

16.057

93/99

ЖИВНО Г. ПАВЛОВИЋ

ОПСАДА СКАДРА

16057

Таблицы Т. Мульс

93/99

НАСЛОВ ДЕЛА: *Ойгору скарфа*

Место и година издања: *Београд, 1926*

17/1/91

100

Major Bailey

ЖИВКО Г. ПАВЛОВИЋ
ГЕНЕРАЛ У ПЕНСИЈИ

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДЕ ЈЕЛЕНОВИЋ“
ПЕСКОВАЦ

ОПСАДА СКАДРА

1912-1913

(ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПРВОГ БАЛКАНСКОГ РАТА)

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
ГРАДА ПЕСКОВЦА

Бр. 1607

Струка 93/99

БЕОГРАД
1926

Штампарија и Литографија
Саве Раденковића и Брата
у Београду, 1926.

ПРЕДГОВОР

Ма да на први поглед изгледа да је ојсада Скадра у 1912 и 1913 год. мала локалан значај у односу на цео први Балкански рат, она је по суштини и утицају своје врло важна и интересантна не само са војничке, већ тако исто и са међународне тачке гледишта. Јер она је била изазвала велику узрујаност и узнемиреност, не само код Србије и Црне Горе, као непосредно заинтересоване за судбину Скадра и Јадранског Приморја, већ и код свих европских Великих Сила, поглавито код Аустро-Угарске и Италије, и у мало што није изазвала Европски рат.

У овако критичној политичкој ситуацији, разумним попуштањем с наше стране у питању напуштања Јадранског Приморја и Црне Горе у питању напуштања Скадра, Европски рат, који је био на прагу, био је одложен.

При састављању ове студије велике теškoће допринела је та околност, што за црногорске операције данас не постоји ратни архив, из кога би се, као из аутентичног извора, цпео материјал за овај циљ. Стога се морало прибећи једном другом средству, да се ипак дође до циља, а то је, да се од личности, које су у Црној Гори учествовале, а у црногорским операцијама поглавито, били на истакнутим и важним положајима, користе њихове ратне белешке и успомене о догађајима у којима су они

играли врло важне и најважније улоге, како политичке, тако и војничке. Ово је био једини извор за овај циљ, и он је у потребној мери и искоришћен.

У овоме смислу сматрам за пријатну дужност, да од своје стране изјавим велику захвалност г. г.: дивизиском генералу Јанку Вукошићу; бригадном генералу Петру Мартиновићу; бив. министру иностраних дела Црне Горе Петру Пламеницу; пуковнику у пенсији Јови Бећире; интендантском пуковнику Ристи Љумовићу; и Д-р Стеви Огњеновићу лекару.

Сва горе именована господа одазвала су се мојој молби и из својих ратних забележака и усмена пружила ми драгоцене податке за састав овога дела.

За операције наше војске око Скадра и на Јадрачком Приморју искоришћена су аутентична докумената, допуњена још и мојим ратним белешкама и опажањима као начелника генералштаба Приморског Кора, који сам лично учествовао у завршним операцијама око Скадра.

Сем овога сматрам за врло пријатну дужност, да изјавим моју велику захвалност г. Јовану Н. Томићу академику, који је се радо одазвао мојој молби и написао за ову студију краћку историју Скадра.

ПРИЛОГ: једна карта околине Скадра раз. 1:75.000.

1. маја 1926. год.

Београд.

Ж. Г. П.

САДРЖАЈ

УВОД

1) Географски положај Скадра и његов стратегиски значај	стр.	1
2) Кратка историја Скадра	"	3

ГЛАВА I.

Узроци рата с Турском	"	22
Питање о реформама у Турској, стр. 22; Црна Гора и Арбанаси, стр. 25; Балкански Савез, стр. 28 Предлог Краљевине Црне Горе Бугарској за рат противу Турске, стр. 29.		

ГЛАВА II.

Војске обеју зараћених страна	стр.	36
1) Црногорска војска	"	36
2) Турска војска	"	48

ГЛАВА III.

Концентрација	"	53
А) Концентрација Црногорске војске	"	53
Б) Концентрација Турске војске	"	58

ГЛАВА IV.

Операције Црногорске војске до примирја	"	61
1) Војиште црногорско-турско	"	61
2) Операције Зетског Одред	"	64
Тушка операција, стр. 65; Наступање ка Скадру, стр. 69; Напад на Вел. Бардањолт, стр. 70; Општи поглед на Бардањолтску операцију, стр. 73		
3) Операције Приморског Одред	стр.	75
Општи поглед на операције Приморског Одред	"	83
4) Операције Источног Одред	"	85
Општи поглед на операције Источног Одред	"	88

ГЛАВА V.

Пробијање наших трупа кроз северну Арбанију и избијање на Скадар и Јадранско Приморје новембра 1912 године	стр.	90
Припрема трупа за покрет, стр. 91; Кретање леве колоне, стр. 94; Кретање десне колоне, стр. 98; Овлађивање Јадранским Приморјем, стр. 102; Борба код Љеша, стр. 103; Кретање Шумадишко - арбанског Одред од Љеша за Драч, стр. 105.		

ГЛАВА VI.

Примирје	стр. 108
Рад наших Приморских трупа за време примирја, стр. 110; Борбе код с. Дајчи 4 и 5 децембра, стр. 110.	

ГЛАВА VII.

Операције после примирја	стр. 114
Заједничке операције Црногораца и наших Приморских трупа	114
А) Операције Црногорске војске	стр. 114
1) Напад Зетског Одрета на Вел. Бардањолт 25, 26 и 27 јануара.	стр. 122
Општи поглед на напад на Вел. Бардањолт	„ 127
2) Напад Приморског Одрета на Тарабош 25, 26 и 27 јануара	„ 128
Општи поглед на напад на Тарабош	„ 133
Укупни поглед на досадању акцију Црногораца на Скадар	„ 133
3) Уређење позадине код Црногорске војске	„ 135
Уређење санитетске службе, стр. 135; исхрана Црногорске војске стр. 139; Снабдевање црногорске војске муницијом, оделом, преобуком и обуком, логорском опремом и новцем, стр. 141.	
Б) Операције наших Приморских трупа 25, 26 и 27 јануара, стр. 143	
Освајање Бушатског положаја, стр. 144; Ноћни напад на Брдицу 26/27 јануара, стр. 149; Општи поглед на ноћни напад на Брдицу, стр. 162.	
В) Долазак нашег Приморског кора под Скадар. Продужење опсаде Скадра под нашом главном командом	стр. 164
Формација Приморског кора, стр. 164; Припреме за укрцавање у Солуну, стр. 166; Укрцавање трупа у Солуну и транспортовање за Медову стр. 167; Уређење позадине Приморског кора, стр. 173; Стање операција код Скадра у моменту доласка Приморског кора, стр. 175; Извиђање земљишта око Скадра и његова оцена, стр. 176; Организација блокадне линије, стр. 176; План напада на Скадарску тврђаву, стр. 178; Заповест за напад, стр. 181.	
Г) Дизање опсаде Скадра од наше стране и повратак наших трупа из Медове и Драча за Солун	стр. 183

ГЛАВА VIII.

Капитулација Скадра	стр. 188
-------------------------------	----------

ГЛАВА IX.

Интервенција Великих Сила у питању Јадранског Приморја и Скадра	стр. 197
---	----------

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
„РАДНЕ ГИГ И УМЕТНОСТ“
ПЕСКОВАЦ

ОПСАДА СКАДРА

УВОД

1) ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ СКАДРА И ЊЕГОВ СТРАТЕГИСКИ ЗНАЧАЈ.

*ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ:*¹⁾ Боре и венци Динарске системе имају у главноме правцу СЗ—ЈИ до Медове и Скадра. Међутим арбанске боре и венци јужно од Љеша имају меридиански правац. На одстојању од Медове преко Задриме до Метохије сучељавају се ове две тектонске и орографске системе. То је Динарско-арбански суток. У ракљама између ових повијених бора има и низ тектонских улегућа. Прва је таква котлина према Медови и Јадранскоме Мору; друга је Задрима; а трећа Метохија.

Услед ових тектонских узрока и пластичних особина, Медовски Залив је морфолошки најважнији део западне обале Балканског Полуострва. Овде је прегиб у његовој обали или сучељавање динарског северозападног и арбанског меридианског правца. Због ова два обалска правца и због поменутих тектонских улегућа, западна обала Балканског Полуострва је код Медове највећма угнута и удубљена у правцу са запада на исток, а Медовски залив може се назвати *скадарским враћилма*. Сем тога у тектонским ракљама од Медове до Метохије најважнија је трансверзална удолина западне половине Балканског Полуострва. Услед овакве нарочите конфигурације земљишта Медовски је залив ближи централним областима Балканског Полуострва и капитално важној моравско-вардарској удолини, него ли ма који други део на Јадранском Приморју, а ово је од велике војничке и економске важности.

¹⁾ Др. Ј. Цвијин: а) *Основе за Географију и Геологију Македоније и Старе Србије*, Књига I стр. 23 24 и 25.

б) *Балканско Полуострво и Јужнословенске Земље*. Стр. 24 и 25.

Сем онога од Скадра до Косова и Моравске долине наилази се на серију потолина, раздвојених доста ниским пречагама. Цела област којом тече Дрим релативно је много нижа но планине које су на северу и југу од ње. Овом серијом потолина ишао је *римски пут*, који је полазио од Љеша ка Липљану, Косову и Нишу, затим и пут, који се у средњевековним изворима звао *Зетски пут* (*Via de Zenta*). Овај је пут везивао Скадар, престоницу српског Краљевства Зете, са Косовом и допирао до лонгитудиналног пута Морава—Вардар и до цариградског пута. Овај је пут био и главни трансверзални пут Немањинске државе, а овим се путем одржавала веза између Млетака и српског Краљевства Рашке. Овај значај је он доцније задржао и у турско доба, када је, и поред великих земљишних тешкоћа, ишао знатан трговински промет између централног дела Балканског Полуострва и Јадранског Приморја (Скадра).

Данас овај пут обећава да постане најважнији трансверзални пут на Полуострву, пут којим ће се везивати Дунав и велике плодне равнице Румуније и јужне Русије са Јадранским Морем. На њему је пре рата била почела да се трансира жељезничка пруга (Јадранска жељезница.)

СТРАТЕГИСКИ ЗНАЧАЈ. Као што се из предњег кратког излагања види, Скадар се налази на најважнијој, релативно најугоднијој и најкраћој трансверзалној комуникацији, која везује Медовски залив (Јадранско Приморје) са централним деловима Балканског Полуострва и уједно са Моравско-вардарском удолином, као најважнијом уздужном (лонгитудиналном) комуникацијом на целом Балканском Полуострву. Скадар потпуно затвара овај врло важан правац.

Сем ове трансверзалне комуникације, Скадар се истовремено налази и на важној меридианској комуникацији, која из Далмације води кроз Црну Гору, затим на Скадар и даље на југ дуж Јадранског Приморја, било на трансверзални пут Драч—Битољ—Солун (*Via Egnatia*), било за Валону. Својим географским положајем Скадар потпуно затвара и ову важну меридианску комуникацију, те с тога у стратегиском смислу он може показати свој утицај и на правац Скадар—Љеш—Драч. Према свему досада реченоме Скадар је, с обзиром на свој угодан географски положај и на његов велики утицај на западноме делу Балканског Полуострва, најважнија географско-стратегиска тачка

за целу северну Арбанију, те је отуда његова стратегиска вредност велика и трајна.

Ова важност Скадра уочена је била још у најстарија времена, па је зато он и играо врло важну политичку, војничку и културну улогу у државноме животу нашега народа и то у свима временима наше историје, нарочито у Средњем Веку.

На многим странама наше историје описана је ова важност Скадра; у многим нашим народним песмама опевана је његова важна улога, и имена многих великих људи нашега народа тесно су везана за Скадар.

2) КРАТКА ИСТОРИЈА СКАДРА.¹⁾

Скадар је познат у историји из давних времена.

У границама негдашње српске државе он је једно од најстаријих историјских места.

Његово име Скадар изводе од Скодра, а ово од прастарог Келтског племена *Скордисака*, које је владало Илириком пре римског периода.

После Скордисака тамо се појавише *Либурни*. Али у VII веку пре Христа дођоше *Гали*, заузеше Илирију и прогнаше Либурне. Затим се Гали измешаше с остатком Либурна, који не напустише тај крај, примише од њих језик и обичаје и основаше Илирску Краљевину с престоницом у Скадру. Живот поред мора, које је спајало ондашње културне земље, и преко кога се одржавала трговина, упутио их је на гусарство, а ово их је довело у сукоб са ближим и даљим суседима. Гусарство их доведе у сукоб с Римском Републиком, који, с прекидима, траје дуго, док се под *Генцијусом* не изроди рат, који доведе Илирску државу до пропасти. Од тада Илирија постаје римском покрајином.

Скадар не губи свој значај ни под Римљанима. Као средиште покрајине задржава политички, а због географског положаја има економског значаја. За везу с морем служи му Бојана, али му је Љеш излазна тачка на мору. Од мора преко Љеша и Скадра, уз Дрим, водио је пут у унутрашњост полуострва. У Скадру пак тај пут укршта се с другим, који је од Задра, преко

¹⁾ На моју молбу мој пријатељ г. Јован Н. Томић академик, као стручњак—историк, написао је ову кратку историју Скадра, да би ова студија имала заокружен облик и представљала једну целину, у којој би, поред војничког момента као претежног, био у потребној мери заступљен и историски момент.

Писац.

Солина и Нароне, водио прво у Драч, а затим се даље везивао са *Via Egnatia*.

Тај значај смањи му император *Август*, кад Превалитанију са главним градом Скадром, споји у једну покрајину с Далмацијом. Скадар губи дотадашњи политички значај, али кад *Диоклецијан*, родом из Скадарске околине, одвоји Превалитанију од Далмације, Скадар поврати свој ранији значај.

При подели Римске Империје на Источну и Западну, Превалитанија са Скадром припаде Источној Царевини Византији.

У беочугу других историских и географских чињеница, тај њен положај не треба да остане неопажен, јер му је последица један интересантан факат етнографски, који у историји има значајну улогу.

Скадар са својом околином кроз сва давна времена представља крај, који су плавили најезде и пустошили ратови, али га никад нису потпуно опустошили. Навале су га плавили и ратови су опустошавали, али никад његово раније становништво није потпуно ишчезавало. Увек је остајао по један део његов, који се мешао с ново дошлим, али тако, да је и поред нових примеса примљених у се, одржавао битну старину. На међи, али којом није била артерија утицаја два стара света, са центрима далеко од те периферије, тај се крај извијао јачем утицају оба та света, те је очувао своју специфичну старину. На супрот томе попустио је и брже и лакше пред најездом и утицајем каснијих слабијих дошљака, него су биле оне две моћне и културне државе, пред Словенима, и поименце пред Србима.

У VI веку по Христу Словени су на Дунаву. Мамљени богатим пленом, а и потискивањем од других народа што за њима долазе са истока и севера, они продиру на запад и на југ полуострва. Продиру и у Далмацију и у Превалитанију па се, у моментима потискивани с југа, делимично повлаче на север. Али се најмање повлаче из Превалитаније. Отуда, при свем том што се романизовало становништво из средишта полуострва повлачи тамо више него другде дуж јадранских обала, ипак се лако врши продирање Словена, њихово насељавање и славизовање затечених Арбанаса, тако да се тамо, без јачега отпора ових, стварају *прве српске племенске државе*. И некадашња Превалитанија, једно време звана Диоклитија, добија назив *Зет*, становништво је у њој претежно српско, а главни град њен Скадар добија назив *Росаф*.

Скадар постаје српски 1043 год., и са три прекида, остаје

у српској власти све до 1396 год. У прво време био је престо-
ница западне краљевине српске, а касније, када се тежиште српске
државе преноси у средиште полуострва, седиште је чланова српске
владачке куће, понајвише наследника престола. У њему седи
син Стевана Првовенчаног Владислав, после одрицања престола.
Затим тамо живи Урошева удовица Јелена, која развија необично
јак културни рад. Потом тамо живи Милутинов син Константин.
А као наследници престола у њему живе Дечански и Душан.
Последњи му је господар Србин Ђурађ Страцимировић Балшић,
који, не могући га бранити од Турака, и да би између свог по-
седа и ових начинио брану, продаје Млетачкој Републици 1396
год. уз годишњу накнаду од 1000 дуката.

То је доба најјачега развитка и највећег напредовања Скадра.
У приморском делу српске државе он је најглавнији град, ње-
гово економско, културно и политичко средиште.

Околина му је природом богата и добро насељена. Она
производи више него јој треба за потрошњу, те вишак извози.
Већ и то је довољно да се град у таквој околини развија и бо-
гати, да у се прибира материјално богатство и да ствара погодбу
за културни напредак. Затим, он је на једном путу који са обале
јадранске непрекидно иде преко територије српске државе све до
у срце њено. А тај је пут у оно доба био добар и саобраћај
њиме врло жив. С тога је преко њега велики транзит, како робе
која се из средишне области извози на море, тако и оне што се
увози у државу. Све то пролази кроз руке скадарских трговаца,
који држе и тргове Дања, Дриваста и Љеша. Промет ствара за-
раду, која гомила богатство, а на разгранатој трговини уче се
послу нова поколења, која са све већим богатством воде развије-
нији живот и теже за вишим, које прелази границе покрајине.
Сасвим је разумљиво што се из тако развијене трговачке средине
узимају протонотари (министри финансија) у старој српској држави.

Богатство терена, његова повољна обрада, лак извоз, жив
трговачки промет и у опште економско богатство траже мира и
безбедности. То све ствара тешњи додир између појединаца и
узајамну сношљивост. Отуда и у погледу вере, која је оштро
подвајала присталице једне и друге, Скадар и његова околина у
оно доба представљају интересантан пример утакмице али не и
сукоба. Нигде као тамо није подигнуто толико богомоља и ка-
толичких и православних. И, што је најинтересантије, у томе су
примером служили највише чланови владачке куће, који су тамо

живели и показали се најбољи представници верске трпљивости. Таква политика придобијала је онај свет за државу. С тога не чуди интересантан факат из историје Скадра под српском влашћу. За све то време Скадар и његова област, и ако одвојени од остале државе планинским масивом, а спојени само са два пута пробијена кроз гудуре; и ако насељени становништвом двеју националности и двеју вера, нису показали ни најмање тежње за цепањем и одвајањем од државе. За све време до распада Душанове царевине Скадар с облашћу саставни је део једне унитарне државе. Побуне, прво Стевана Дечанскога противу оца Краља Милутина, затим Душана противу оца Стевана Дечанског, чије је легло тамо у Скадру, немају за сврху одвајање од државе. Ни само арбанашко племство не помаже вође побуна у том правцу. У оба случаја тежи се за влашћу над целом државом а не за одвајањем Скадра и његове области из државне заједнице.

Такав однос Скадра према српској држави разуме ће се, када се још зна да је он, као и сви градови у Приморју, имао неку врсту аутономије градске и посебних повластица. Као такав и јако трговачко место, у оскудици државног новца и да задовољи потребу тржишта, Скадар је ковао свој бронзани и сребрни новац.

Када су настале тешке прилике за државу српску, настале су и за Скадар. Када се распала Душанова царевина, са свим је појмљиво што се од државе одвојила покрајина природним препонама одвојена од ње. Издвајање Скадра и његове области у посебну државу под Баошићима представља прву фазу његова опадања. Јер престаје мир преко потребан за његов економски развој. Настају ратови и борбе унаоколо њега. Веза са залеђем иза планинског масива постаје врло слаба. Преко Скадра нити се увози нити извози као раније. Економска снага и произвођача и потрошача у залеђу слабија је и слаби све више. Најзад све се више примиче највећа опасност Турци. 1358 године у борби с њима погинуо је *Баоша Баошић*. Три године касније турски одреди продрли су били чак у Херцеговину, ала су били тамо потучени. Због тога пораза они су били кивни на господара Скадра *Ђурђа Стѣрациловића Баошића*, кога су на превару ухватили (1392 год.) и пустили га у слободу тек када им је уступио Скадар, Дриваст и Св. Срђ на Бојани (1393 год.). После две године Ђураћ преоте Скадар од Турака, али га већ следеће године (1396 год.) уступи Млетачкој Републици.

С потпадањем под млетачку власт настаје период још јачег опадања Скадра. Веза са залеђем, која је раније највише допринела његову напредовању, још је слабија, јер су односи господара тог залеђа с Републиком често непријатељски. Ови покушавају да га преотму, те воде ратове с њим, пустоше му околину и опседају га.

Наследник Ђурђа Страцимировића, син му *Баоша*, за све време своје владавине (1403—1421) радио је на томе да истера Млечниће из Зетскога Приморја. То су године оружаних сукоба, пљачкања и прекида трговачких веза Скадра са залеђем. Али Баоша није успео у тој жељи. А кад је умро, Република се користила забуном, па је завладала целим Зетским Приморјем. С тим се није могао помирити Баошин наследник, ујак му *деспој Стеван Лазаревић*. Зетско Приморје требало му је због слободног излаза на море, и Скадар у њему, јер је овај господарио њим. Али како није било мислити да ће се питање наслеђа решити мирно с Републиком, деспот Стеван, када је слао посланство у Млетке, покушао је септембра 1421 год. да изненадним нападом заузме Скадар и остале градове, и да тако Републику стави пред свршен чин.

У томе деспот Стеван не успе, али у преговорима с млетачким представницима за примирје доби Дриваст и Бар, па се врати у Србију. У преговорима вођеним у току шестомесечнога примирја обе стране биле су незадовољне и непомирљиве у својим захтевима, па су се спремале за рат. Почетком јуна 1422 год. деспот Стеван поново паде с војском под Скадар, али без потребних снага и потреба за освајање тврђаве, чија је посада, и ако мала, могла одолети нападима. С тога се деспот, знајући да Република не може лако помоћи посаду у Скадру, реши да опседне град, да му посаду изнури глађу и нагна је на предају.

Већ сам тај начин освајања града с малом посадом, показивао је његову недовољну ефикасност, и у толико више олакшао је задатак млетачкој влади. Кад се није за времена постарала да снабде Скадар са храном, она је сада прегла да му помогне на сваки начин. Најпростије је било пробити блокадну линију деспотову и посади додати хране. Али је за то требало више снаге од оне којом је Република располагала у том крају, или би је брзо могла послати, а деспотова војска била је заузела и утврдила све кланце и прилазе. Ништа више није обећавао ни покушај пробоја блокадне линије Бојаном, јер је вода у њој

била плитка а обала поседнута деспотовом војском. Више изгледа на успех било је само тако, ако се потапањем барака испод блокадне линије подигне ниво воде у Бојани и олакша пут по њој наоружаним баркама и малим бродовима. У оскудици силе млетачка влада покушала је да се користи и једним мало необичним средством: наредила је својим кнезовима по далматинским градовима да нађу трговаца, који ће уз добру награду и по добру цену прокриумчарити потребну количину хране у опседнути Скадар. Очити знак да је и млетачка влада знала како је опсада лабаво вршена од деспотове војске, када је с том могућношћу најозбиљније рачунала.

То јој је и помогло у вези са придобијањем дотле неутралних или слабо расположених племена и ситних господара у околини Скадра, да јој помогну противу деспота. А лабавост код опсадне војске показивала се све већом у колико је опсада дуже трајала и са наступањем рђавог годишњег времена. Тога је било још више по одласку деспотовом испод Скадра с једним делом војске и када се јасно видело да млетачка влада не прибегава сили да њом отклони непријатељску војску испред Скадра. Ту прилику улучио је провидур млетачке флоте *Никола Кајело* и упутио је неколико барака с храном и стотину људи посаде, да продру Бојаном у Скадар. Посада на баркама била је састављена од тридесет плаћених млетачких војника, а остало су чинили људи из придобијеног малог племена Памалиота. То је било ноћу, 18 децембра 1422 год. Када су се барке примакле опсадној линији, Памалиоти поскачу из барака у воду, изиђу на обалу и изненада нападну на тамошње страже. Изненађене страже нададу се у бегство и унесу забуну у деспотову војску, која прсне на разне стране. Сам заповедник, деспотов заступник, побегне у Дањ, не смејући ни на очи деспоту, да му својом главом не плати пораз војске. И чим се то десило, млетачки поморски провидур, као и заповедник сувоzemног контингента прођу баркама Бојаном под Скадар, унесу храну у њ и појачају му посаду за предхрану од евентуалног прикупљања деспотове растурене војске. Тако је пронао и други покушај деспотов да заузме Скадар.

Са дизањем пак опсаде Скадра није решено питање спора деспота Стевана с Републиком. И после овог случаја сваки је од њих остао господар свега што је дотле имао у Зетском Приморју. Република је јасно увиђала да не може отуда изагнати

деспота, као и да се деспот неће лако докопати Скадра. Обе су стране нагињале споразуму, али ни једна другој нису веровале па су се војнички спремале. Република је појачавала посаде и у градове уносила храну, а почетком јуна 1423 год. у место деспота Стевана појавио се у Зетском Приморју његов сестрић *Ђурађ Бранковић* са неколико хиљада коњаника. И овај паде под Скадар, камо похита млетачки представник, не би ли с Ђурићем удесио бар примирје. Безуспешан труд, после кога су обе стране наставиле с припремама: Ђурађ да према прошлогодишњој опсади изведе потпунију, подижући утврђење код царине на Бојани, а Млечићи на супрот њему утврђење код манастира Св. Срђа. У томе је Ђурађ предухитрио Млечиће, и поставивши бољу опсадну линију од прошлогодишње, потпуније је опсео Скадар и у њему Млетачку речну флотилу, заједно са заповедницима, којима је Република поверила одбрану Зетског Приморја. Да се спасу из неугодног положаја, ови су се одмах обратили Ђурићу с предлогом бар за једномесечно примирје, док не добију из Млетака упуства за мир. Кад су га добили, а према упуствима из Млетака, повели су са Ђурићем преговоре за мир, који је закључен 12 августа те године код Св. Срђа на Бојани у Ђурићевом шатору. По том уговору деспот Стеван добио је Дриваст, Бар и Будву, а Млечићи Уцињ и Скадар.

Тако је Скадар остао у млетачкој власти, али изолован и лишен користи од залеђа. Од тада он престаје бити место трговачког промета између обале морске и залеђа, јер га та трговина вођена преко српске државне територије, обилази. Сем тога залеђе се потребама, раније превоженима преко Скадра снабдева и са других страна, у првом реду из и преко Дубровника. Па и онај меридијански пут, који је са севера, преко Скадра, водио у Арбанију, често се прекида, нарочито када је Арбанија под Скендер—бегом загазила у дуготрајни рат с Портом. Скадар се све више ограничава на своју непосредну околину, која је плодна, али не привлачује, јер је Турци све чешће пљачкају. Међутим нови господар, Млетачка Република, није у стању да га довољно заштити, а још мање да му поврати некадањи значај. Она више мисли на то, како ће из његове околине што више извући и начинити га бедемом, којим ће заштитити своје приморје и своје море од Турака, а да што мање потроши на њ. А његово становништво, које се некада у миру одавало послу и гомилало бо-

гатство, постаје ратник. Први изненадни напад Турака на Скадар под млетачком влашћу 1474 год. рачунао је с тим чињеницама.

15 маја 1474 год., пре зоре, седам санџака са триестак хиљада коњаника и с одредима акинџија¹⁾ и азапа²⁾ појавише се у пољу пред Скадром и одмах опседоше град. Ларма што прати покрет толике војске у ноћној тишини, пробуди посаду, која је била изненађена, али се брзо прибра. Заповедник града *Антоније Лоредано*, оставивши један део посаде у граду, испаде с другим делом из града и неочекивано нападе на непријатеља. Изроди се крвав окршај и посада нагна Турке да се повуку даље од града. А кад свану Турци дигоше чадоре и поседоше све тачке унаоколо града, па се потом један део коњаника пусти по скадарској околини, пљачкајући по њој тако, да није оставио становништву ни једног грла стоке.

Ти први одреди турски задржали су се на томе, да спрече свако слање помоћи опседнутом граду. 17 јуна паде под Скадар румелиски беглер—бег, *Сулејман паша*, с новим и јаким одредима и с топовима, и постави своје чадоре на суседном брду према тврђави. Тек тада поче право опседање тврђаве. Тврђава је потпуно опкољена, па су заузете и обе обале Бојане, преко које је подигнут мост. Затим је настало бомбардовање, које је до 17 јуна вршено из топова мањих калибра. Тога дана почела су дејствовати два топа од 140 п., а после једанајест дана и два много већа од 400 п. Бомбардовање је трајало 33 дана; у почетку, док се вршило из топова мањих калибра, било је без велике

¹⁾ *Акинџије* (алкинџи, алканди) у доба о коме је овде реч, значи добровољце коњанике, без икакве плате, употребљаване за изненадне упаде и пљачкање по суседним и непријатељским крајевима. Били су „као бујне кише које пљуну из облака тако да из тих облака долазе велике поплаве и потом излазе из својих корита и разливају се, а што год дохвати та вода, све то узима и носи собом, а к томе још и поквари тако, да се на неким местима брзо не оправди; но такве пагале буре не трају дуго. Тако и акинџије као кишне буре не баве се дуго, али докле допру све попале, опљачкају, потуку и упропасте, тако да кроз много година тамо неће проневати цетао“. — Акинџије не само што су били без плате, него су од плена давали један десетак тимарима (власницима земље с које су дошли у војску), а други Султану, који им је опет од своје стране давао награду за дечаке заробљене у хришћанским крајевима, здраве и лепо развијене, узете за васпитање Јаничара.

У каснија времена акинџијама је звана врста редовне коњице турске из реда Спахија.

²⁾ *Азапи* су у оно доба били турска пешадија купљена из народа, дељена у одреде по покрајинама из којих је купљена, одевана у одела из свога краја, и оружана оружјем, које је тамо употребљавано. Употребљавани су за војничке операције, а и као посада по варошима испред тврђава, док су саме тврђаве чували Јаничари у које се имало више поуздања. Плата им је била три аспре дневно.

штете, али када почеше тући топови великих калибра, попустише бедеми тврдога Скадра. Посада је муку мучила да поправи оно што би непријатељски топови порушили. По речима заповедника Лоредана, једно зрно из великог турског топа обарало је што би посада с напором подигла за 24 сата.

Зато време посада је патила од глади, а још више од жеђи. Безуспешни су били сви покушаји споља да јој се помогне. Млетачка влада била је одмах извештена о доласку Турака под Скадар и о опсади, али у место хитне помоћи и у место да што брже шаље колико ју је била сакупила, слала је поруке да се јуначки држи и обећања да ће јој се послати велика помоћ. Једини помоћ тврђави с поља био је зетски господар *Иван Црнојевић*, који је узнемиравао непријатеља и у неколико махова покушавао да у опседнуту тврђаву убаца свежих бораца. Али све то било је недовољно. Међутим 18 јуна, у поноћ, Турци, примакавши се самим бедемима, отпочеше напад са свих страна уз силну ларму. Опсађени су се одлично држали и одолеше нападу. Кад би пред зору Турци стадоше поново тући бедеме из великих топова, па опет навалише на тврђаву јуришем. Опсађени их тада храбро дочекаше, па се разви борба прса у прса, која је трајала све до седам часова ујутру. А када непријатељ још жешће навали, посада се стаде бранити чим је стигла: оружјем, камењем, вештачком ватром и бацајући на нападаче катраном намазане котарице, пуне смоле, сламе и сумпора. Испред бедема гореле су гомиле лешева, па с њима и живи који су покушавали да се преко лешева приближе бедемима. Услед тога непријатељ поче да малаксава и да се колеба, а посада испаде из тврђаве и стаде га потискивати. У том Иван Црнојевић, који је у близини посматрао непријатеља, видевши његово колебање и испад посаде из тврђаве, нападе на њ изненада и нагна га на повлачење.

Том приликом био је уништен и велики део турскога логора са свима справама за опсаду. По признању са стране нападача, он је тога дана имао 7020 мртвих и безброј рањених. Морално дејство пораза било је силно на остале тако да, и ако су се Турци пред Скадром задржали још двадесет дана, немадоше смелости да понова покушају с нападом. Зато румелиски беглер-бег поћу између 8 и 9 августа напусти опсаду Скадра, пошто је претходно уништио остатак свог логора. И да се освети за пораз, заузме и западни Данђ и опустоши сву околину, па се потпуно повуче.

Млетачка Република прославила је ову победу низом све-

чаности и наградила је Лоредана високим положајем и новчаним поклоном. *Паоло Веронезе* овековечио ју је својом кичицом: слика се и сад налази у дуждевској палати у дворани Великога Беџа. Победа је нашла одјека и у песмама онога доба. А и наш *Андрија Качић Мишић* посветио јој је једну песму у свом „Разговору угодном народа словинскога“, послуживши се за њу делом млетачког историчара Сагрета.

* * *

После четири године Турци се поново јавише пред Скадром. Пошто је пречистио с Кројом, нагнавши глађу њену посаду на предају, султан *Мехмед* реши се да сврши и са Скадром.

Као авангарда велике султанове војске прво се појави пред Скадром 20 маја 1478 год. *Али—бег* са 40.000 људи са којима заузео висове на северној страни од тврђаве, подиже мост преко р. Кири на њену утоку и пусти коњицу у скадарско поље да га опустоши. Затим, 4 јуна, стиже пред Скадар румелиски беглер—бег *Мусиџаф* с новом војском и с неколико хиљада камила и кола, натоварених храном за војску и материјалом за ливење опсадних топова. Главни логор постави на Дрињачи а свој на брду према тврђави. Седам дана касније појави се султанова претходница од 4000 јаничара, а затим и сам султан с новим одредима, који затворише све прилазе тврђави. Тада султан позва скадарског заповедника *Антонија де Леце* да му преда Скадар. Када овај одби да то учини, отпоче права опсада Скадра бомбардовањем вароши и тврђаве.

До 5 јула тврђава је тучена из топова мањих калибра, без великог дејства. Али тада бише готови топови великих калибра и настаде из њих рушење тврђавских бедема и кула. Киша од зрна, великих и малих, од гвозђа и камена, падала је на тврђаву, на ипак без жељеног дејства. Бомбардовање је трајало непрекидно пуних 15 дана. 22 јула султан нареди општи напад на Скадар. Турске трупе пошле су са сиљним налетом. Али их је посада, састављена од Арбанаса, Црногораца и нешто плаћених војника, јуначки дочекала. Нападачи су се једни за другима пели на бедме тврђаве, али су обарани пре него би погом закорачили на ове. Нарочито велика навала била је према главном улазу у тврђаву. Две куле поред тог улаза биле су порушене, и у једном часу на срушеном бедуу указала се застава с полумесецом. Код опсађених наста колебање, кад са свим из-

ненада на непријатеља нападоше помоћни одреди Ивана Црнојевића. То унесе забуну у његове задње редове, која се брзо пренесе кроз остале све до оних на бедемима, с којима се гушала посада, те настаде одступање.

Сигурна победа, коју је султан с радошћу гледао на врху своје сабље, ишчезе. Зато се после два дана понови општи јуриш. Али и опет без успеха. Као живе лесе наваљивали су турски редови једни за другима, али их је посада дочекивала и обарала једне за другима. Сав напор нападача да се докопају бедема био је узалудан. Прилика од пре два дана није им се више указала.

Да застраши браниоце Скадра и да казни Ивана Црнојевића, који му је својим одредима непрестано досађивао и узнемиравао позадину, султан посла два одреда, један на Дриваст а други на Жабљак. Оба су градића била заузета без по муке. Посада из Жабљака отерана је, а у Дривасту Турци ухватише Кастелана и доведоше га пред Скадар да позове и утиче на опсађене да се предаду. Кад посада не послуша, Турци осекоше главу дривостанском кастелану и набише је на колац, побијен пред тврђавом, за опомену опсађенима шта их чека за њихово упорство.

Због великих губитака султан више не покуша с новим јуришима. Али се ипак задржа под тврђавом све до 4 септембра, очекујући да ће се посада, нагнана глађу, предати. А кад то не дочека, љут због неуспеха и бојећи се да му рђаво време не отежа повратак рђавим путевима, напусти Скадар, али остави *Евренос—бега* са 40.000 војника да настави опсаду. Ни даље није било ни јуриша ни крвавих бораба, као раније, али је посада у Скадру малаксавала и свакога дана смањивала се. Млетачка Република, међутим, била је немоћна да је ослободи. Остављена сама себи у дугој и неравној борби с Портом, Република је првих дана 1479 год. понудила мир Порти и добила га је 25 јануара те године. По уговору о том миру, Скадар, који Турци не моглоше добити силом, припаде Порти.

Турци, по свом обичају, од Скадра и тадашњег заузећа створише *скадарски санџаџик*. У његов опсег уђе и Црна Гора Ивана Црнојевића, који побеже испред Турака. После три године Иван је поврати. Али кад је његов други син Стеван побегао отуда 1499 год., од Црне Горе би начињен посебан санџакат и за првог санџак бега постављен брат му Станиша, прозван *Скендер — бег*, после кога Црна Гора поново је придодата скадарском

санџакату, коме је санџак бегове у рангу паше са два туга¹⁾ постављала Порте.

Далеко од праваца турског надирања на север; ни најмање изложен нападима непријатеља турске царевине, склоњен у једноме куту и одсечен од остале царевине планинама и непроходним путевима, Скадар и његов санџакат не врше никакву већу улогу. Једно време, током XVI и XVII века авантуристи и бегунци из тих страна, растурени по западној Европи, маштају о освајању Скадра и Арбаније и предлажу лаке начине и сигурне успехе, које нико не узима озбиљно, па ни најближи сусед Турске на тој страни, Млетачка Република. Улога Скадра подређена је чак и приликом ратова Порте с Млетачком Републиком крајем XV и током XVI века. И војска и заповедници за операције против она два три града у приморју скадарске области, заостала у млетачкој власти, долазе с друге стране, из Јужне Арбаније и из Македоније, јер је скадарски санџакат непоуздан. У њему је још увек доста хришћана, који су незадовољни турском управом. У доба кипарског рата то се незадовољство очитовало пристанком неких села у Бојани уз Републику и изјавама католика у северноме делу, да ће чак предати Скадар Републици, ако ова довуче тамо војску и предузме озбиљну акцију противу Турака. Али незадовољства у томе крају има и код домородаца муслимана, који негодују што им Порта за санџак—бегове шаље своје људе а не узима домороце. Због тога је код њих долазило до отворених побуна и сукоба с Портиним представницима. 1572 Год. ови су пред самим Скадром напали и разбили таквог једног пашу.

Тај случај и други њему слични дали су маха Порти да размисли о даљим и тежим последицама. Зато је попустила на је племенима и варошима у скадарском санџакату, као и по осталој северној Арбанији,² дала неку врсту аутономије, коју су они и раније стварно имали, али им је сада она и призната. Затим, за старешине прво санџаката а потом пашалука, сем изузетних прилика, нису слати људи из Цариграда или с других страна, него су одређивани и потврђивани домороци. А уз то санџакату је дата и једна посебна повластица: да се његови становници, позвани од Порте у

¹⁾ Туг — коњски реп, везан за коње, употребљен као заставица пошеница пред високим достојанственицима турским за знак њихова достојанства и ранга. Бег, старешина округа, имао је право на један туг; паша старешина покрајине на два; беглер-бег и везири на три; велики везир на пет; а султан на седам тугова. Употреба туга дошла је Турцима од Татара.

војску, не могу кретати изван Арбаније без њихова пристанка. Али је и то само потврда раније повластице градовима у приморју још из доба српске државе, коју је признала и Млетачка Република, а Порта је потврдила и проширила, и која је трајала све до 1912 год.

За те уступке племенима и варошима, а руководећи се постигнутим успехом мусломанизовањем јужне Арбаније, Порта је тражила накнаде у мусломанизовању северне Арбаније. И дондта само у току једнога века она је успела да тамо створи муслимански елеменат надмоћним, да помоћу њега јаче привеже тај крај за царевину и да од њега створи сталну одбрану тог краја од спољашњих освојачких умишљаја. Чешћи пак спомен Скадра и његова санџаката настају, и њихова улога постаје виднија тек кад се црногорска племена, под утицајима политичким и верским, буде и организују за борбу према повлашћенима у санџаку. У муслиманству, које је јачало и силом се ширило, била је представљена туђинска и непријатељска власт с којом настаје трајна борба.

Али, ако је Порта политиком уступака и повлађивања успела да у северној Арбанији, и нарочито у скадарском санџакату, ојача муслимански елеменат; затим да, развијајући верски фанатизам јаче привеже тај крај за царевину; и да од тог становништва створи сталну одбрану тога краја од евентуалних опасности споља — та политика уступака и повлађивања имала је рђавих последица за тај крај. Слаба веза његова са царвином и пуштање на вољу Арбанасима учинили су да се партикуларизам развије тамо до крајњих граница. У оним ситним аутономијама потпуно се изгубило поимање вишег, ширег и заједничког интереса, који би их спајао. Нико никога није признавао сем силу. Право је било оличено у сили. Сукоби су били посведневни. Једна племена била су противу других, а вароши предмет њихових пожуда и пљачке. Историја многобројним чињеницама утврђује тачна посматрања трезвенога *Албера Дилмона*, који на једном месту вели: „пада у очи у Скадру и у свима већим варошима: да је немогућ споразум између грађана, не због плаховитости њихова карактера него зато што споразум тражи пожртвовања, оданости, извесну страст којом се везује за неку идеју“. И кад се то пренесе на села, племена, планине, где је све то много појачано, добиће се права слика тадашње Арбаније. Свуда тамо било је подвојености и ситних интереса и у толикој мери, да су сукоби били непрестани. Било их је и у Скадру, и то међу самим муслиманима, који су се де-

лили у групе и партије, по еснафима и квартовима, или пристајањем уз истакнуте личности. Долазило је дотле, да је држање чаршије и најјаче групе у њој служило за мерило санџак—бегу, или паши скадарском за његово држање и оцену ситуације. Ко је имао њу за се, тај је имао власт у Скадру, а без ње могао је господарити само уз помоћ околних племена, што је значило отворен сукоб између села и вароши. Само је таква власт била кратковремена. Затворена чаршија била је зло за сељаке, који су попуштали. То и покрет чаршије скадарске били су јасан знак за пашу да му ту нема опстанка. Није једанпут рушена и паљена чаршија топовима са скадарске тврђаве, па се ипак паше нису задржавале тамо против незадовољне чаршије.

Па као и други градови у разним земљама и разним временима, тако се ни Скадар није могао отети последицама таквога поретка. Крајни партикуларизам и губитак осећања власти, која регулише правне односе појединаца и група и штитити интересе свих, водили су у анархију, којој се лек тражи и налази у диктатури и аутократији. Поред тога крајње развијеног партикуларизма терен за њих спрема одсуство сваке јаче везе Скадра са центром царевине и преповење власти на истакнуте домороце или помуслимањених породица. У току XVI—XIX века на управи Скадром ређају се и замењују чланови трију таквих породица: у XVI веку *Дукађини*, у XVII веку *Махмудбеговићи*, из Пећи, а у XVIII и у почетку XIX века *Бушатлије*, који се одржавају на власти не угађањем Порти и штићењем њених интереса, него погађањем са Скадранима и с јачим племенима. У трећој четврти XVIII века двојица из породице Бушатлија, прво отац Мехмед а потсм син му Махмуд, докопавају се потпуне власти у Скадру. Да задрже и ојачају своју власт, и учине је наследном, та двојица Бушатлија руше дотадашњи поредак, уклањају са света најугледније личности у Арбанији, које би сметале остварењу њихових намера, уништавају ситне аутономије, које искључују једну општу власт и заводе своју аутократију.

То је несумњиво једна од најинтересантијих глава из историје Арбаније и града Скадра. Скадар је тада у истини престоница Арбаније, која не стрепи од околних племена, већ је ова слушају и раде по њеним наредбама. Из Скадра се бацају погледи и претиње на све стране. Он на једној страни пркоси Цариграду, док на другој тражи руку млетачку и ствара везе са Бечом. У Европи се у велико говори о Бушатлијама и вели се

назире стварање државице с престоницом Скадром у овом уч- малом куту царевине турске.

Али су идеје и навике укоренење стариим поретком толико јаке, да је требало само да нестане Махмуда Бушатлије, па да с њим нестане и свих планова и амбиција, чији је носилац био он, и да се у северној Арбанији и у Скадру све поврати по старом. А то у толико пре, што је стари поредак са ситним аутономијама и безвлашћем, ма колико да је био штетан за Арбанију и Скадар, ипак више годдио Порти него пространа аутономија под руком њена одметника.

Поновљен покушај Махмудова потомка *Мусџафа Паше Бушатлије* у 1830—31 год. само је слаб одблесак ранијега. Главни узрок његову неуспеху опет је у последицама старога поретка. Истина, сада је Порта против њега и хтела би да уништи негдашње повластице, из којих је проистекао такав поредак, и да од некадашњег скадарског санџаката начини обичну покрајину унитарне царевине турске. Али је стари поредак толико изгризао душу тога света и толико га отуђио чак од националног идеала, да се није ни хтео ни могао загрејати за идеју, у чијем би остварењу нашао непосредног интереса. Па и после скоро читавог једног века тај свет са душом сраслом за стари поредак, улази у своју националну државу, од других му створену, да би се у њој стално кретао између две крајности: из безвлашћа ситних аутономија у диктатуру и обратно. И у свима тим једноликим кретањима, праћеним крвљу и згариштима, исто као и некада, Скадар доследно игра своју већ вековну улогу партикулариста.

Скадар у турској царевини показује назадак у сваком погледу према Скадру под српском влашћу. Негдашње средиште читане приморске области, седиште чланова владалачке куће и престоница српских наследника престола, Скадар је постао седиште обичнога санџак—бега или паше, каквих је у царевини било на стотину. Он је град локалног значаја. И ако највећи у својој области и средиште њено, ипак је, по броју становника, изостајао иза многих других градова, нарочито у поређењу с онима у залеђу. Број његових становника, који неки историчари за XVII век пењу на 40.000, није ни мало тачан, јер су погрешно разумели извор на који се позивају. Тај број једва да је премашао половину од тога.

Некадашње седиште једне културе, чији се утицај осећао

и у залеђу, иза планинскога масива, под турском управом Скадар не представља ништа у томе погледу. Јер је нестало или су готово ишчезли чиниоци тог делања. Зар од санџак—бегова тражити да наставе рад српског владалачког дома? Или да искључиво муслиманство пође путем верске равноправности оличене у скадарској области у многобројним архитектонским споменицима двеју хришћанских цркава? Зар, кад је Муслиманство тамо преовладало, није те задужбине претворило у рушевине? Зар тај нови фактор, поставши надмоћним и носећи у себи неравноправност, није изменио и физиономију некадашњег Скадра, створивши од домова у вароши низ малих тврђава, међу чијим су зидовима породице налазиле јединог душевног, моралног и верског мира и безбедности?

У економском погледу турски Скадар не да се ни из далека мерити са српским Скадром. Пре свега друкчији је био положај Скадра и његове области према старој српској држави него према турској царевини. За стару српску државу то је било њено плуће према слободном мору. А колико је друкчији и од колико је мањег значаја био њихов положај у много пространијој Турској царевини са слободним и широким изласцима према толиким морима! Због великог значаја скадарске области стара српска држава поклањала јој је много бриге, и сав предео у њој од морске обале па до Скадра био је начичкан мањим градовима, трговима и царинама. А под Турцима градови на обали морској постају седишта бездушних гусара, као и планине крволочних разбојника, а тргови и царине између морске обале и Скадра, једном порушени, остају у развалинама, јер је са новим стањем престала потреба њихова постојања. Стара српска држава чинила је све да преко те области развије што живљи трговачки промет с морем; турска царевина учинила је све да тај некадашњи промет што више отежа. При таквим погодбама Скадар под Турцима постаје град локалног значаја. У њему нема некадање трговине, јер нема ни некадање везе са залеђем. Путеви који су некада везивали са даљим залеђем пропали су, а и оно мало саобраћаја на њима није било обезбеђено. Сем тога, главни пут, који је некада од Љеша, преко њега, водио у Метохију и у Призрен, заобилазио га је, а трговачким караванима на том путу за безбедност нису требале помоћ и заштита Скадра, него погодба с Дукађинима и плаћена им уцена. Разумљиво је што се то залеђе снабдевало прекоморском робом више с друге стране него преко Скадра.

Скадар, лишен некадањег трговачког промета и значаја, поставши град локалног значаја, пролази фазе сличних градова. Он, у главном, живи од своје плодне околине и од локалне производње. На његовом тргу врши се промена локалних производа и продаја потреба за околно становништво, чије су потребе скучене. И као другде, по некад напредним а потом опалим градовима, тако и у Скадру некадашњу напредну трговину замењује домаћа индустрија, чију врсту условљавају потребе потрошача. У скадарској области, где се тако рано зацарило право јачега са тако јако развијеним партикуларизмом, са непризнавањем власти, са посведневним сукобима и узајамним пљачкањима; и у граду где је од сваке куће начињена мала тврђавица, коју је требало бранити, као и себе у њој, на улици, на тргу, на путу и на сваком кораку — јасно је зашто је за сваког појединца питање оружја било првога реда и у равној мери са хлебом и сољу. Зато се у Скадру, пре сваке друге, развија занатска индустрија ручног оружја, без кога није била ни једна кућа, ни један човек и у граду и у области, као и по суседним областима; а околно становништво, када је долазило на скадарски трг, имуницији да прода домаћих производа, а сиромашак да купи жита, напореда с неопходно потребном сољу, снабдевали су се исто тако неопходно потребним барутом. За једном пак задовољеном потребом дошао је луксуз, који се развијао правцем, који је одређивао живот. На првом месту било је украшавање оружја и израда делова ратничке опреме, а затим и других предмета, којима је појединац лично истицао своје богатство, свој друштвени положај и своју склоност. Ту је био читав низ филигрански рађених предмета, којима се одликовала та занатска индустрија и који су служили не толико потреби колико моћном истицању појединца.

Замена негдашње живе трговине оваквом занатском индустријом представља економски назадак Скадра. Јер ма колико да је ова занатска индустрија била развијена, и ма да је она своје израђевине избацивала у залеђе, њоме се није могао подићи значај Скадру, нити се овај и издалека могао мерити с некадашњим трговачким Скадром. Избацивање тих израђевина у залеђе, чије се варошко становништво такође бавило њима, где су имале да издрже утакмицу, и њихово избацивање у релативно малим количинама, није могло да наплати некадашњи промет трговачке робе, нити да поврати живост запустелим трговима из средњег

века. С тога је, на супрот онима који су ценили Скадар у поређењу са другим градовима и варошицама запуштене Арбаније, а губили из вида његов средњовековни значај — ово доба животарења његова.

Нешто више живости уноси у њ од пре шездесетину година, прво аустриска а по том италијанска, испрва католичко политичка, а потом трговачко-политичка пропаганда. Скадар, као врло погодан због оног старог поретка очувана у њему, постаје средиште његово. Несумњиво је да су оне допринеле делимичној спољашњој промени Скадра као вароши, али нити су измениле душу његова становништва нити онога у области његовој. Напротив, оне су својим утицајем, због смерова својих центара изван Арбаније, много помогле и одржавању и појачавању старог поретка, с којим се Скадар с његовом облашћу, а потом и остала Арбанија све јаче издваја из турске царевине. Њиховим утицајем пропада она истакнута скадарска занатска индустрија ситног оружја, које замењују новим, савршеније фабричне индустрије, делећи га својим присталицама. А у нападну за тај губитак пропаганде су увеле тамо нову врсту трговине: куповину и продају савести, морала и оданости тамошњег света према центрима тих двеју пропаганди за службу њиховим политичким циљевима.

Тај нови спољашњи фактор, који је, подржавајући стари поредак, стварао Скадар и његову област сепаратистичном према турској царевини, у још већој мери спречавао га је да се врати у некадањи положај мира и благостања. И није више само Турска, која бранећи свој интегритет спречава заједницу Скадра са српском државом, да јој постану плуће као некада. Ту је и тај спољашњи фактор, који се јавља као удружена целина да у српској држави — која у свом национално државном развоју и економском ослобођавању од аустриског туторства тамо тражи одушке — угуше то плуће.

Пет стотина година после последње српске опсаде Скадра под деспотом Стеваном Лазаревићем, појавила се српска војска под Скадром и почела га је опседати. Ново заузеће имало је да му поврати некадањи значај и улогу у српској држави, и да га из вековне учмалости врати у живот; српска држава да преко њега оствари економску независност; а обоје да напредују као у негдашњој заједници.

Како је текла опсада Скадра 1912—13 год. и како је најзад

заузет, читаоци ће видети из исцрпне студије Ђенерала Г. Ж. Павловића, најмеродавнијег да пише о том предмету. А зашто је за војничким успехом дошао дипломатски неуспех и зашто Скадар и његова област нису додељени српској држави, читаоци нека се сете рада оног спољашњег фактора за последњих 50 година, рада Аустрије и Италије, које су се дотле бориле једна противу друге на том терену, али су се при опсади и заузећу Скадра нашле удружене противу трећег, противу српске државе.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАД ЈЕ ДУЖНОСТ"
БЕОГРАД

ГЛАВА I

УЗРОЦИ РАТА С ТУРСКОМ

Да би се јасно увидели узроци рата с Турском потребно је да бацимо један кратак поглед на политичку ситуацију Балканских држава и Турске пред рат 1912 год.

Услед врло рђавог и неиздржљивог стања хришћанског живља под Турском, европске државе, особито оне, које су ма у ком правцу биле више заинтересоване и ангажоване на Балкану, сматрале су се позваним да заштите права и обезбеде сигурност својих поданика у Турској и да створе сносљиву егзистенцију у опште, у првоме реду хришћанима, који су највише од свију патили и страдали. Тако су Велике Силе почеле узимати у своје руке *питање о реформама у Турској*. Али реформе што их је Турска издавала под притиском Великих Сила остале су мртво слово на хартији. Реформна акција Великих Сила била је готово увек неуспешна с тога, што Турска није хтела да спроведе реформе, јер су се оне у главном односиле на побољшање стања хришћанског живља у Турској. Сем тога Турска није могла да изврши реформе, које јој је диктовала Европа, јер је цео муслимански свет био одлучио противан тим реформама, пошто су по њима Муслимани губили многе своје дотадање прерогативе; хришћани су требали да се потпуно изједначе са Муслиманима, нашта ови никако нису хтели пристати, сматрајући себе као виши—господарећи елеменат. Тако питање о побољшању стања код Хришћана у Турској није могло бити повољно и дефинитивно решено кроз цео 19 век. Сви напори Великих Сила по овом питању били су узалудни, јер је Турску спасавао међусобни антагонизам Великих Сила, које нису дозвољавале да се дефинитивно реши турско питање у Европи, пошто су се бојале да Русија не наследи Турску,

па би њеним утврђивањем на Балканском Полуострву били у опасности интереси западних Великих Сила.

Било је опште уверење, да Турска нема снаге ни воље да заведе мир и ред у Старој Србији и Македонији. Овим је настала опасност, да не дође до општега покрета у великом стилу, јер би он увукао у акцију све балканске државе, а вероватно би из овога настала опасност и за европски мир. Да би се ово спречило Русија и Аустро-Угарска израдиле су у Мирцштегу 20 септембра (3 октобра) 1903 год. *реформни програм за Турску*. Овај је програм Турска у први мах одбацила, али новембра 1903 год. Султан је попустио и примио га. Ове реформе нису донеле никакве резултате, јер нису ни мало побољшале зло стање хришћанског живља, нити пак измениле на боље прилике у Македонији. Морало се у овоме смислу предузети нешто друго.

После Руско-Јапанског рата Аустро-Угарска је почела водити агресивну политику на Балкану. Њен Министар Спољних Послова барон *Ереншал* направио је споразум са Турском за грађење железничке пруге кроз Ново-Пазарски Санџак за везу са Солуном. Русија је сматрала да је Аустро-Угарска овим погазила Мирцштешки уговор, па је потражила нову оријентацију за своју спољну политику и нов ослонац за свој положај и акцију на Балканском Полуострву. Русија је покушала споразум са Енглеском по питањима Балканског Полуострва, јер су руски и енглески интереси у овај мах били идентични, и упућивали су обе државе на споразум и заједнички рад. Русија овим добија снажног помагача у борби противу агресивних тежњи Аустро-Угарске на Балканско Полуострво, а Енглеска је пак обавезала Русију на помоћ на случај њенога сукоба са Немачком, јер су енглески интереси, због великога снажења Немачке, све више долазили у опреку с немачким интересима и Енглеска је дошла до уверења, да јој с Немачком престоји борба на живот и на смрт.

У Старој Србији етнички проблем није ни постојао, јер је ту домовина централног српског племена. У Македонији етнички проблем био је много компликован, нарочито од друге половине 19 века, када су ови односи били још више побркани разним пропагандама. Сем Срба и Бугара у Македонији је било и Турака, које је помагала и заштитавала државна власт, затим извесан део Арбанаса, на послетку нешто Грка и Румуна, који су такође полагали своја етничка и политичка права на Македонију. Сваки је од ових народа хтео да има предоминантан положај у Македонији.

Пошто је маса нарочито словенског живља у Македонији била неопредељена, настале су између појединих народа и држава распре и борбе око тога, коме етнички припада Македонија. Ове су се распре временом претвориле у крваве међусобне борбе, које су за дуги низ година ометале слогу и заједнички рад хришћанских држава и народа на Балканском Полуострву.

Велике Силе енергично су радиле да се прилике у Турској среде и консолидују, да не би избила опасност за мир на Балкану, који би врло лако могао довести у опасност и европски мир.

Почетком 20 века отпочела је у Македонији *четничка (комитетска) акција* у великоме стилу, која је уништила и оно мало мира и благостања што је још било заостало у Турској. Бугари су први отпочели четничку акцију, а Срби и Грци одговорили су на исти начин, те је тако настала међусобна борба бугарских, српских и грчких чета, а и свих заједно противу Турака. Четничка акција Срба, Бугара и Грка у Македонији у току неколико година пролазила је кроз разне фазе и била је неједнаког успеха како по времену тако и по простору. Али се може рећи, да је четничка акција у опште донела врло много користи словенском живљу у Македонији, јер је у знатној мери заштитила хришћане у Турској од зулума и пљачке. Ова је четничка акција трајала све до младотурске револуције, јула 1908 год. Прокламовањем слободе и једнакости за све од стране Младотурака, сматрало се, да је тада четничка акција изгубила разлог за даљи свој опстанак, па је тада била обустављена. Али се убрзо увидело, да су Младотурци изневерили свој програм, јер су почели водити политику исламизирања целокупног хришћанског живља у Турској; анархија у земљи није престајала, пљачке и насиља вршени су исто тако као и пре, те тако од обећане слободе и једнакости за хришћанске народе није било ни помена.

Због овакве ситуације у Турској, руски цар и енглески краљ састали су се у Ревалу маја 1908 г. и водили разговоре о будућој подели Турске. Овом приликом израђен је и *нов реформни програм за Турску*. Али до остварења овога програма није ни дошло, јер је ова намеравана енглеско-руска акција изазвала у Турској преврат јула 1908 год. Младотурци су се с разлогом бојали, да ће одлуке донете у Ревалу и њихово извршење рђаво утицати на прилике у Турској и на напредовање њихове странке. Они су сматрали, да Турска губи свој углед и положај мешањем страних сила у њене унутарње ствари и да долази под туторство

Великих Сила. Догађаји од почетка 1908 год. давали су још више разлога бојазни, да се брзо иде у сусрет ликвидацији Турске у Европи. Аустро-Угарска је тражила пролаз кроз Санџак за Солун, Србија је тражила излаз на Јадранско Море, а Енглеска и Русија су хтеле да отпочну реформе на своју руку без питања и одобрења Турске. Арбанаси су били готово стално у устанку против турске централне власти, а четничка акција у Маћедонији готово није ни престајала, те је постојала све већа опасност, да се она претвори у прави организован устанак, или да доведе до општега хаоса и анархије. Претила је опасност опстанку Турске, ако се убрзо не предузме нешто, да се унутариње прилике у њој среде, те да се спречи анархија, а тиме и мешање Великих Сила у унутарња питања Турске. Из ових разлога Младотурци су одлучили, да после ревалског састанка изазову преврат. Револуција је успела, *Абдул Хамид II* постао је уставни владалац и Турска је добила устав. Али априла 1909 г. у Цариграду је избила контрареволуција под вођством мухамеданског комитета и једног дела трупа противу Младотурака. Ова је контрареволуција имала за сврху да Турској поврати њен стари апсолутистички режим. Али Младотурцима је испало за руком да брзо угуше ову контрареволуцију и да понова овладају Цариградом. Абдул Хамид је сада збачен с престола, а на његово место дошао је његов брат *Мухамед V*, који је био наклоњен младотурским идејама.

ЦРНА ГОРА И АРБАНАСИ. Противу Турске букнуо је у ширим размерама и с планом организован и припремљен устанак у Арбанији, који је био опаснији по немири у Маћедонији. Он је почео да се развија још у лето 1909 год. и почео је узимати све веће размере.

Црна Гора је одржавала везе са Малисорима, и Ђаковачким и Косовским Арбанасима. За Црну Гору било је од великог значаја, да за себе обезбеди помоћ од хришћанских арбанашких племена, јер би овим на случај рата бројно слаба црногорска војска добила знатан прираштај у снази и уједно обезбедила своју позадину.

Црна Гора је користила сваку згодну прилику да изазове устанке у Арбанији и Старој Србији код Арбанаса, који су били незадовољни турским режимом. Са дизањем устанка у Арбанији није ишло лако, јер је Аустро-Угарска (конзулат у Скадру) имала

¹ По подацима дивизијског ђеперала Јанка Вукотића, једног од видних истакнутих војника и политичара бив. Краљевине Црне Горе.

велики утицај у Малесији, нарочито у Малесији Скадарској, па је Малисоре држала у послушности и у свакој прилици искоришћавала је њихово непријатељство према Црној Гори и радила на све могуће начине, да то непријатељство још више повећа. У Црној Гори налазио се као емигрант чувени арбанашки првак племена Груда, Сокол Бацо Ивезић, са неколико својих пријатеља и помоћу овога успевало се да се стално одржавају везе са Малисорским првацима.

Главни повод за почетак Малисорског устанка био је тај, што је Црна Гора 1910 год. искористила сукоб између малисорских првака и аустро-угарског конзула у Скадру, па је преко увређених Малисора изазвала покрет код свих Малисорских племена. Овај је покрет довео до тога, да су после мањих оружаних сукоба око 20.000 Малисора са породицама и стоком пребегли у Црну Гору, где су били пријатељски примљени од стране власти и црногорских пограничних племена. Малисори су остали у Црној Гори два месеца, па су се после, на заузимање Црногорске Владе код Турске, вратили на своја огњишта без икакве одговорности за свој поступак.

Ове године (1910) пребегли су у Црну Гору као одметници од турске власти и арбанашки главари са Косова и из Санџака, њих око 70 на броју, међу њима: Иса Бољетинац, Сулејман Батуша, Зећир Бињак, па чак и по злу познати Асо Феровић. Ови су остали у Црној Гори скоро годину дана о трошку црногорске владе. Када је у пролеће 1911 год. букнуо други Малисорски устанак, Црногорска влада је ове главаре вратила у њихове крајеве и упутила их да се тамо боре противу турске власти.

Почетком пролећа 1911 год. букнуо је озбиљнији устанак у Малесији Скадарској. Малисори су првога дана устанка поубијали неке турске страже и попалили неколико турских граничних кула, па су одмах са својим породицама пребегли у Црну Гору. Када се увидело, да ће овај устанак узети озбиљније размере (јер Црногорци, који су га изазвали били су зато, да га свим могућим средствима подрже до краја), Црногорска Влада је послала свога нарочитог комесара на границу, бригадира Ј. Вукотића, са задатком, да одржава ред на граници и да очува строгу неутралност од стране Црне Горе. Међутим комесар је (како он то сам тврди) без знања и одобрења владе¹, а противу

¹ За време арбанашког устанка 1910/11 год. била је у Црној Гори на управи влада Д-р Ј. Томановића.

заповести Краља Николе, чим је стигао у Подгорицу издао је Малисорима тобоже на своју одговорност 700 пушака Веридловача са муницијом, и дозволио, да пређе границу око 300 Црногораца (из племена јуначких Куча), те да свом силином подрже Малисоре и наставе борбу протижу турске војске, коју су Малисори били отпочели, па убрзо прекинули.

За угушивање овога устанка Турска је била развила велику енергију, предуевши и два јача оружана похода: један под *Цавид пашом*, други под *Тургуи пашом*, али се овом приликом показала слаба и немоћна да обезбеди мир и ред у побуњеним арбанашким областима и да тиме одржи свој ауторитет. Због овога су дипломатски односи између Турске и Црне Горе били прекинути 28 марта 1911 год. Тек када су силе потписнице Берлинскога уговора (са изузетком Италије) опоменуле Цетиње на мир, конфликт је био само одложен, а не решен. Турска је примила услове које јој је била поставила Црна Гора, а ово је дигло углед и поверење према Црној Гори и њеноме Краљу, нарочито међу Арбанасима.

Црна Гора успела је, да с малим и сиромашним средствима истргне Малесију Скадарску из аустро-угарских руку, и да од Малисора и целога Скадарског вилајета (скоро без разлике вере), од тадањих највећих непријатеља Црне Горе, створи себи пријатеље и савезнике за рат с Турском, а ово је био један велики политички успех. Многи су Црногорци за време арбанашке емиграције у Црној Гори с њима склопили и родбинске везе женидабама, удадбама и кумствима.

У почетку 1912 год. дошла је у Црној Гори на управу *влада бригадира Митра Мартиновића*, која је била сва за рат с Турском. Одмах у пролеће ове године поновно се устанак Малисора потпомогнут од Црне Горе на исти начин као и устанак 1911 год. Овај је устанак узео маха и ван Малесије, у Метохији и на Косову, и имао је успеха; Арбанаси су ове године у месецу јулу били заузели чак Качаник и Скопље. Дуж целе турско-црногорске границе били су учестали сукоби, у којима су црногорска погранична племена, као Васојевићи и Пољани (ушашко племе поред р. Таре према Белом Пољу) отворено нападали и рушили турске пограничне куле (блокхаузе) и њихове посаде заробљавали и убијали. Ови погранични сукоби, који су бивали све чешћи, претворили су се убрзо у праве и отворене борбе. Срби из Беранске нахије (племе Васојевићи) устају на оружје, јер

су нападнути од стране Арбанаса Пејске и Руговске нахије. Ови, потпомогнути Муслиманима из Санџака и турском редовном војском, успевају да Беранску нахију на десној обали р. Лима предаду ватри, прелазе потом на леву обалу р. Лима и пале манастир Ђуђево-Стубове. На ово је Црна Гора наредила делимичну мобилизацију. По свему се видело, да је рат на прагу и да је неизбежан, јер га по сваку цену хоће Црна Гора.

Даљи извор заплетима у Турској био је и на Криту, који је се 24 септембра 1908 год. понова оцепио од Турске и ставио се под грчку управу.

* * *

Сем овога Турска се нашла пред великим тешкоћама у њеним азиским и афричким поседима пред почетак рата с Италијом у Триполису (јесен 1911 год.), те тако заплети и нареди у Турској нису никако ни престајали. Питање ослобођења хришћанских народа у Турској било је већ са свим сазрело, само се чекао згодан моменат за почетак акције.

Унутарња политика Младотурака морала их је неминовно довести у сукоб са Балканским државама, пошто су интереси ових били угрожени од Младотурака. Ови су одмах почели водити панисламску политику у циљу угушења националног живота у Турској и да све народе у својој држави исламизирају, те једно ова заједница општих интереса свих Балканских народа и држава, а друго бојазан да се младоструки режим не учврсти, да се Турска не препороди и не ојача и поред свих тешкоћа у њој, довело је до савеза Балканских народа: Срба, Бугара, Црногораца и Грка противу Турске. За хришћанске државе сада се појавила од ове стране већа опасност, него ма с које друге стране, и оне су сада више но икада неминовно биле упућене на заједничку одбрану својих националних и државних интереса. С тога су силе тројнога споразума и Балканске државе дошле на мисао да, у циљу њихових заједничких интереса, треба засновати *Балкански Савез* противу Турске.

Црна Гора била је готова да уђе у сваку комбинацију и акцију противу Турске у заједници са осталим Балканским државама, јер је њена судбина била тесно везана са судбином осталих Балканских држава; а сем тога и у народу је била сазрела идеја, да је дошао тренутак да се доврши ослобођење српског народа испод турског јарма; што је од доласка Младотурака на управу нагло требљен српски живаљ под Турском; што су Турци

били веома непријатељски расположени према Црној Гори и чинили велике зулуме пограничном становништву; и што Црногорци у својим сиромашним кршенима и планинама нису могли више живети, услед чега је настао прекомерни одлазак у Америку који је био велика несрећа за Црну Гору па је чак претио и њеноме опстанку.

Заједничка акција Балканских држава противу Турске једино је могла решити сва питања, која су тиштала поједине Балканске народе и државе, и задовољити све њихове животне интересе. Јер докле су диференције међу Балканским државама сада бивале све мање и мање него пре, опасност је сада за све њих постајала све већа, услед агресивне балканске политике Аустро-Угарске, а највише услед држања Турака.

Рад на споразуму отпочео је с бугарске и српске стране. У почетку се није одмах ни лако дошло до споразума, преговори су ишли тешко и споро, јер су Бугари захтевали аутономију Македоније, нашта, наравно, Србија није могла пристати. Али се најзад извесним формулама и под притиском тадањих политичких прилика дошло до споразума и 29 фебруара 1912¹⁾ год. потписан је српско-бугарски уговор о савезу за заједничку акцију противу Турске.

Уговор о савезу између Бугарске и Грчке противу Турске потписан је 16 маја 1912 год.

Још је у овом смислу требало регулисати питање са Црном Гором, па би онда Савез Балканских држава био комплетан.

На Цетињу је била донета одлука, да се Бугарској понуди савез и предлог за рат с Турском. Ово је учињено августа 1912 год. и преко бугарског посланика на Цетињу д-р Колушева послат је у Софију бугарској влади овакав предлог црногорске владе за рат противу Турске:

Предлог Краљевини Бугарској за рат противу Турске²⁾

I

„Разлози и повод за рат јесу поглавито интереси опстанка Црне Горе и Бугарске, да обадве добију проширење својих граница на рачун Турске у Старој Србији, северној Арбанији и Ма-

¹⁾ Сви датуми у овој студији по старом су календару.

²⁾ По подацима дивизијског генерала Ј. Вукотића. Генерал Вукотић у својим белешкама наводи да нико у Црној Гори августа 1912 г. није имао појма, да већ постоји уговор о савезу између Србије и Бугарске.

недонији где су толики интереси обију Краљевина: историски, национални, политички и економски. За постигнуће циља треба употребити ову једину прилику, која се указује са немоћи и растројством Турске. Јер ако ми Балканци пропустимо ову прилику и дадемо времена Турској да се опорави, било под обликом владавине младотурске, било старотурске, то ће њено поправљање бити једино на штету и праву пропаст нас Балканаца. То своје поправљање Турска може постићи само са потпуним утамањењем словенског народа, који данас живи под њеним господарством и који је најопаснији елемент за њу услед дотичности Балканских једнородних држава.

„Стари турски режим довео је до готове пропасти словенски народ у Турској, убијајући га и одузимајући му у главноме сваку могућност националног развитка и натуривши му поврх свега тога арнаутску обичајност, која га је пушком и ножем таманила и с тим га бројно јако смањила а Арнаути муслимане снажила и умножила. Када би се пређашњи начин продужио за 20 до 30 год., у многим крајевима на Балкану остала би само имена брда и река да напомињу, да су туда некада Словени живели, као што је то у ствари већ и постигнуто у многим крајевима куда Арнаути живе.

„Младотурци су истребљење словенског живља хтели извршити са средствима, која изгледају хуманитарнија, али то не мења ствар, почем им је иста сврха као и Старотурцима т. ј. да словенски живаљ у Турској потпуно утамане, а то су постигавали и постигавају:

1) Усељавањем муслимана из Босне и Бугарске;

2) Фаворизирањем потурчивања;

3) Подвргавањем хришћана општој војној обавези, по којој се скоро цио подмладак диже са својих огњишта и шаље на службу у непрекидним ратовима, које Турска увек води споља и унутра, као и у заразним болестима, зараженим местима, услед чега већи део младежи који на службу оде погине или умре. Али и ко не погине или не умре, служба је хришћанину са Турчином у једној касарни немогућа, те ко год може утећи бежи из војске, да се већ кући не поврати и тако се рапидно народ истражује, што с Муслиманима не бива. Јер ако ови и гину на војној служби, бар из војске и из своје домовине не беже, а с друге стране услед многоженства и рађање је велико.

„Ако се и не утамени потпуно словенски живаљ у Турској,

свестиће се на неурачунљиви број, који се неће моћи национално развијати, и онда је природно, да ће и аспирације словенских држава на Балкану отпасти, Турска ће се с тим веома оснажити и постати опасна и за сам опстанак данашњих Балканских држава.

„Не треба се варати и мислити, да Турска већ не може доћи до силе и да ће је њена слабост распасти до потпуног расула. Не, њено расуло неће проузроковати њене унутрашње прилике, него би то само могло бити онда, када би се њени природни непријатељи (Балканци) сложили, и користећи се њеним унутрашњим тешким стањем, дали јој и тешке ударце.

„Европске силе неће никада Турску довести до расула, јер им то није у интересу. Некој због тога, што би се тим оснажиле Балканске словенске државе а тиме и Словенство, које кочи „дранг нах остен“; некој што Турску експлоатише економски; а некој вреди као природни савезник.

„Остављена Турска на миру с поља, она ће преживети своје унутарње недаће, оснажиће се (па за колико било), и с тим једном за свагда не само стати на пут аспирацијама Балканских држава за проширење, већ и грозити њиховоме опстанку.

„Из горе изложеног би се имао извадити повод за рат, који би од прилике био ове садржине:

Стање хришћана, а нарочито православних Словена, у областима Европске Турске, које је увек жалосно било под турским господарством, сваким даном постаје жалосније и неспособније тако, да тај народ све више напушта своја огњишта, емигрира у суседне и једнородне Балканске Краљевине, нарочито у Бугарску и Црну Гору (за ово је најбољи доказ хиљаде самовољних бегунаца из Турске, који се у ове две државе налазе), што у великоме спречава нормалном стању и развиту ових држава. Поред овога непрестани погранични сукоби, који се имају приписати нехату и неуредности Турске, на који начин погранични народ држе у вечитој борби а државне управе у вечитим трзавицама, а пошто је изгубљена и потоња нада да ће, и да може у Турској завладати ред, правда, слобода и једнакост (јер од када су Турци горње прокламовали, за хришћане је постало бедније и несрећније стање), најбољи је доказ овоме наоружање Муслимана у многим крајевима, докле је хришћанима спречено и бриве имати. Па пошто су сва друга средства за скоро полувековни период мира исцрпљена да се томе стане на

пут: Црна Гора и Бугарска решиле су, да с помоћу Божјом, а на основу учињеног војног савеза, с Турском зарате.

II

Општи план

„Црна Гора ће прва ступити у рат и посести извесне суседне области турске царевине са сврхом, да што више турских снага повуче на себе, а кад се ово постигне, Бугарска је обавезна са свом својом снагом ући у акцију и пријећи границу Турске.

„У свакоме случају ступање Бугарске у рат не може бити касније од 30 дана пошто Црна Гора зарати.

„Рат од стране обије савезничке државе водиће се све док буде могуће, *као нападни*, и према томе ће даљни оперативски план свака од савезничких краљевина имати свој, а довољан број одаслатих официра из једне у другу врховну команду савезничких војска служиле као веза за извођење плана са заједничким циљем.

III

Циљ ратовања и наде

„Циљ је ратовања проширење граница обију савезничких краљевина а на рачун Турске тако, да се све области Европске Турске ослободе отоманског господарства. При проширењу својих граница савезне краљевине имати ће у виду, да се задовоље разложени и праведни захтеви Краљевина Србије и Грчке, и да се створи једна аутономна Албанија у границама како се детаљним условима савеза предвиди.

Наде су на успјех:

1) У Бога и у снагу и способност војска црногорске и Бугарске;

2) Тврдо уверење, да хришћанска Европа неће осујетити план и праведне тежње савезних Краљевина, а и када би то која од европских сила покушала, нада је, да наша покровитељка православна Русија не би то дозволила, у толико прије, што је сада Богу хвала снажнија него икада налазећи се у тројном споразуму;

3) Растројство Турске унутра и политичко и војничко, а при томе тешко стање услед рата с Италијом.

IV

Вријеме почетка рата

„Почетак што је могуће прије, а најкасније 1 септембра ове год.

На послетку Црна Гора је вољна, да у споразуму и заједно са братском савезницом Бугарском учини одмах сходне понуде краљевинама Грчкој и Србији, као и албанским првацима.

V

О закључењу мира

„Мир ни једна од савезничких држава закључити не може без претходног писменог пристанка друге.

„Све материјалне користи од рата, у колико то не би било предвиђено уговором савеза, савезници ће дијелити по међусобном договору, а у случају да се договор не може постићи, онда како ријеши Руски Цар; а ако овај не би хтио, онда Председник Североамеричких Савезних Држава“. —

Бугарска влада је преко свога посланика на Цетињу Др. Колушева убрзо телеграфски одговорила, да прима у целини предлог Црногорске Владе.

Када ја Црногорска Влада примила овакав одговор из Софије, саставила је ноту и предала српском посланику на Цетињу Др. Мих. Гавриловићу с тим, да је телеграфски достави својој влади у Београду. Нота је у главном гласила: Црногорска Влада увиђа, да се српски живаљ у Турској редовно утамањује и да му треба на сваки начин што скорија помоћ.

Из Београда је сутра дан стигао телеграфски одговор, да Српска Влада дели мишљење Црногорске Владе, да српском живљу у Турској треба помоћи, па пита на који начин да се помогне? Са Цетиња је одмах одговорено: „оружаном руком“.

Из Београда је на ово одговорено: да Српска Влада прима предлог Црне Горе, с тога нека Црногорска Влада пошаље свога изасланика у Београд ради договора.

На ово је са Цетиња одговорено: да је незгодно у овим приликама, да црногорски изасланик иде на договор у Београд, с тога Црногорска Влада предлаже, да се делегати обију влада састану у Венецији.

Српска Влада је одговорила, да прима да се делегати састану у Иностранству, али не у Венецији, него у Швајцарској у Луцерну.

Црна Гора је на ово пристала и одмах упутила у Луцерн своје делегате: тадањег Министра Унутрашњих Дела Ј. Пламенца

и командира Ј. Бећира, а Србија једног више Јенералштабног официра.

На састанку обостраних делегата у Луцерну постигнут је потпун споразум у погледу заједничке акције Србије и Црне Горе противу Турске.

Главни моменти овога споразума били су ови : почетак акције противу Турске ; правци дејства црногорске и српске војске ; поступак односно командовања случајевима када би се делови обеју војска саставили у току операција, или на случај посудања извесне територије без борбе.

Што се тиче поделе задобијених територија од Турске било је утврђено : што чија војска заузме, то и да остане дотичној држави, уз потребну ревизију овога после рата. Сем овога утврђени су били још и потребни детаљи.

На овај начин сада је дефинитивно утврђен савез између свих Балканских држава : Србије, Бугарске, Црне Горе и Грчке противу Турске.

Докле су делегати обеју српских краљевина преговарали у Луцерну, Црна Гора је мобилисала своју целокупну војску, па је 25 септембра црногорски отпражник послова у Цариграду Петар Пламенац предао Турској објаву рата од стране Црне Горе и напустио Цариград, а 26 септембра су већ црногорске трупе прешле границу на целој линији од Јадранскога мора па до Левер Таре према Пљевљу.

Пред објаву рата Турској од стране Балканских савезника Велике Силе су тежиле и радиле, да се спор између Турске и Балканских држава реши мирним путем. За овај циљ Русија и Аустро-Угарска су 22 септембра 1912 год. (на три дана пред објаву рата Турској од стране Црне Горе), упутиле Балканским државама ноту, у којој су изјавиле, да евентуална победа Балканских држава над Турском неће изменити *status quo* на Балканском Полуострву. Али ова нота није успела и Црногорски Краљ Никола је, као што је напрео речено, 25 септембра 1912 год. објавио рат Турској. Међутим Србија, Бугарска и Грчка 30 септембра упутиле су Турској један врло оштар ултиматум, па пошто је овај био одбијен, Бугарска је објавила Турској рат 4 октобра а Србија 5 октобра. Овај је рат имао да одлучи етничка и економска питања између Балканских држава с једне и Турске с друге стране.

Споразумна акција Великих Сила продужила је свој рад у

горњем смислу и даље, али велики српски успеси код Куманова и Битоља, као и успеси Бугара код Лозенграда и Лиле Бургаса, покварили су ранији дипломатски споразум Status quo. Пароли Status quo победоносне Балканске државе истакле су своју паролу: „*Балкан Балканским народима*“. Велике Силе су сада напустиле своје раније гледиште, па су стале на оправдано гледиште победоносних Балканских држава.

ГЛАВА II

ВОЈСКЕ ОБЕЈУ ЗАРАЂЕНИХ СТРАНА

1) *ЦРНОГОРСКА ВОЈСКА*.¹⁾ Пошто је Црна Гора после Светског Рата завршила своју улогу као самостална држава и ушла у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, налазим да је потребно, ма и у најглавнијим цртама, изложити развој њене војне снаге све до рата 1912 год., да би о овоме остало трага у историји, затим да би се имао правилан појам о њеној војничкој снази, и да би се према томе правилно могли оценити њени показани напори у рату 1912 год.

Развој црногорске војске био је у главном овакав:

а) *У миру*. До 1910 год. у Црној Гори није постојао писан закон о устројству црногорске војске. Организација и формација војске била је регулисана нешто обичајем, а нешто појединачним прописима и уредбама.

Црногорска војска била је чисто *народна војска* (Милиција). Њена организација и формација почивале су потпуно на племенској основи. Обавеза служења била је општа, условљена способношћу, без граница година старости. Муслимани нису могли служити, али су плаћали војницу званом: „Низамија“.

Сваки војник имао је код себе на руковању оружје, муницију и потребну спремину за рат што даје држава.

Формација појединачних јединица била је строго племенска и територијална. Територија се у војном погледу делила на: *бригадне, баталјонске и чешке округе*. Ова је се подела потпуно поклапала са административном поделом државе што је било

¹⁾ По додацима: дивизионог генерала Јанка Вукотића, и бригадног генерала Петра Мартиновића.

врло добро. Сваки округ формирао је у миру и у рату јединицу истога племена и назива.

Војска се делила на:

Активну војску I класе;

” ” *II класе; и*

Резервну војску.

Активна војска I класе била је намењена искључиво за операције; Активна војска II класе за интендантску и у опште коморску службу; а Резервна војска за службу у позадини.

Активна војска I класе делила се на: *пешадију и артилерију.*

Пешадија се делила у чете, батаљоне и бригаде, а *артилерија* само на батерије (пољске, брдске и опсадне) и батерија је била највећа артилериска јединица. Сва артилерија стајала је под командом „Управитеља Топништва“ (чина бригадира), али увођењем „Стојеће војске“ ово је звање прешло на „Команданта артилерије стојеће војске.“

Формациски састав појединих јединица у пешадији зависио је од бројне јачине дотичног браства и племена. Чета је била јака око 100—120 људи; 4—6 чета образовале су батаљон (а било је батаљона и од 3—8 чета); 4—5 батаљона образовали су бригаду (а било је бригада и од 3—6 батаљона).

Бригада је била највећа јединица.

Једина кадровска команда до установе „Стојеће војске“ била *Дворска стпража*, позната под именом „*Перјаника*“ (60—80 пешака и 20 коњаника).

Од установа постојале су:

Војна слагалишта у којима је чуван целокупан убојни материјал за рат; *војна радионица* за мање оправке оружја; и *војна музика*.

Обука војске изводила се у неколико празничних дана у години на четним збориштима, о трошку самих обавезника, и то из смакнутог егзерцира и гађања у нишан, вршено на примитиван начин. Правила су се учила по предању, или су била у рукопису.

Чинови у војсци били су (као и организација) на племенској основи:

Подофицири: { десечар;
водник.

Официри:

Четини барјактар

Официр (командир чете у пешадији, водник у артилерији).

Баталјонски барјактар.

Поткомандир (Помоћник команданта батаљона.)

Командир (Командант батаљона, командир батерије).

Бригадни барјактар

Бригадир (Командант бригаде).

Алај барјактар (за целу војску један, уз Врховног Команданта).

Примедба. Положај и ранг барјактара није био тачно одређен у односу на остале чинове. Он је био у принципу непосредно потчињен старешини оне јединице, чији је био барјак.

Око деведесетих година прошлога века Русија се била заинтересовала за Црну Гору и помагала ју је у стварању војске новцем, оружјем и материјалом. Тада је у Црној Гори уведена „*Стојећа војска*“, и официри школовани у иностранству (поглавито у Италији) били су прве старешине ове војске. Трупe стојеће војске имале су да послуже само као кадар за обуку (уибене). Време трајања обуке било је у пешадији 4, а у артилерији 6 месеца. Али услед буџетских разлога, ово се време за обуку скраћивало и на 2 месеца, па чак и на шест недеља.

Прве трупе Стојеће војске биле су: *пешадиска и артилериска подофицирска школа*, које су имале привремен карактер. По свршетку прве класе питомаца ових школа образовани су: „*Баталјон стојеће војске*“¹⁾ и „*Батерија стојеће војске*“. Ове су трупе служиле само као кадар за обуку. Правила за обуку војске била су у основи српска, али се у њима видно осећао италијански утицај, због официра школованих у Италији.

Око 1900 год. Стојећа војска била је развијена у 2 батаљона пешадије, 2 батерије, 1 извијачку, 1 митраљеску и 1 пионирску чету. Мало касније биле су установљене: војно-телеграфска, војно-санитетска и војно-занатлишка школа.

Са увођењем Стојеће војске установљени су били за официре ови чинови: потпоручник, поручник, капетан, командир и бригадир.

¹⁾ Први батаљон стојеће војске образован је на Цетинју августа 1896 год.

За попуњу официра установљена је била на Цетинју *Официрска школа*. У ову школу ступали су они, који су свршили подофицирску школу и провели извесан број година на служби у стојећој војсци. Курс ове школе трајао је 2 године, и из ње се добијао потребан број официра за пешадију и артилерију.

Један мали број официра свршио је војне школе у иностранству.

29 априла 1910 год. ступио је на снагу први црногорски *Закон о устројству војске*, у коме су постављене боље основе за уређење црногорске војске и који је представљао извесан напредак у развоју црногорске војске, али је ипак у њему у основи остао систем народне војске.

Обавеза служења била је општа и то од 18—62 године старости.

Подела војске била је оваква:

- 1) *Рекрутска класа*;
- 2) *Активна војска*; и
- 3) *Резервна војска*.

Служба у рекрутској класи вршена је у току две године (у 18-ој и 19-ој год. старости); у активној војсци од 20—52 год.; и у резервној војсци од 53—62 год. старости.

Активна војска делила се на I и II класу. Прва класа била је намењена искључиво за операције; а II класа за неборачку службу (интендантску и уопште коморску); и резервна војска за службу у позадини.

По закону о устројству војске предвиђени су били ови родови војске: *пешадија, артилерија и инжењерија*; струке: *ђенералштабна; војно-инжењерска; војно-техничка; војно-судска; интендантска и санинстска*.

Служба у миру састојала се из обавезног учешћа у вежбањима и скуповима своје класе. Ове вежбе и скупови могли су трајати:

За рекрутску класу 12 месеца. Ова су вежбања била само за обуку, подељена у два дела од по шест месеца (једно у 18-ој, а друго у 19-ој год. старости), вршена у месту штаба своје дивизије.

За активну војску I класе до 10 дана сваке године, а са маневрима до 15 дана.

За активну војску II класе сваке године 4 дана и учешће у вежбањима батаљона и већих јединица.

За резервну војску учешће у редовном годишњем скупу код свога бригадног штаба.

Чинови код официра били су: потпоручник, поручник, капетан, командир, бригадир и дивизијар. Чинови бригадира и дивизијара били су општи. За спрему старешина законом су предвиђене: *официрска школа и подофицирске школе*. По овом закону формација црногорске војске остала је у основи иста као и дотле т. ј. племенска и без трупних кадрова, а рекрутске класе имале су искључиво уџбени карактер. Број нижих јединица у вишој (због неједнаке јачине браства и племена) остао је различит као што је било и дотле.

Пада у очи, да није предвиђена формација *дојунских труп*¹⁾, што је велика погрешка, јер су ове трупе једини извор за попуну расхода код борбених јединица.

Сада се по овоме закону први пут у црногорској војсци појављује *дивизија* као нова и највећа оперативна јединица. Установљена су четири дивизиска штаба: Цетиње; Подгорица; Никшић и Колашин.

б) *У рају*. За рат је образовано четири активне дивизије са бројним називима од 1—4.

Састав и јачина појединих дивизија био је овакав:

1-ва ДИВИЗИЈА (ЦЕТИЊЕ). Командант бригадир Иво Буровић.

а) *Кајунска бригада* (Цетиње). *Командант бригадир Милушин Вукојичић*: 6 батаљона пешадије; 1 извијачки вод.

Катунска брдска батерија (4 брдска спорометна топа, кал. 75 мм., мод. Круп). Коморски батаљон.

б) *Ријечко-Љешанска бригада* (Ријека Црнојевића) *Командант бригадир Нико Кусовац*: 4 батаљона пешадије; 1 извијачки вод. Због оскудице топова, ова бригада није имала своју батерију као остале бригаде. Коморски батаљон.

в) *Црмничко-Приморска бригада* (Стари Бар). *Командант командир Милош Лекић*: 5 батаљона пешадије; 1 извијачки вод. Црмничко-приморска брдска батерија (4 брдска спорометна топа, кал 75 мм., модел италијански на дрвеним лафетима). Коморски батаљон.

Артилериска група 1-ве дивизије¹⁾:

а) 1-ва пољска батерија (4 пољска брзометна топа, кал. 76

¹⁾ Дивизиска артилерија.

мм., руски модел (1900 г.); и 4 пољска спорометна топа кал. 87 мм., италијански модел на дрвеним лафетимај).

б) 1-ва мортирна батерија (4 пољска спорометна мерзсра кал. 150 мм., руски модел 1870 год.).

в) Вирски самостални пољски вод (2 пољска спорометна топа кал. 87 мм., италијански модел на дрвеним лафетима).

г) Барски самосталан брдски вод (2 брдска спорометна топа кал. 75 мм., модел Круп).

Свега у дивизији :

15 батаљона пешадије активне војске I класе.

3 коморска батаљона.

10 брдских топова (спорометних).

10 пољских топова (4 убрзана, 6 спорометних.)

4 пољска мерзера (спорометна).

3 батаљона ненаоружаних Муслимана.

2-га ДИВИЗИЈА (ПОДГОРИЦА). *Командант бригадир Благо Бошковић.*

а) *Зетска бригада* (Подгорица) *командант кнез Петар Петровић.*: 5 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Зетска брдска батерија (4 брдска спорометна топа кал. 75 мм., италијански модел са дрвеним лафетима).

Коморски батаљон.

б) *Спушка бригада* (Спуж) *Командант командир Милутин Вучинић.*: 3 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Спушка брдска батерија (2 брдска спорометна топа кал. 76 мм., руски мод. 1901 г.).

Коморски батаљон.

в) *Бјелопавлићска бригада* (Данилов Град) *Командант командир Агица Лакић.*: 4 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Бјелопавлићска брдска батерија (4 брдска спорометна топа кал. 75 мм., мод. Круп).

Артиљеријска група 2-ге дивизије :

а) 2-га пољска батерија (2 пољска убрзана топа кал. 76 мм., руски модел 1900 г., и 6 пољских спорометних топова, кал. 75 мм., мод. Круп).

б) 2-га Мортирна батерија (4 пољска спорометна мерзера кал. 150 мм., руски модел 1870 год.).

Свега у дивизији :

12 батаљона пешадије активне војске I класе.

3 коморска батаљона.

10 брдских топова (2 брзометна и 8 спорометних).

8 пољских топова (2 убрзана и 6 спорометних).

4 пољска мерзера.

3-ћа ДИВИЗИЈА (НИКШИЊ). Командант бригадир Милутић Никוליћ.

а) Никшићска бригада (Никшић) Командант командир Ђуро Јововић: 5 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Никшићска брдска батерија (4 брдска спорометна топа кал. 75 мм., мод. Круи).

Коморски батаљон.

б) Вучедолска бригада (Велимје) Командант командир Марко Радовић: 3 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Вучедолска брдска батерија (2 брдска брзометна топа, кал. 76 мм., руски модел 1904 г.).

Коморски батаљон.

в) Дурмиторска бригада (Шавник) Командант бригадир Јоко Ацић: 5 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Дурмиторска брдска батерија (4 брдска спорометна топа „Билећска“, кал. 65 мм. запљењени од Турака у рату 1877/78 г.)

Коморски батаљон.

Артиљериска група 3-ће дивизије.

а) 3-ћа пољска батерија (2 пољска убрзана топа кал. 76 мм., руски модел 1900 г., и 4 пољска спорометна топа кал. 87 мм., италијански модел на дрвеним лафетима)

б) 3-ћа Мортирна батерија (4 пољска спорометна мерзера кал. 150 мм., руски мод. 1870 год.).

Свега у дивизији:

13 батаљона пешадије активне војске I класе.

3 коморска батаљона.

10 брдских топова (2 брзометна, 8 спорометних).

6 пољских топова (2 убрзана, 4 спорометна).

4 пољска мерзера (спорометна).

4-та ДИВИЗИЈА (КОЛАШИН). Командант бригадир Сердар Ј. Вукојичић.

а) Колашинска бригада (Колашин) Командант командир М. Меденица: 6 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Колашинска брдска батерија (4 брдска спорометна топа кал. 75 мм., мод. Круи).

Коморски батаљон.

б) *Васојевићска бригада*¹⁾ (Андријевица) *Командант командир Радомир Вешовић*: 6 батаљона пешадије; 1 извиђачки вод.

Васојевићска брдска батерија (4 брдска спорометна топа кал. 75 мм., италијански модел на дрвеним лафетима).

Коморски батаљон.

Артилериска група 4-те дивизије:

а) 4-та пољска батерија (2 пољска убрзана топа кал. 76 мм., руски модел 1900 г.; 4 пољска спорометна топа кал. 87 мм., италијански модел на дрвеним лафетима).

б) *4-та мортирна батерија* (4 пољска спорометна мерзера, кал. 150 мм., руски модел 1870 год.).

Свега у дивизији:

12 батаљона пешадије активне војске I класе.

2 коморска батаљона.

8 брдских топова (спорометних).

6 пољских топова (2 убрзана, 4 спорометна).

4 пољска мерзера (спорометна).

Примедба. Сем овога свака дивизија имала је у своме саставу: 1—2 митраљеске чете, 1 извиђачку чету, 1 пионирску чету, санитетско одељење и телеграфско-телефонско одељење.

Сва комора црногорске војске била је товарна, јер је планинско и скоро беспутно земљиште (високе планине) у и око Црне Горе ово неминовно условљавало. Она је узимана од народа путем реквизиције.

Опсадна артилерија.

Ова је артилерија била ван дивизиског састава и формирана у батерије и то:

1-ва Опсадна батерија (4 опсадна мерзера кал. 240 мм италијански модел са једноставним тешким подлогама).

2-га Опсадна батерија (4 опсадне хаубице кал. 210 мм. италијански модел са хидрауличном кочницом и подлогом за склапање).

3-ћа Опсадна батерија (4 опсадне хаубице кал. 150 мм. руски модел 1870 г. са хидрауличном кочницом и подлогом за склапање).

¹⁾ Са објавом рата ова је бригада добила назив: *Горњо-Васојевићска* за разлику од *Доњо-Васојевићске бригаде*, која је одмах по објави рата и прелазу границе формирана од људства тадање још турске Беранске нахије.

4-та Опсадна батерија (4 опсадна мерзера кал. 150 мм. италијански модел са једноставном тешком подлогом).

5-та Опсадна батерија (као и 4-та опсадна).

6-та Опсадна батерија (5 опсадних дугачких топова кал. 120 мм., италијански модел са хидрауличном кочницом и подлогом за склапање).

7-ма Опсадна батерија (као и 6-та опсадна батерија).

8-ма Опсадна батерија (4 дугачка опсадна топа кал. 106 мм., руски модел 1870 год. са хидрауличном кочницом и подлогом за склапање).

9-та Опсадна батерија (као и 8-ма опсадна батерија).

10-та Опсадна батерија (као 8-ма опсадна батерија).

Сви досада наведени брдски, пољски и опсадни топови у наоружању црногорске војске били су руског и италијанског модела, изузев једног малог броја модела Круп, и сви су они били још тада потпуно застарели. Сем тога, сви су они (сем брдских брзометних и пољских убрзаних) били за црни барут, али су за већи део метака имали фишке са малодичним барутом. Сем ове незгоде, брдски и пољски топови италијанског модела били су на дрвеним лафетима, израђеним за неке старе моделе оруђа (око 1840 год.), па су на њих доцније постављене релативно новчије и моћније цеви. Услед овога, а и због дугога трајања ових лафета, они су сви још у првим борбама били онеспособљени од своје сопствене ватре.

Овакво потпуно застарело наоружање црногорске артилерије није се могло мерити са модерном брзометном артилеријом, и није могло савладати отпорну моћ Скадарске тврђаве, чија су утврђења, већим делом у камену, и обилато снабдевена са препрекама од бодљикаве жице, имала приближно отпорну моћ сталних утврђења и уз ово брањена још упорно и жилаво. Недостатак довољне и модерне артилерије свих потребних калибра код црногорске војске, морао је, са свим природно, проузроковати велике губитке код црногорске пешадије, која је морала, силом прилика, да сву тежину борбе прими на своја леђа, и да насилним нападима, без довољне артилериске припреме и у опште без моћнога потпомагања артилериском ватром, напада и осваја врло јаке турске утврђене положаје.

Када се баца један укупан поглед на ову организацију и формацију црногорске војске, онда се види, да она има чисто милициски карактер, заснован на племенској основи. Она је у

сравњењу са досадањом организацијом и формацијом учинила знатан корак напред, али је ипак као целина несавремена и непотпуна, те је на земљишту Црне Горе могла задовољити само дефанзивне захтеве. За какве уређене офанзивне операције ван земље, већих размера, она није давала могућности.

Па и овако како је законом прописана, она за рат није била потпуно ни изведена, јер се оскудевало и у финансиским средствима¹⁾, и у спремишним и искусним људима за њено извођење. Тако је рат у септембру 1912 год. затекао црногорску војску у прелазном стању из старе у нову формацију, те је за рат много било импровизовано на брзу руку.

Пада у очи, да се на спремну официра за више командовање није готово обраћала никаква пажња, већ се сва пажња обраћала на спремну нижих старешина и на обуку људства народне војске, а то није ни близу све.

Ђенералштаб као засебна установа није дотле ни постојао у Црној Гори, међутим је познато, да је он тај орган, који у миру спрема војску и земљу за рат, а у рату руководи операцијама целокупне војске. Ђенералштабна струка је до душе била предвиђена законом о устројству војске (1910 год.), али је ову тек требало створити, зашта је било потребно дуже времена и спремишних људи, а ово је предухитрио рат. Из овог разлога штабови за рат, предвиђени формацијом, нису били на време ни организовани ни попуњени спремишним и стручним особљем, нарочито виши штабови, што је неминовно морало утицати врло рђаво на брзо и правилно командовање, као што су то доцнији догађаји у операцијама и потврдили.

Па и сам штаб Врховне Команде, као највиши и најважнији орган за вођење војске, био је импровизован на брзу руку тек у добу мобилизације, па и то неправилно и непотпуно, управо примитивно, услед чега није био у стању да врши своју најважнију функцију — вођење војске, а ово је било од врло велике штете, па је могло бити и од катастрофалних последица и за цео рат, да случајно нарочите прилике нису ово отклониле.

У току операција црногорска војска је дала другу слику а не онакву, како је то било предвиђено законом и формацијом. Одмах са покретом трупа са концентрациске просторије, дивизијски штабови тако ретко прелазно су престали да дејствују, те

¹⁾ Помоћ из Русије за овај циљ изгледа да није била довољна.

су бригаде остале као и пре највеће оперативне јединице. Овоме је по свој прилици узрок једно тај, што се није имало ни навике ни традиције на дивизиску формацију и на командовање дивизијом; а друго тај, што је дивизиска формација (12—15 батаљона пешадије) за планинско, кршевито и беспутно земљиште (Карст), као и с обзиром на малу бројну јачину целокупне војске, била гломазна и у опште тешко прилагодљива. С тога је у току операција образован већи број и нових бригада и комбинованих одреда, у којима је број батаљона био просечно мањи (3—4). Образовањем ових мањих самосталних бригада, односно одреда, формација је била довољно еластична и на земљишту у пракси применљивија. Од ових су бригада и одреда, према указаној потреби, стваране поједине групе (армиске групе).

Ратна јачина целокупне црногорске оперативне војске (активне војске I класе) износила је:

4 дивизије = 11 пешад. бригада = 52 батаљона (од по 400—800 л.);

125 топова (разних модела и калибара);

62 мињрољеза;

4 чете извиђача; и

4 чете пионира.

Укупна јачина : око 33.000 људи;

125 топова; и

62 мињрољеза.

Наоружање.

1) Код пешадије.

Активна војска I класе била је наоружана руском брзометном трилинејном пушком, кал. 7.62 мм. званом код Црногорца „Московка“; почетна брзина 620 м., највећи домет 1920 м. муниције за ове пушке било је око 34,000.000 метака.

Активна војска II класе и резервна војска биле су наоружане старом Веридловом пушком, за коју је било муниције око 5,000.000 метака. Као резерва било је у магацинима старих Берданових пушака са око 11,000.000 метака. Митраљеза је било у почетку рата свега 12 оруђа (2 чете) систем Максим, калибра као и брзометна пушка активне војске I класе. Али одмах после мобилизације поручено је у Берлину 50 комада митраљеских оруђа истога калибра, који су примљени јануара 1913 год.

2) *Ручних бомби* било је око 20.000 комада рускога модела.

Оне су се, због својих конструктивних мана, показале у првим борбама као непрактичне, због чега су се доцније врло нерадо употребљавале.

3) Наоружање артилерије изложено је раније. Количина муниције за поменуте калибре топова била је ова:

а) За 75 мм. брдске и пољске спорометне топове мод. Круп по 400 метака на цев ($\frac{1}{4}$ шрапнела, $\frac{3}{4}$ обичних граната).

б) За 75 мм. брдске и 87 мм. пољске спорометне топове италијански модел око 500 метака на цев ($\frac{1}{2}$ шрапнела, $\frac{1}{2}$ обичних граната).

в) За 65 мм. спорометне брдске „Билећске“ топове око 600 метака на цев (све гранате).

г) За 76 мм. брдске брзометне топове модел руски 1900 год. око 400 метака на цев (све шрапнели).

д) За 150 мм. пољске мерзере, руски модел 1870 год. по 400 метака на цев ($\frac{1}{4}$ шрапнела, $\frac{1}{4}$ фугасних [челичних] и $\frac{1}{2}$ разорних граната).

ђ) За 240 мм. опсадне мерзере, италијански модел, по 250 обичних граната на цев.

е) За 210 мм. опсадне хаубице италијански модел, око 400 метака на цев ($\frac{1}{2}$ обичних, $\frac{1}{2}$ разорних граната).

ж) За 150 мм. опсадне хаубице, и 106 мм. дугачке топове, руски модел, око 500 метака на цев ($\frac{2}{5}$ шрапнела и $\frac{3}{5}$ граната за хаубице нешто разорних).

3) За 150 мм. опсадне мерзере, и 120 мм. топове, италијански модел, око 500 метака на цев (обичне гранате).

Као што се из овога види, артилериске муниције није било ни близу довољно за данашњи рат.

Морал код црногорске војске био је на великој висини. Он је био највећи и непресушан извор њене снаге. То је наше јуначко племе запојено традиционалним јунаштвом из своје херојске прошлости, ретким поносом и осетљивошћу, великим поуздањем у своју снагу, као и великом љубављу према својој родној грудима. Али данас у времену савременог усавршеног оружја и веома усавршене ратне технике, то није довољно. Поред темељне спреме, обуке и васпитања, потребно је још и савремено наоружање, као и сва остала потребна материјална спрема војске, па да се јунаштво крунише потпуним успехом.

2) *ТУРСКА ВОЈСКА*. Било је некада време, када је војна сила Турске била заиста велика, када су турске војске триумфално биле прегазиле половину Европе и биле заустављене тек на капијама Беча; када су турске флоте, очистиле биле источно Средоземно Море и када су оне изводије своје гусарске подвиге чак у Атлантском Океану, до самих обала Енглеске. Али све је то било тако давно.

Турска војска која је некада имала овако сјајну војничку прошлост, у Абдул Хамидовој Турској почела је нагло да опада, јер нарочите прилике нису никако дозвољавале (као ни осталим институцијама државне управе), да се она развија у духу захтева савремене ратне вештине. Она је била спутана и окована у ланце и само је тако рећи животарила, услед чега је и њена војничка вредност све више опадала и покрај свег њеног савременог наоружања.

Турска је услед врло рђаве и несавремене управе, нерада, немара и корупције културно много била заостала, економски и финансиски скоро пропала, а услед овога политички и војнички трула. Њу је још одржавао унутра страشان апсолутизам, а с поља антагонизам Великих Сила. Природно је, да у оваквој једној држави ни војска не може бити добра и ваљана, јер је њена ваљаност и употребљивост резултат свих унутарњих прилика у животу народа једне државе и војска је верно огледало свих тих прилика.

Потребне су биле што пре реформе целе државе, па и војске као једне од њених најважнијих институција. За овај циљ Немачка, која је имала велики утицај у Турској, а желећи да одржи Турску те да је не би Русија наследила, по претходном споразуму послала је у Турску једну своју реформну војничку мисију, којој је на челу био чувени немачки *ђенерал фон дер Голиц* (Голц паша). Ова је мисија имала задатак, да у што краћем времену изведе корените реформе у турској војсци и да је успособи, да она може бити поуздана одбрана земље.

Али с обзиром на стање и прилике у тадањој Турској унапред се могло сумњати у успех ове мисије. Ево шта о томе пише баш главом *ђенерал фон дер Гоц*¹⁾: „до год. 1908, као и за време целе реформне акције немачке мисије (која се датира још од 1883 год.), турска је војска била у оковима. Султан

¹⁾ *Das Heer der verjüngten Türkei*. Mittlers Almanach, 2 Jahrgang (1912 г.), S. 108.

Абдул Хамид II радо је говорио о његовим добрим намерама за војску, и није немогућно, да би их у почетку своје владавине збиља и извео, али његово проклето неповерење није му дало, да своје одлуке приведе у дело. Нешто се само учинило у области организације за законско регулисање обавезе служења у војсци, рекрутовања и административне поделе земље. Али Султан није дао да се ма шта изводи у погледу обуке и спреме трупа за рат које су под заставом с тога, што је он живео у сталноме страху од побуне. Сваки покрет, ма он био и у доброј намери, сматран је као опасан и са крајном строгишћу је угушиван. Појмови: „љубав према Отаџбини“, и „национално осећање“, били су забрањени плодови.... Војска није требала бити ништа друго до један туп и послушан инструменат у рукама владаоцевим, без својих идеала. Султан је живео у судбоносној заблуди, да се радљивост и иницијатива могу угушити, па у повољном тренутку, када затреба, на мах оживети“. Од последица ове заблуде војска пати још и данас, само су догађаји ову бојазан много више превазишли. „Трупе су ограничене само на њихове касарне и на егзерциришта непосредно уз њих, а вежбања за рат није ни било. Никада нису вршена бојна гађања, никада се није изводила ратна служба, па чак су била обустављена и најпростија егзерцирна вежбања већих јединица... Скупови официра, ма то било у циљу наставе и обуке, били су строго забрањивани, јер су ови скупови пријављивани Султану као завера... Владалац је хтео да се војска осећа слабом до тренутка, када јој његова реч требала да улије снагу... Највише ми је остала урезана слика тадањег стања у Турској у речима једнога мога духовитог пријатеља — Турчина: „ми приказујемо свету позоришни комад једног читавог заробљенога народа“. Под оваквим приликама била је немогућна озбиљна припрема војске за рат.

Меродавни турски кругови били су у свемоћним рукама Султановим и ослањајући се на судбину и вољу Алахову. Сви нацрти и прорачуни за реорганизацију војске остали су мртво слово на хартији. Тврдо се веровало, да снага Турске почива на религиозним основама, а Калифа је био оличење њене снаге и моћи.

Докле је у Турској трајало ово стање опадања, Србија, Бугарска и Грчка (нарочито прве две) са највећим напрезањем журно су спремале своју војску за велике националне задатке,

који су их очекивали у скорој будућности. Па и малена и сиромашна кршна Црна Гора напрегла је била све своје силе, да у границама своје скромне могућности створи добру своју народну војску, давши јој бар извесна обележја савремене организације, спреме и обуке.

Младотурска револуција (јула 1908 г.), и поред све добре воље, није могла ништа учинити у погледу поправке војске, једно због кратког времена од 1908—1912 г., а друго што је у војсци био већ дубоко укореван систем насиља, тлачења, неправде и убијања сваке воље за рад. Сем тога увлачењем хришћана у војску, Турчину је био убијен појам да је он господарећа раса, а то је учинило да је он изгубио дотадање основе и појмове о религији и о Отаџбини. Турски војник више није поимао зашта гине. Религиозно одушевљење (фанатизам) и вера у његову надмоћност била му је са свим разорена; он губи поверење и не радо иде у рат, с тога мора подлећи у опасним ситуацијама. Турчин се у одбрани на утврђеним положајима увек добро бије, али је сада његова нападна снага била сломијена. Све ово довело је до уништења старотурских ратних врлина, до распадања официрског кора¹⁾ и до равнодушности масе. И тако некадање ратничке особине и ваљаност турске војске беху ниско пали.

Турска војска, у времену објаве рата од стране Балканских Савезника, налазила се у прелазном стању, т.ј. у добу извођења новог закона о устројству војске и нове формације. До 1908 г. Турска још није имала савремено уређење своје војске, и тек од овога момента требала је добити нову организацију и формацију као код напредних западних европских држава. Али реформе по закону од 1909/10 год. (по коме је била обавеза служења и за хришћане) нису се почеле ни приводити у дело; рат 1912 год. Турску је изненадио и затекао је у најнезгодније време, јер она тада није била спремна за рат.

¹⁾ Ово потврђује и *Зеки Паша*, командант турске Вардарске армије у рату 1912 год. у својим успоменама из Балканског рата, у којима на једном месту наводи ово:

„Што се тиче душевног расположења наше војске оно није било добро..... Још од проглашења уставности један део нашег официрског кора, који се беше бацио у струје унутрашње политике, нарушио је био ред и дисциплину, која је основ и камен темељац сваке војске. Прости војници, који су ово посматрали, престали су такођер да буду уредни и тачни и на тај начин беше у нашој војсци уздрмана чврстина и душевно расположење, а утицај командовања и управљања био је пољуљан.“ —

Ратник, свеска за август 1925 год. стр. 30.

Мирнодопска формација турске војске имала је у главноме основе формације европских великих војска. Највећа јединица у миру био је *корпус*, а постојале су и *армиске инспекције*.

Јачина турске војске износила је: 3 армиске инспекције; 13 армиских корпуса са 38 дивизија и 14 коњичких бригада Низама (без Арабије и Триполиса). *Укупна јачина око 19.000 официра и 280.000 људи.*

У *рају* образоване су армије различите јачине: од 3, 4 и 5 корпуса са извесним бројем редифских дивизија I поз., самосталним арбанским дивизијама и коњичким бригадама. Корпуси су имали 2—3 низамске дивизије.

Једна *мобилна низамска дивизија* имала је по формацији: 3 пука пешадије сваки од по 3 батаљона и једне митраљеске чете);

1 ловачки батаљон;

1 чета пешадије на коњима;

1 пољски артилер. пук од 6 батерија;

$\frac{1}{2}$ телеграфске чете.

Свега око: 10.000 љ. (рачунајући батаљон приближно по 800 људи).

Једна *Редифска дивизија* имала је по формацији:

9 батаљона пешадије; 1 ескадрон коњице; и 6 пољских батерија.

Свега око: 8000 људи.

Мобилни низамски корпус имао је по формацији:

3 низамске дивизије;

1 ловачки пук (3 батаљона и 1 митрал. чета);

1 коњичку бригаду (2—3 пука од 4—5 ескадрона и 2 коњичке батерије);

2 дивизиона брдске артилерије од по 3 батерије;

1 хаубички батаљон од 3 батерије;

1 пионирски батаљон; и

1 телеграфску чету.

Свега око. 34.000 људи.

Укупна јачина за рају износила је по формацији округло: 700.000 људи и 1.500 топова.

Али ова јачина није ни близу достигнута, јер је концентрација из Анадолије ишла врло споро тако, да и све низамске дивизије нису биле попуњене до ратне јачине, а редифске дивизије у опште нису биле ни достигле своју формациску јачину. С тога се по

веродостојним изворима може узети као вероватна јачина турске војске на дан објаве рата: 200.000 људи у Тракији, и 150.000 људи у Старој Србији Македонији и Арбанији.

Могло се рачунати на постепен прираштај ове снаге из Анадолије, али ово је ишло врло споро и било је несигурно, јер је грчка флота господарила Егејским Морем.

Наоружање.

1) *Пешадија* (низамима и већи део редифа I поз.) била је наоружана са брзометном Маузеровом пушком Мод. 90/93, калибра 7,65 мм.; почетна брзина 630 м.; највећи домет 2000 м.; 150 метак ручна муниција. Старији позиви имали су Маузерову пушку Мод. 87., калибар 9,65 мм. са магацином у усаднику, а једним делом били су наоружани и пушком Хенри Мартини, калибар 11,43 мм.; домет 1300 м. Митраљези су били система Максим и Хочкис.

2) *Коњица* је била наоружана Маузеровим карабином кал. 7,65 мм. Већина пукова су имали и копље.

3) *Пољска артиљерија* низамских формација била је наоружана Круповим брзометним топовима, кал. 75 мм. мод. 1903 г. Батерије су имале по 6 топова и 9 кара. Било је у наоружању и старих Крупових топова.

4) *Брдска артиљерија* наоружана је била делом са новијим Круповим топовима, делом са Круповим топовима кал. 75 мм. мод. 73 год.

5) *Тешка артиљерија* имала је Крупову хаубицу, кал. 120 мм., мод. 92 г.

Како је турска војска стајала са муницијом на дан објаве рата 1912 г. о томе немамо тачних података. Али турски *ђенерал Зеки* командант Вардарске армије у рату 1912 г. у својим успоменама из Балканског рата 1912 год. наводи, да артиљериска муниција с којом су они тада располагали, није била довољна за вођење једног рата.

ГЛАВА III

КОНЦЕНТРАЦИЈА

А) *КОНЦЕНТРАЦИЈА ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ*. Скадар је за Црну Гору био први и најважнији политички и војнички циљ; он је управо био њено животно питање. Мала и сиромашна Краљевина Црна Гора имала је неодложну потребу за плодном земљом за обрађивање, и њено проширење у овоме смислу могло је у првом реду бити у Скадру и његовој широј околини, а у другом реду у Старој Србији (Новопазарском Санџаку и Метохији). С тога су сасвим природно главни напори Црногораца били управљени на освајање Скадра.

*Црногорски рајџни план*¹ 20 септембра 1912 год. била је у двору под председништвом Краља Николе седница ратног савета, који је имао дефинитивно да утврди ратни план за рат с Турском 1912 год. На овој седници били су присутни: Краљ Никола, сва три његова сина, цела влада бригадира Митра Мартиновића (председника владе, Министра Војног и Министра Иностраних Дела), затим: сердар бригадир Јанко Вукотић, стари војвода Илија Пламенац, сердар Раде Пламенац и бригадири: Блажо Бошковић и Иво Ђуровић.

Краљ Никола, отворивши седницу, поставио је присутнима питање:

„Да ли да наша главна војска иде на Скадар, или на Стару Србију?“

Сердар бригадир Ј. Вукотић добио је реч и изјавио: „из разговора раније вођених по овом питању, ја мислим, да смо ми сви сложни у томе, да је Скадар за Црну Гору животно питање.

¹ По подацима динизиског Јенерала Јанка Вукотића.

„Мишљења сам, да Скадар треба одмах заузети једним налетом, око њега се утврдити и бранити га докле и један траје. Према томе ја мислим, да главна црногорска војска иде на Скадар, а споредна војска на Санџак и Метохију“.—

После овога говора Вукотићевог Краљ Никола је погледао остале присутне, па пошто нико ништа није приметио, он је казао: „пошто нико ништа не говори, значи да ћутке одобравате све оно што Јанко каже, према томе нека је сретно. Нека Јанко са 3 пограничне бригаде (Васојевићском, Колашинском и Дурмиторском) иде да нам „чува леђа“, а ми остали (са 8 осталих бригада) да идемо помоћу Божјом на Скадар.

Пази добро, Јанко, можеш покушати штогод на Беране и на Плав и Гусиње, али тада ако ти видиш добру прилику.“ —

На овај начин је дефинитивно устаљен црногорски ратни план противу Турске.

Према овоме на дан објаве ратна Турској од стпране Црне Горе (25 септембра) црногорска војска била је за операције концентрисана овако:

1) ЗА ОПЕРАЦИЈЕ ПРОТИВУ СКАДРА концентрација је извршена у 2 армиске групе:

а) *ЗЕЛСКИ ОДРЕД*. Командант Њ. Кр. В. Наследник Престола Данило.

Начелник штаба командир Јово Бећир.

Састав: 2-га Дивизија¹⁾

3-ћа Дивизија¹⁾

Одредска артилерија. Командант капетан М. Ђукановић.

1 Вод из 2-ге опсадне батерије.

4-та 6-та и 8-ма опсадна батерија.

Свега: 21 батаљон пешадије активне војске I класе.

5 коморских батаљона.

40 топова (разних калибра).

Укупна јачина одреда око: 15.000 људи и 40 топова.

У току операција овај је одред добио нешто тешке артилерије са Ловћена и 3 пољске брзометне Крупове батерије из Србије (оруђа и командире батерија), заплењене од Турака на Куманову, а доцније и 4 опсадне хаубице 150 мм. мод. 77 год. добијене из Русије.

¹⁾ Састав ових дивизија изложен је раније.

Овај одред образовао је главну армиску групу и био је концентрован код Подгорице. Његов је задатак био : освајање турске истакнуте утврђене групе на граници код Тузи, која је затварала правац продирања ка Срадру ; потом продирање коридором, који води источном обалом Скадарског језера ка Скадру у циљу његовог заузимања.

б) *ПРИМОРСКИ ОДРЕД*. Командант бригадир Митар Мартиновић.¹⁾

Начелник штаба командир Лука Гојнић.

Састав : 1-ва Дивизија.

Одредска артилерија :

9-та опсадна батерија ; и то по

1 вод из 3-ће, 7-ме и 10-те опсадне батерије.

Свега : 15 батаљона пешадије активне војске I класе.

3 коморска батаљона.

34 топа (разних калибра).

Укућна јачина одреда око : 8000 људи и 34 топа.

У току операција артилерија овога одреда појачана је са Ловћена са 2 опсадна мерзера 150 мм., и са 2 опсадне хаубице 150 мм. мод. 77 год. добијене из Русије.

Овај одред био је концентрован у прво време у 2 групе : у Вир Пазару и Бару. Задатак одреда био је : кооперација са Зетским Одредом, продирањем ка Скадру на просторији између Јадранског Мора и Скадарског језера у циљу заузимања у првом реду Тарабоша, потом Скадра.

2) *ЗА ОПЕРАЦИЈЕ У НОВОПАЗАРСКОМ САНЦАКУ И У МЕТОХИЈИ.*

ИСТОЧНИ ОДРЕД. Командант бригадир сердар Јанко Вукотић.

Начелник штаба командир Мило Матановић.

Састав : 4-та Дивизија.

Концентрација овога одреда, с обзиром на његове задатке, била је извршена у 3 групе :

1) *Горњо Лимска група.*

Андријевица : Васојевићска бригада, ојачана са једном комбинованом пољском батеријом, и једним далекобојним водом кал. 109 мм.

2) *Главна група.*

¹⁾ Тада председник Црногорске Владе, Министар Иностранних Дела и Министар војни, и један од истакнутих војника и политичара у Црној Гори.

Колашин: а) Колашинска бригада.

б) Дурмиторска¹⁾ бригада.

3) *Прекошарски одред*. Командант командир Машан Божовић.

Жабљак (испод Дурмитора): Шаранско-језерски батаљон;
3 добровољачка батаљона; 1 брдска батерија.

Одредска артилерија:

По 1 вод из 7-ме и 10-те опсадне батерије.

Свега: 23 батаљона пешадије активне војске I кл.

3 коморска батаљона.

32 топа (разних калибра).

Укупна јачина одреда око: 10.000 људи и 32 топа.

Примедба. Одмах по објави рата и преласку границе формирана је нова *Доњо-Васојевићска бригада* (Беранска) од Срба добровољаца из Беранске нахије, онда још под Турском. Припреме за ово формирање су извршене још у време мира; старешински кадар био је пописан, а спрема и оружје било је спремно на граници. Ова бригада била је јака 6 батаљона (око 2.600 љ.). Командант бригаде бригадир Авро Цемовић.

Досадања Васојевићска бригада добила је сада назив: *Горњо-Васојевићска бригада* (Вешовић), за разлику од новообразоване Доњо-Васојевићске бригаде (Цемовић).

Задаћак одреда: заштита границе од Гусиња па до Челебића, потом, по нахођењу Команданта Одреда покушати акцију на Беране, Плав и Гусиње, као и на Пљевље.

ОЦЕНА. Црногорски ратни план, утврђен у ратном савету, одржаном 20 септембра 1912 год., био је *офанзиван*.²⁾ Он је предвиђао офанзиву главном снагом ($\frac{2}{3}$ целокупне снаге) ка Скадру, као најважнијем војничком и политичком објекту, а споредном снагом ($\frac{1}{3}$ целокупне снаге) „чување леђа“ главној снази, која оперише ка Скадру. Али Командант Источног Одреда, по свом нахођењу, може покушати офанзиву у Санџаку и Метохији. Ово другим речима значи, да се двосмислено, али ипак разумљиво, од стране Врховног Команданта наглашавала офанзива овом одреду, зашта може послужити као доказ: озбиљна јачина Источног

¹⁾ Ова је бригада узета из састава 3-ће дивизије.

²⁾ Узев Црну Гору саму за себе, црногорски ратни план, с обзиром на јачину црногорске војске, на њену организацију, формацију, спрему и опрему, могао је бити само *дефанзиван*. Али захваљујући закљученом савезу са Србијом, Бугарском и Грчком, створене су повољне прилике и за Црну Гору за офанзиван рат.

Одред у односу на целокупну црногорску снагу; као и име његовога команданта, који је уживао репутацију једнога од најбољих команданата црногорске војске. На послетку ово су и догађаји потпуно потврдили.

Концентрација црногорске војске извршена на начин, како је то напред изложено, неправилна је, јер је Црногорска Врховна Команда тежила, да својом релативно слабом снагом једновремено постигне два циља: заузимање Скадра (војнички циљ), и заузимање што већег дела Санџака и Метохије (политички циљ). Ово су била два велика задатка, чије је једновременно извршење далеко премашало слабу бројну јачину црногорске војске. Тежећи да се једновременно постигну два циља (војнички и политички), распоред црногорске војске за операције испао је у целини својој *распурен*, а у односу на циљеве и правце дејства *ексцентричан*, а ово је изазвало ексцентричне офанзивне операције готово на све стране (Скадар, Пљевље, Бијело Поље, Беране, Плав и Гусиње, затим Пећ, Дечане и Ђаковица), што је осетно ослабило црногорску војску за њен најглавнији задатак: освајање Скадра. Ово су доцнији догађаји потпуно потврдили.

Када је за Црну Гору Скадар био најглавнији циљ, управо животно питање, а у њему била концентрована главна турска група одређена за његову одбрану, онда је сасвим природно било, да се за освајање Скадра употреби највећи део оперативне снаге, а према Метохији и Санџаку оставити најнужнији део снаге, за заштиту границе (која је иначе по себи била врло јака — високе планине), поглавито за затварање правца од Андријевице и Колашина, који води ка Подгорици, у позадину црногорске главне оперативне снаге, која оперише ка Скадру. Пошто су на граници високе планине са устаљеним отворима и правцима, то су се ови могли лако затворити, утврдити и успешно бранити са релативно слабом снагом и противу знатно јаче снаге, која напада. На овај би начин били потпуно задовољени стратешки принципи као пресудно важни, јер је главни принцип рата: *уништење главне непријатељске снаге*. Када се постигне победа над главном непријатељском снагом (војнички циљ), онда политички циљ, као и сви други циљеви другостепене важности, падају сами по себи. О овоме нам ратна историја даје многобројне примере.

За операције ка Скадру снаге Зетског и Приморског Одредису биле правилно одмерене с обзиром на брзо и релативно лако заузимање Скадра. Пошто је Скадар много лакше било осво-

јити са источне, но са западне стране (Тарабоша), то је Зетски Одред требао бити још јачи, нарочито у опсадној артилерији, и њему је требало дати пресудну улогу, а Приморском Одреду демонстративну улогу (не искључујући наравно ни овде сасвим прелаз у офанзиву, ако се за ово укаже нарочито повољан тренутак).

На овај би начин економија снаге у целини била најбоље изведена, а услови за успех највише зајемчени.

Осетну ману концентрације пригорске војске према Скадру у две оделите групе чини Скадарско језеро, које је потпуно раздвајало Зетски и Приморски Одред, те је овим била онемогућена веза и њихово брзо узајмно потпомагање на случај потребе, пошто Црна Гора није имала језерску флотилу, која би служила за овај циљ. Међутим Турци су имали на језеру своја 3 монитора, наоружана топовима малог калибра и митраљезима, који су онемогућавали везу и потпомагање Зетског и Приморског Одред. Али ова се незгода ни на који други начин није могла избећи.

Б) КОНЦЕНТРАЦИЈА ТУРСКЕ ВОЈСКЕ. Према Црној Гори концентрована је била :

а) Група Северне Арбаније у Скадру : командант *Хасан Риза беј*, дивизиски ђенерал.¹⁾ Начелник штаба, ђенералштабни мајор *Керам Един-бег*.

Састав : 24-та Самостална низамска пешад. дивизија.

Редифска дивизија.

Редифски пук (3 батаљона).

Свега : 33 батаљона пешадије.

36 пољских брзометних топова.

Укупна јачина групе : 24.000 људи., и 5.000 башибозука (Арбанаса доброролца из Скадра и околине). Јачина Скадарске посаде у почетку операција била је око 7000 љ.,

¹⁾ *Хасан Риза беј* важио је као спреман и одважан командант, и код своје војске веома много цењен. Пробавио је више година у Немачкој, где је свршио Ратну Академију у Берлину. По повратку из Немачке у Турску, био је професор тактике у турској Ратној Школи у Цариграду.

Год. 1910 постављен је за команданта 24-те, самосталне низамске дивизије у Скадру, на коме га је положију затекао и рат 1912 год.

Када се 17 јануара 1913 год. у вече, после једне посете код Есад паше, без пратње враћао кући, изненада је био нападнут од 3 непозната лица и убијен. Тада му је било 45 година. Његова смрт је умањила отпорну снагу тврђаве Скадра као и поверење код војске у крајњи успех.

После његове смрти главну команду над Скадарском тврђавом примио је *Есад паша*. На њега је пала сумња, да је он иницијатор овога злочина.

па је тек доцније, постепеним прираштајем снаге, достигнута горња јачина.

Примедба. Један пешадијски пук из 24-те самосталне низамске дивизије био је истакнут према црногорској граници, држећи тушку утврђену групу.

Задатак ове групе био је: одбрана Скадарске тврђаве као и заштита северне Арбаније од упада Срба и Црногораца.

б) У Ново-Пазарском Санџаку и Метихији према Источном Одреду.

1) 18 Немобилисаних батаљона (табора) дуж границе и то: 3 батаљона у Пљевљу, 3 батаљона у Белом Пољу и Мојковцу, 7 батаљона у Беранима, и 5 батаљона у Плаву и Гусињу.

У Плаву и Гусињу било је наоружаних Арбанаса, које су водили *Риза бег Ђаковац* и *Бајрам Цур*. У Беранима било је наоружаних Арбанаса Пећске и Руговске нахије, које је водио *Асим бег Махмудбеговић*. Сем овога било је још башибозука из Санџака: пљевалске, белопољске, беранске и рожајске казе.

2) Ђаковачка дивизија под командом Џавид Паше.¹⁾

Оцена. Концентрација дела турске војске, одређене за операције према Црној Гори извршена је непотпуно. Према пластици и природи земљишта, граничној линији, комуникацијама, и утицају правца, који од Андријевице и Колашина води на Подгорицу, Турска је требала да изврши концентрацију према Црној Гори у 2 групе, и то:

а) *Главна група* у Скадру за одбрану Скадарске тврђаве а уједно с овим и целе северне Арбаније.

б) *Споредна група* на линији: Бело Поље—Беране—Плав и Гусиње, са задатком: да заузме Колашин и Андријевицу, потом да енергичном акцијом правцем ка Подгорици озбиљно загрози позадини главне црногорске оперативне снаге, која оперише ка Скадру. На овај би се начин, а према степену угрожености правца ка Подгорици, црногорске офанзивне операције ка Скадру могле

¹⁾ Ради целине наводимо овде концентрацију и остале турске војске у Европској Турској према осталим Балканским државама — савезницима:

1) *Источна армија* (Абдулах паша) у Тракији према Бугарима.

2) *Западна армија* (Али Риза паша) у Старој Србији, Македонији и Арбанији и то:

а) *Вардарска армија* (Зеки паша) противу Србије.

б) *Сјрумска Група* (Али Набир паша) код Сереза према Бугарима.

в) *Група против Грчке* (Хасан Таксим Паша) у Епиру (Јањина), и у Македонији (Сервија).

ослабити и укочити, или довести у питање, а можда би се акција Црне Горе свела само на одбрану својих граница (дефанзиван рат), докле успешна акција српске војске у Сандаку и Метохији не би изазвала у овом смислу повољан преокрет у ситуацији, од кога би зависила даља акција црногорске војске.

ГЛАВА IV

ОПЕРАЦИЈЕ ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ ДО ПРИМИРЈА

1) *ВОЈИШТЕ ЦРНОГОРСКО—ТУРСКО.*¹⁾ Границе Црне Горе су по природи својој веома јаке. То су махом високе планине, или дубоко и стрмо усечене клисуре речне (Тара), које непријатељу ограничавају упад у Црну Гору само по неколико одређених праваца тако, да је Црна Гора у целини својој једна права планинска и карсна тврђава.

Војиште на коме су се изводиле главне операције црногорске и турске војске (главно војиште) обухвата у главном просторију од црногорско-турске границе р. Цијевне, Доње Мораче, Вир Пазара, Спичанског залива, Јадранског Мора, Медове, Љеша, пл. Креште, Мали Барз, Леја, па цреко реке Дрима на развође између р. Кири и р. Шале (Цукали к. 1723, Ћафа Шошит к. 1050 Ћафа Бошит к. 1750), Капа Бројс (к. 1650), граница црногорско-турска.

Ради лакшега прегледа ова се војишна просторија може у главном поделити р. Дримом, Дримцем²⁾ (Дрињачом) и Бојаном на: *северни и јужни део*. *Северни део* подељен је Скадарским језером³⁾ у два дела: *Источни* и *Западни*.

Источни део чини предео Малесија (насељена Малисорима), испуњена масивом Проклетије (преко 2000 м.), чији се ограници

1) Читаоци се могу послужити картом раз. 1:200.000, издање нашег Војно-Географског Института (или аустриско издање).

2) Ушће Дрима, који се некада код Љеша уливао у море, померено је и то је корито нануштено, а главно његово корито постала је стара његова отока Дримац (Дрињача), која се улива у Бојану. Ово је померање корита наступило услед речног наноса и таложења велике дебљине по Задрими и Забојани.

3) 45 км. дугачко, 10—12 км. широко, и 6—7 мет. дубоко.

стрмо спуштају ка Скадарском језеру, остављајући између њиховог подножја и Скадарског језера један низак и узан коридор, који је најкраћа и најугоднија веза између Црне Горе и Скадра.

Овај источни део рекама Цијевном, Прони Сат и Кири подељен је у главном у 3 зоне, од којих је она између Цијевне и Прони Сат са знатно блажијом пластиком и проходнија, а у доњем току Мораче и Цијевне и поред Скадарског језера доста мочарна. Делом Скадарског језера Лићени—Хотит, који дубље залази у копно, ова је зона подељена у два дела, услед чега је отежан саобраћај. Зона између Прони Сат и Кири, као и она између Кири и Шале, веома је кршна и испресецана, беспутна, карактера алпског са висином око 2000 м. Планински огранак између Кири и Шале завршава се источно од Скадра, испуњавајући простор између Дрима, Дримца (Дрињаче) и Кири под именом Вел. и М. Бардањолт и Јубани, образујући јак фронт за одбрану Скадра са источне стране.

Од комуникација је једино употребљива она, која од Подгорице, преко Тузи води за Скадар северном страном Скадарског језера. Ово није вештачки пут, и зими и када је ружно време, тежак је за употребу. Остале комуникације су врло тешке и стрме планинске стазе, које дуж појединих река изводе из Малесије на скадарски пут.

Овај део војишта сиромашан је и ретко насељен, изузев предела око доње Цијевне и Тузи, као и коридора поред Скадарског језера, који је боље насељен и има бољих услова за живот.

Западни део захвата сву просторију између Скадарског језера, Црмничке р., Јадранског мора и Бојане. Овај простор испуњавају огранци пл. *Румије* (1593 м.) чији се главни огранак пружа ка Скадру и завршава се у Тарабошу на Бојани; а споредан огранак завршава се код Улциња на мору. Овај део војишта, у односу на Источни део, има блажију пластику, формације Карста, боље је насељен и више комуникативан.

б) *Јужни део војишта* обухвата просторију јужно од реке Дрима, Дримца (Дрињаче) и Бојане у границама раније обележеног реона. Дрим дели ову зону у два дела (Задрима и Забојана), што отежава операције ка Скадру с јужне стране. Овај део представља у главном мочарну низију, испуњену појединим усамљеним висовима и косама, који изгледају као каква острва у њој (Брдица, Бушатски висови итд.).

Према Подгорици, на црногорско-турској граници, у пределу

Тузи, налазила се као заштита границе турска *тушка утврђена група*, која се састојала из неколико мањих утврђених група. Утврђења ове групе била су застарела, типа пољске фортификације од земље и камена са сувим зидањем, подигнута још у време мира. Ова је тушка утврђена група имала задатак, да затвори границу на њеном отвореном делу код Подгорице а истовремено и да затвори правац црногорског продирања ка Скадру.

Ова се тушка утврђена група састојала из ових мањих утврђених група:

- Група код Рогама, 4 утврђења;
- " " Шипчаника, 2 утврђења;
- " " Враћа, 4 утврђења;
- Једно утврђење на Дечићу; и
- " " " Хуму.

Дуж целе источне обале Скадарског језера па све до Скадра спуштају се дубоко усечена корита појединих река, које слазе са масива Проклетије, и уливају се у Скадарско језеро. Свака од ових планинских река образује за себе природно јак одбранбени одсек, наслоњен источно на масив Проклетије, а западно на Скадарско језеро, који отежава продирање ка Скадру. Ово је давало Турцима могућност, да са релативно слабом снагом дуже задрже Зетски Одред у његовом продирању ка Скадру. Али Турци ово нису умели да искористе.

Скадар је био брањен овим утврђеним групама:

На истоку група Вел. Бардањолт, позади њега као друга линија М. Бардањолт. Обе ове линије у почетку рата нису биле утврђене, те је овај фронт био отворен.

На северу утврђена линија Штој код с. Голеди, наслоњена десно на баруштине р. Кири. а лево на мочарну обалу Скадарског језера. Ова је линија имала 5 редута међусобно повезаних, и снабдених препреком од бодљикаве жице.

На југу утврђена група Брдица, која је имала поред пољских и полустална утврђења.

На западу група Тарабош утврђена и сва у камену.

Јачина Скадра заснивала се дакле, на јачини његових утврђених група, као и на томе, што се он својим положајем налази уз Скадарско језеро и на састанку многих река (Кири, Дримац (Дринџача), Бојана), које у свом доњем току образују подводне и мочарне низије, по којима је кретање отежано, а местимично чак и онемогућено. Ове реке и Скадарско језеро отежавају нападне

операције ка Скадру, јер приморавају нападача, да своју снагу дели, а ово је велика мана и незгода. Међутим теренски одсеци, који се налазе између поменутих река и језера (Штој, Бардоњолт, Брдица и Тарабош) дају енергичном браниоцу могућност тврдоглавог отпора и покретне (маневарске) одбране, што јако појачава отпорну моћ Скадра и браниоцу даје могућност, да вештим и брзим маневровањем извојује успех и противу надмоћнијег нападача, који је силом прилика приморан на раздвојену акцију.

Турци, за које је одржање Скадра значило то исто што и одржање целе северне Арбаније, мало су учинили у времену мира, да ову природну тврђаву учине још јачом и отпорнијом, те су и овде турска равнодушност и нерад допринели велика задоцњења. С тога је утврђивање Скадра по објави рата вршено журно у току самих операција, а спорост црногорских операција, поглавито код Зетског Одрода, давала је Турцима за ово времена и могућности.

2) Операције Зетског Одрода¹.

Црна Гора је прва од Балканских држава — савезница објавила Турској рат, вероватно у намери да искористи своју ранију гостовост за операције противу Турске и да привуче на себе што већи део непријатељске снаге. Краљ Никола се надао, да ће ранијим почетком операција противу Турака, и докле Скадар није био још са утврђивањем готов, моћи овај заузети препадом, и без великих губитака, али се ово није испунило, јер су Црногорци споро напредовали ка Скадру и тиме дали Турцима довољно времена, да се утврде и припреме за отпор.

Трупе Зетског Одрода извршиле су своју концентрацију код Подгорице 24-ог септембра по подне, где су остале до подне 25 септембра, када су добиле заповест, да се прикупе на својим одређеним полазним тачкама за напад и то: Лева колона на Цијевни спрам Куреца; средња колона код Рибничких Врела; десна колона код Голубоваца; и општа резерва код Дајбабе.

Распоред одрода 25 септембра.

Одред је за напад био подељен у 3 колоне:

1) *Лева колона.*

¹ По подацима пуковника у пенсији Јово Белира, тадањег начелника штаба овога одрода.

Командант бригадир Блажо Бошковић.

а) *Комбиниована бригада*: 5 батаљона пешадије; једна брдска батерија.

б) *Белојавлићска бригада*: 4 батаљона пешадије; једна брдска батерија.

2) *Средња колона*.

Командант Командир Ђуро Јововић.

Никшићска бригада: 5 батаљона пешадије.

3) *Десна колона*.

Командант бригадир Велиша Лазовић.

Зетска бригада: 3 батаљона пешадије; 1 пољска батерија; и 1 мерзерска батерија.

4) *Опшћа резерва*.

Вучедолска бригада.

1) *Задаћак*: заузеће Трбоинске косе са утврђеним положајима на Планиници, Дечићу, Ђелевику и Хуму.

2) *Задаћак*: потпомагање напада Леве колоне и заузимање утврђених положаја Милеша и Рогама.

3) *Задаћак*: заузеће утврђења Врања и положаја који се од овог пружају у правцу Хума.

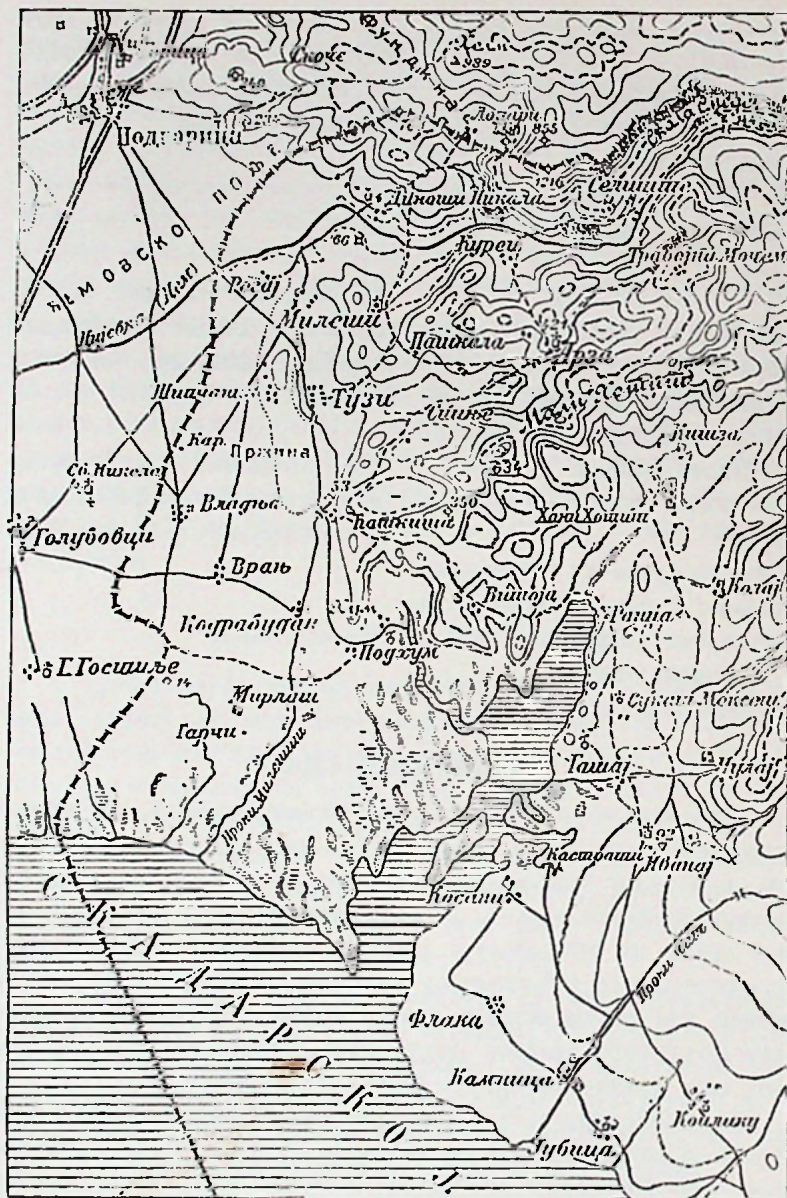
(?)

Тушка операција.

Рад Леве колоне. Задатак ове колоне био је да обухватним маневром одсече Тушку групу од Скадра. По доласку на Фундину, командант колоне наредио је батаљонима Петрушинском и Маргинићско-Брајовићском, да са једном брдском батеријом изврше прелаз на леву обалу р. Цијевне и обезбеде прелаз колоне преко реке Ови су се батаљони у току ноћи пребацили на леву обалу Цијевне, али прелаз осталих делова колоне обустављен је, услед смрти команданта колоне, докле нови командант бригадир Лазовић није примио команду и предузео покрет.

26 *септембра* у 8 ч. црногорска артилерија отпочела је бомбардовање турских утврђених положаја на целом тушком фронту. Први успех артилерије са Градине и Новог Села био је против утврђеног положаја Планинице, који је турска посада напустила и повукла се ка Тузи, а црногорски Требешки батаљон (средња колона) заузео је Планиницу.

Трупе Леве колоне продужиле су прелаз Цијевне под заштитом батаљона, који су у току ноћи прешли на леву обалу, и у

СКИЦА ЗА ТУШКУ ОПЕРАЦИЈУ

1 : 200.000

току целог дана нису дошли у додир с непријатељским трупамa. Ова је колона у свом кретању била изложена непријатељској ватри са Дечића, али је ипак успела да 26-ог септембра ноћу пређе на леву обалу Цијевне и убивакује се код. с. Куреца.

Црногорска артилерија са Рибничких врела (средња колона) порушила је турски блокхауз на Ржаничком мосту и омогућила извидничким одељењима 2-ге дивизије, да се пребаце на леву обалу Цијевне. Извидничка одељења 3-ће дивизије прешла су Цијевну на мосту источно од Диноше у правцу Милеша. Непријатељ је у току овога дана покушао да ојача утврђени положај Рогама, али је ово спречила црногорска артилерија, те није успео ни да поруши мостове на Цијевни.

Врховни Командант задржао је десну колону да не изврши дати јој задатак услед тога, што лева колона није доспела до свог циља.

Освајање Дечића, Ђелевика и Ђавкиша. 27 септембра јутро командант леве колоне наредио је напад на Дечић и Ђелевик.

Белопавлићска бригада отпочела је свој нападни покрет са источне стране положаја Дечића, а Комбинована бригада лево од ове са деловима на Ђелевику и Ђавкишу. Напад на Дечић, Ђелевик и Ђавкиш, по кршевитим и стрмим падинама, вршен је са великим одушевљењем и брзином тако, да се није искористила ватра код пешадије ради потпомагања свога наступања, а сем тога није било потпомагања напада ни од стране артилерије, пошто између пешадије и артилерије није било организоване никакве везе. Дечић, Ђелевик и Ђавкиш пали су у црногорске руке, али по цену великих губитака. Командант турске одбране ових положаја са преосталим војницима и 4 топа био је заробљен.

По заузећу ових положаја црногорске трупе су предузеле гоњење непријатеља све докле се нису сукобиле са појачањима, која је командант турске Тушке посаде био упутио у помоћ Дечићу и Ђелевику.

По заузећу Трабонске Косе командант Комбиноване бригаде наредио је батаљону Горњо-Кучком, да се упути преко хотских ханова за Кастрате, у циљу обезбеђивања и чишћења земљишта од мухамеданских елемената, који су се били изјаснили за Турску. Малисори — католици из племена Хота и Груда у току 27 септембра учествовали су у борби заједно са црногорским трупамa и успели да заузму положај Милеша, са којих су, услед необавештености, отерани од ватре црногорске артилерије, тако да су

трупe Никшићске бригаде 28 септембра морале поново освајати ове положаје.

Рад Средње колоне. За олакшицу напада трупaма Никшићске бригаде на положаје Милеша и Рогама, наређено је командир у убрзане пољске батерије, да у току дана пређе испод Новог Села, заузме положај код куле Ракића и ућутка непријатељску артилерију са Шипчаника, у чему је био постигнут успех.

28 септембра батаљон Никшићски заузео је Милеш, а Жупски батаљон Рогам. Заробљено је: 2 топа и око 60 војника.

Црногорске батерије са Дечића и Ђелевика тукле су положај Шипчаник и успеле да 29 септембра запале мунициски магацин. Команданту Тузи, пуковнику Ахмед бегу понуђена је предаја од стране Црногораца, али је он оклевао да се преда, те је 29 и 30 септембар од стране Црногораца употребљен на припреме за освајање Тузи.

По довршењу ових припрема командант Зетског Одредa издао је заповест за општи напад на Тузи.

Рад Десне колоне. Ова колона имала је од с. Голубоваца у току ноћи подићи Врањском утврђеном положају и у зору га заузети јуришем. Трупaма на положајима Дечића, Ђелевика и Ђавкиша наређен је демонстративан напад у правцу Тузи.

Трупe из Опште резерве добиле су заповест да пређу на леву обалу Цијевне.

1 Октобра десна колона рано ујутру отпочела је напад и заузела утврђени положај Врањ у 7 ч., као и цео ред положаја, који су се од овога пружали у правцу Хума. Црногорска артилерија на целом фронту отворила је ватру противу означених објеката, нарочито противу Шипчаника и Тузи. У 8 ч. Командант Тушке одбране послао је парламентарe за преговоре за предају, а мало после иза њих јавио се и он лично пред положајем Милеша и предао се. Покрет трупа био је обустављен, докле непријатељ не положи оружје.

По заузећу Тузи Врховни Командант дао је трупaма Зетског Одредa четвородневни одмор, који је употребљен за организацију интендантске службе, за уређење саобраћаја и пренос тешке артилерије преко Скадарског језера за операције ка Скадру.

Плен: 6 батаљона низама и редифа, укупно 3.400 људи; 2000 наоружаних башибозука; 20 топова; 4 митраљеза и 7.500 Маузерових пушака и другогa материјала.

Општи поглед на Тушку операцију. Снага Зетског Од-

реда у заузимању Тушке утврђене групе била је растурена на великом фронту (Голубовци—Трбоинска Стена око 18 км.), а овим и ослабљена и без везе, услед чега је било онемогућено узајамно потпомагање нападних колона на случај потребе. Да је непријатељ био активан и умешан, могао је лако тући оделито поједине црногорске нападне колоне.

Код појединих нападних колона напад пешадије вршен је отворено и без потпомагања пешадиском и артилериском ватром. Није било никакве везе између пешадије и артилерије, свака је од ових радила за себе, услед чега је пешадија морала претрпети осетне губитке.

Рад у опште код Црногораца спор; доста се издангубило у нападу на поједина утврђења, услед чега је се много изгубило у времену, које је за ову ситуацију било веома драгоцено, када је требало по ситуацији што пре пасти под Скадар и заузети га, докле се непријатељ није довољно ојачао и утврдио. Ово у толико пре када се осетило, да Турци не показују јаче упорство, ни активност и вештину у одбрани.

Са ових разлога и давање одмора Зетском Одреду од четири дана од стране Врховног Команданта по заузећу Тузи погрешка је, која се неда ничим оправдати. Тушка турска утврђена група оваква каква је била, ни тактички ни технички није одговарала своме опредељењу, јер су утврђења била застарела, а цела група је спуштена на крајње планинске огранке и у равнину те се могла лако изманеврисати.

Енергичан притисак Црногораца с фронта правцем: Рогама—Милеша—Тузи, у вези са обухватним маневром Лево колоне у правцу на Мали Хотит, убрзо би одлучило судбину тушке утврђене групе у корист Црногораца.

Турци су требали, ради што дужег задржавања Црногораца, заузети теренски одсек *Мали Хотит*, утврдити га и упорно бранити. На овај би начин највише добили у времену и нанели би Црногорцима озбиљне губитке.

НАСТУПАЊЕ КА СКАДРУ.

4 октобра отпочет је покрет Зетског Одрода ка Скадру. Пут је био врло рђав; пољска артилерија пребачена је лађом испод Хума за Кастратске вирове. Тешка артилерија превезена је лађом од Плавнице преко Скадарског језера и 10 октобра стигла на Груду, а одавде упућена сувим у правцу Враке и Барица за распоред.

12-ог октобра 2-га дивизија стигла је на линију :

Врака—Борич—Драгочи; а 3-ћа дивизија избила са Никшићском бригадом на Бокси, а Вучедолском бригадом преко пл. Маранаја и Домнита на Дриваст у долину р. Кири.

Штаб Зетског Одрета Груда.

Кретање Зетског Одрета, и поред рђавог пута и тешког земљишта за савлађивање, у опште је било врло споро, јер је се за девет дана прешло око 50—60 км. Успут је било задржавање само у с. Гор. и Доњ. Ворфају због отпора од стране непријатељски расположеног становништва, потпомогнутог једним делом и од стране непријатељских трупа са Штоја, али је овај отпор био убрзо савладан.

По избијању Зетског Одрета на напред означену линију, наређено је било обема дивизијама да учине потребне припреме за операције које предстоје, а Команданту Одредске артилерије за распоред батерија.

13 Октобра Зетски Одред је издао заповест за напад на Вел. Бардањолт.

Напад на Вел. Бардањолт

Пошто је Штојски фронт био добро утврђен и препреком од бодљикаве жице довољно ојачан, то се Командант Зетског Одрета одлучио, да главни напад управи на Вел. Бардањолт, а противу Штоја да врши демонстративан напад.

Према заповести Команданта Зетског Одрета од 13 октобра напад је вршен у 2 колоне:

Лева колона (3-ћа дивизија) бригадира Милутићина Николића наступала је правцем: Дриваст—Нерфуша—Дрим, одавде скреће у десно, заузима к. 274¹⁾, на њој се утврдити и очекивати даљу заповест.

Десна колона (2-га дивизија) бригадира Лазовића врши демонстративан напад на Штој, у циљу потпомагања главног напада леве колоне на Вел. Бардањолт.

Врховни Командат је обуставио извршење овога напада Зетског Одрета на захтев Команданта Приморског Одрета, пошто овај није био готов са припремама за напад на Тарабош.

¹⁾ На карти раз. 1:200.000 ово је к. 316; али најновијим премером Арбаније за време аустро-угарске окупације у Сметском Рату, добијене су нове, тачне карте и коте, као што се то види на карти околине Скадра раз. 1:75.000 у прилогу књиге.

Команданту Лево колоне бригадиру Николићу дата су у штабу одреда потребна упуства о заузимању, поседању и утврђивању Вел. Бардањолта.

15 октобра Командант Лево колоне предузео је напад на Вел. Бардањолт.

Вучедолска бригада предузела је напад правцем: Дриваст—Вел. Бардањолт (к. 274), и у 14 ч. заузела је и посела к. 274 са незнатним губицима (2 мртва, 4 рањена), и избацила на предстражу батаљон Рудинско—Трепачки. Остали батаљони ове бригаде подишли су освојеном положају и убиваковали се.

Никшићска бригада била је у резерви у изворишном делу Муселимског потока, по зади Вучедолске бригаде.

Ноћу 15 и 16 октобра Турци изврше препад на Вел. Бардањолт и заузму га од Црногорца. Командант батаљона на предстражи, осетивши подилажење Турака његовом положају, затражио је помоћ од команданта бригаде, али му овај није дао. У свануће, пошто је батаљон на предстражи потиснут са В. Бардањолта, командант бригаде наредио је напад трупа на Вел. Бардањолт у циљу његовог преотимања од Турака, али ово је било без успеха.

Командант лево колоне наредио је Никшићској бригади напад на Вел. Бардањолт, но поједини команданти батаљона, и пре добијеног наређења за напад, сами су својом иницијативом предузели напад на Турке и преотели изгубљене положаје. Турци се сада користе обманом која успева, истичући беле заставе и изјављујући жељу за преговоре о предаји. Команданти батаљона сами на своју руку прекидају борбу. Турци се користе овим, прикупе снагу, изврше јуриш и преотму Вел. Бардањолт од Црногораца.

При оваквој ситуацији наређено је из штаба одреда команданту десне колоне према Штоју, да што пре упуту помоћ левој колони на Вел. Бардањолт у правцу к. 274 и то: 3 батаљона из Комбиноване, и 2 батаљона из Белопавлићске бригаде. Црногорске трупе заузеле су падине од к. 274 до Кира. Пиперски батаљон у свом налету дошао је чак у близину Скадра, али је се морао вратити, јер је био усамљен.

Докле је ситуација на десном крилу лево колоне била поправљена, на левом крилу није ишло добро. Нерад и неразумевање ситуације команданта лево колоне понова је створио неповољну ситуацију на најважнијем делу фронта на к. 274 и на

Гајтанским положајима. Немајући никаквих извештаја од Леве колоне, из штаба Зетског Одрета послата су два официра код Леве колоне, да се на лицу места извести о ситуацији. По одласку ових, у штаб одреда стигао је тек први извештај пун оптимизма, у коме се 17 октобар бележи као дан славе на бојном пољу. Други извештај јавља, да је к. 274 у рукама Голиског и Луковског батаљона, потпомогнутих из Белопавлићске бригаде.

Увиђајући у штабу Зетског одреда, да ни први ни други извештај Команданта Леве колоне нема никакве реалне вредности, наређено му је, да прикупи своје бригаде, да их у току ноћи изведе на Гајтанску косу и одатле, нападом непријатеља у бок, да заузме Вел. Бардањолт, и да га пошто пото одржи у својим рукама.

Командант батаљона из Комбиноване бригаде, без икаквог наређења и оправдања, повукао је свој батаљон са падина Бардањолта на прихватни положај. Батаљони Белопавлићске бригаде ноћу су подишли положајима к. 274 и Гајтанским косама, у свануће извршили напад на утврђене Гајтанске положаје и напуштене к. 274, на које је непријатељ у овом тренуку био концентровао врло јаку артилериску ватру. Али ови су батаљони, претрпевши знатне губитке, били принуђени на одступање, јер нису били потпомогнути од стране својих трупа, које су ово посматрале, бар у толико, да им омогуће уредно одступање.

Непријатељ је својом јаком артилериском ватром уносио растројство и неред и код црногорских трупа на висовима на десној обали Кира. Осетило се извесно растројство и код батаљона Вучедолске бригаде, док су батаљони Комбиноване бригаде остали на свом прихватном положају непоколебани.

Командант Зетског Одрета обавештен тачно о ситуацији код трупа леве колоне на левој обали Кира, наредио је повлачење на десну обалу Кира, у циљу одмора и реорганизације трупа за нови напад.

У току ноћи 17/18 октобра трупе Леве колоне, са појачањима, повукле су се на десну обалу Кира. 18 октобра по подне, попрелазу црногорских трупа на десну обалу Кира, непријатељ је напао црногорске трупе десне колоне према Штоју под заштитом јаке артилериске ватре. Овај напад одбиле су трупе десне колоне бригадира Лазовића и нанеле непријатељу осетне губитке тако, да непријатељ није више ни покушавао да чини испаде у овоме правцу.

Сада је се код Зетског Одрета приступило раду на новој формацији јединица за поновни напад на Бардањолт. Из батаљона Белопавлићске и Никшићске бригаде формирана је 2-га Комби-

нована бригада под командом бригадира војводе Ђура Петровића; а из осталих батаљона Никшићске бригаде (Голиског, Луковског и Жупског) образован је Драгочки Одред под командом бригадира Николића. Комбинованим бригадама придата је брдска артилерија и 2 одељења митраљеза. 20 новембра било је наређено бригадама да пређу р. Кири и да енергичним нападом заузму Бардањолт. 1-ва и 2-га Комбинована бригада прешле су р. Кири, и уместо брзог и енергичног надирања ка Бардањолту, бригаде су се кретале лагано и одвећ обазриво тако да су 20 новембра биле на линији: Меси—Нерфуша—подножје Гајтанских коса. Тада је настало примирје и Врховни Командант је наредио, да све трупе остану на положајима на којима су се затекле на дан објаве примирја.

Од почетка примирја па до поновног почетка операција за браниоца Скадра била је врло активна периода рада: утврђивање Вел. и М. Бардањолта; допуна утврђивања Тарабоша и Брдице; допуна препрека од жице на целокупном фронту одбране; припремање за блиску одбрану у опште; и добијање нових појачања и извора за упорну и дугу одбрану Скадра.

Код Црногораца се јавља потреба, да се трупе Источног Одрода, које су са српским трупама ушле у Ђаковицу, позову под Скадар.

Од Српске Врховне Команде затражена је помоћ у артилерији и снази, која је послата из III армије (Призрен).

За време примирја било је омањих међусобних сукоба и према Вел. Бардањолту и према Штоју, (пошто Хасан Риза Паша није хтео да призна примирје), али ни једној страни није испало за руком, да постигне ма какав позитивни циљ.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА БАРДАЊОЛТСКУ ОПЕРАЦИЈУ. Од стране Врховне Команде није правилно регулисан покрет Зетског и Приморског Одрода, с обзиром на њихову кооперацију у односу на заједнички циљ. С тога је Приморски Одред био заостао, те га је Зетски Одред морао чекати ради једновремене акције на Скадар, а тиме губити у времену, које је у овој ситуацији било драгоцену, и открити непријатељу своју намеру.

Снага Зетског Одрода за напад није правилно групована, јер је једна дивизија била одређена за главни напад за Вел. Бардањолт (лева колона — 3-ћа дивизија), а једна дивизија за демонстрацију на Штој (десна колона — 2-га дивизија). На овај су начин снаге одрода преноловљене, услед чега је главни напад

доведен у питање; с тога је се убрзо појавила потреба за помоћ од десне колоне. Нема опште резерве; из распореда снаге не види се главна идеја.

Чим су Црногорци заузели Вел. Бардањолт (к. 274), одмах је требало поуздано обезбедити га довољном снагом и утврђивањем и предузети гоњење непријатеља. Вероватно да би успех био проширен и даље. На Вел. Бардањолт је требало одмах привући главну снагу, јер је то био главни положај и најважнији тактички наслон и ослонац за даљу акцију ка Скадру, а не оставити на њему само предстражу (1 батаљон), а сву снагу оставити далеко позади тако, да она, на случај непријатељског напада не може стићи у помоћ на време. Ово је *основна и кайићална погрешка Команданџа Лево колоне*. Турци су ово осетили и искористили и једним налетом заузели Вел. Бардањолт. Овај неуспех Црногораца, проузрокован њиховом сопственом кривицом, бацио је за један знатан корак уназад сва њихова досадања напрезања и ставио их је пред озбиљне тешкоће. Код трупа и старешина није било довољно развијено осећање дужности за узајамно потпомагање у борби. Докле се извесне јединице бију и долазе у кризу, докле суседи посматрају, не притичући им у помоћ. Старешине не држе своје трупе чврсто у руци, а поједини батаљони често раде и на своју руку. Цео апарат није идејно ни технички добро везан, услед чега се дешавају оделити, а и произвољне акције. Не ради се по ситуацији; нема се разумне иницијативе; служба обавештавања и везе у опште слаба.

Код Турака је погрешка што, по заузимању В. Бардањолта, нису предузели гоњење Црногораца докле их не пребаце на десну обалу р. Кири, него су се само задовољили освајањем положаја. Сем тога Турци су требали посести и добро утврдити леву обалу р. Кири од потока Муселими до Дриваста, наклањајући свој десни бок на кршине и стрме огранке Домнита. Тада би црногорски Зетски Одред, стешњен између Скадарског језера, р. Кири и стрмих огранака Проклетије, био у врло тешким приликама за поновну акцију на Вел. Бардањолт, у циљу освајања Скадра.

Даље Турци су требали утврдити Вел. Бардањолт, као другу и најважнију линију за одбрану Скадра с ове стране, и напоследку М. Бардањолт као трећу и последњу одбранбену линију. У времену примирја, које је трајало 2 месеца, Турци су били у могућности да ово учине и тада би отпор одбране Скадра с ове — источне стране био повелик до максималних граница.

3) ОПЕРАЦИЈА ПРИМОРСКОГ ОДРЕДА¹⁾

Концентрација Приморског Одредa пред сам почетак операција била је оваква:

Црмничко-Приморска бригада (без Селачко-Шестанског батаљона²⁾) око с. Клезна са Белогорским батаљоном као бочним обезбеђењем од стране Бојане.

Катунска бригада са артилериском групом 1-ве дивизије, одредском опсадном артилеријом и штаб одреда на простору: Ст. Бар—Печурице.

Ријечко-Љешанска бригада (са Селачко-Шестанским батаљоном) око с. Пинчићи.

На целом реону дејства Приморског Одредa ка Скадру није било ни једног пута којим би се могла кретати ни пољска, а камо ли опадна артилерија.

26 септембра рано ујутру Приморски Одред је прешао границу у 3 колоне и то:

а) *Десна колона* (Црмничко-Приморска бригада) правцем: Клезна—Горица;

б) *Средња колона* (Катунска бригада са дивизијом и опсадном одредском артилеријом) правцем: Печурице—Каменички Мост—Катркол; и

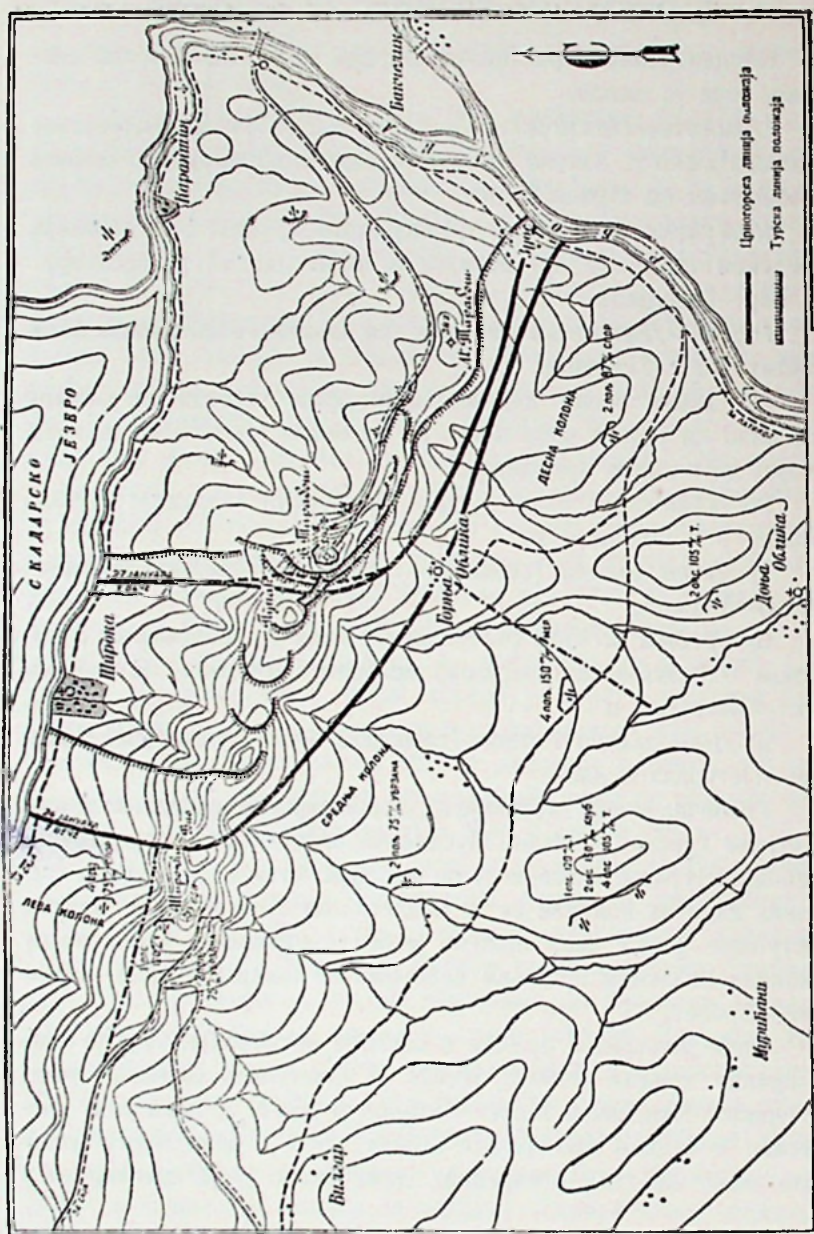
в) *Лева колона* (Ријечко-Љешанска бригада) правцем: Ифтијани—Петубала и даље.

Гранична линија заузета је од Црногораца без озбиљног отпора од стране Турака. Мештани Муслимани напуштајући своје домове, више обичаја ради, испалили су по неколико метака, а посаде из граничних караула повукле су се после првих артилериских метака. Наступање овога дана вршено је без задржавања, и колоне су занотиле са својим предњим деловима на линији: Горица—Врзигаће—Арбнет.

Ради довлачења пољске и опсадне артилерије, која је била на правцу средње колоне, одмах се приступило оправци стазе: Печурице—Каменички Мост—Катркол и даље. У овом раду учествовао је велики део средње колоне, што је врло много успорило њено кретање и наредних дана скоро ју је претворило у

¹⁾ По подацима бригадног генерала Петра Мартиновића.

²⁾ Овај је батаљон остао на својој племенској територији у Крајини, ради заштите границе, па је 25 септембра у вече ушао у састав Левог одреда.

СКИЦА ЗА ОПЕРАЦИЈЕ ПРИМОРСКОГ ОДРЕДА.

заштиту артилерије и радничку команду. Веза између колона одржавала се ордонансима, па и то врло слабо и непоуздано.

27 септембра колоне су продужиле наступање ка Скадру

уз незнатан отпор испред десне и средње колоне, и увече овог дана предњи делови ове две колоне стигли су на линију: Мурићани—Сукубина. Лева пак колона, после врло упорне борбе у околини с. Арбнета стигла је до с. Зогаја. Ова борба леве колоне имала је карактер упорне сусретне борбе, и по свој прилици Турци су намеравали, да угрозе леви бок средње колоне, не знајући, како изгледа, за кретање леве колоне. Турци су овде имали један пук пешадије са брдском артилеријом, далеко надмоћнијом од црногорске једине брдске батерије са дрвеним лафетима, која је у самом почетку борбе била онеспособљена за дејство од својих сопствених метака. Енергичним нападом ове колоне Турци су најпре задржани, па пред мрак коначно и одбијени, без обзира на то, што су они били у борби потпомогнути ватром два своја монитора са Скадарског језера, који су дејствовали бочном и леђном ватром противу црногорске леве колоне.

Командант Приморског Одрода није био на време обавештен о овој борби леве колоне, те је није могао ни потпомоћи и искористити њен успех, а командант леве колоне, услед несхватања и неразумевања ситуације, није искористио извојевану победу, већ се задовољио само тиме, што је остао господар бојишта, не предузевши чак ни мере, да се са непријатељем одржава додир и да организује извиђање пред својим фронтом¹⁾. Црногорски губици у овој борби били су око 600 мртвих и рањених, а то је око 25%. Турски губици само у погинулим и остављеним на бојишту износили су на 300; међу њима и командант пука пуковник Садредин-беј.

У овој борби нарочито се јуначки држао Љешански батаљон, који је претрпео скоро 75% губитака.²⁾ 28 и 29 септембра десна колона заузела је с. Облику и ту већ ушла у сферу дејства артилериске ватре са Тарабоша и Брдице; Средња колона прешла је предњим деловима с. Мурићане и стигла на висину с. Вилгар; а Лева колона борбом, која је била нарочито јака пред вече 28 септембра, потисла је Турке са положаја Мали Крепс.

¹⁾ После предаје Скадра неки Турци мештани, који су у овој борби учествовали, причали су, да су Турци, бежећи после ове борбе, повукли собом и опсаду Тарабоша све до Скадра тако, да у току ноћи 27/28 септембра на Тарабошу није било Турака, и да су га они понова посели тек 28 септембра.

²⁾ Он је из ранијих ратова с Турцима изашао са неповољним гласом, па је сада при поласку са свог зборног места заклетвом утврдио, да поврати себи углед, ма по коју цену. У овој борби он је то потпуно успео. Редак пример осећања части и поноса.

На овај начин фронт Приморског Одрета 1 октобра у вече био је приближно на линији : раскрсница путева (Хан Мурићане-Скадар, и Вилгар—Облика—Скадар) на десној обали Бојане—с. Облика—с. Вилгар—к. 461—обала Скадарског језера на 2 км. западно од с. Зогаја. На овој линији делови одреда су већ били у домашају непријатељске успешне артилериске ватре, а десно и лево крило још и под унакрсном ватром (десно са Брдице, а лево са турских монитора на језеру).

28 септембра пребачени су неки делови Белогорског батаљона на леву обалу Бојане, којима се тада придружио и незнатан број Арбанаса—католика. Али услед слабе јачине ови делови нису могли озбиљно нашкодити Турцима, којима је у свакоме погледу био отворен простор од леве обале р. Бојане па све до источне обале Скадарског језера, којим су се они у велико користили у погледу прикупљања хране и фуражи, као и ради попуњавања својих јединица од стране Арбанаса.

Обезбеђујући бок Одрета од стране Бојане, Белогорски батаљон је запленио велики број једрилица и чамаца на Бојани, и прикупио их код с. Ширћу, ради подизања понтонског моста на том месту. Али стављен под непријатељску артилер. ватру, овај пловни материјал спуштен је низ воду до с. Фраскањели, и ту задржан.

На напред поменутој линији Приморски Одред задржао се дуже времена чекајући пристизање опсадне артилерије, која је, услед потребе велике оправке пута, споро напредовала. Магацини за снабдевање храном и муницијом подигнути су за десну и средњу колону у Катрколу, а за леву у с. Скја на обали језера. Турски монитори ових дана знатно су отежавали саобраћај водом са овим последњим магацином, те су 2 пољска топа (87 мм. спорометни на дрвеним лафетима — Вирски пољски вод) постављени за одбрану пристаништа и магацина у с. Скја.

Овај застој у операцијама Приморског Одрета, Турци су енергично искористили за усавршавање својих положаја на Тарабошу, и прилично узнемиравали артилеријом црногорске делове подишле ка положају и принудили их, да се утврђују.

Пољска артилерија нешто људском а нешто сточном снагом стигла је 1-ог октобра и постављена на положаје према Тарабошу.

Црногорска извиђачка одељења доспевала су, нарочито ноћу, до препрека од бодљикаве жице тарабошких утврђења, али нису прибавила никакве важније податке о непријатељу. Доносила су

само парчад бодљикаве жице одсечене маказама и блехане кутије обешене о жицу, као доказ, да су долазила до препрека.

Турски положај се протезао гребеном Мали Крајс од Бојане —к. 382, 316—к. 592—к.594 (Тарабош)—к. 658—обала језера северно од ове коте. К. 382, 316 (Мали Тарабош) биле су нарочито утврђене и снабдеване препреком од жице са гвозденим кољем у бетону. Артиљерија се јављала иза целе линије од к. 382, 316 па до к. 594, али је била добро заклоњена, те се нису знала места појединих батерија. Прва линија Приморског Одрета ишла је мање више упоредо са непријатељским положајем, на одстојању око 1—1,5 км.

Командант Приморског Одрета имао је намеру, да изведе главни напад својом средњом колоном, коју би за овај циљ појачао деловима осталих колона, правцем: с. Вилгари на непријатељски фронт к. 658—к. 594, јер услед бочног и леђног папада са Брдице, од куда је непријатељска артиљерија врло успешно дејствовала, није се могло ни мислити, да се главни напад изведе десном колоном. Према овој намери распоређена је и пољска и опсадна артиљерија, ради најмлањнијега потпомагања главног напада.

Услед недостатка средстава за брзу и поуздану везу са појединим артиљериским јединицама, маса пољске и опсадне артиљерије постављена је груписано наспрам центра непријатељског положаја, с изузетком два дугачка тона 105 мм., који су постављени на десном крилу, да могу успешније тући к. 382, 316 (Мали Тарабош) и Брдицу, и два пољска спорометна топа из састава 1-ве пољске батерије за непосредно дејство испред фронта десне колоне (поред 2 пољска тона раније поменути за одбрану пристаништа у Скја). Брдска артиљерија (бригадна) постављена је на фронту својих бригада.¹⁾

Припреме за напад Приморског Одрета на Тарабош биле су готове 8 октобра увече. У времену извођења ових припрема око 5 октобра, црногорски делови (Белогорски батаљон) на левој обали Бојане имали су успешну борбу с Турцима на вису Мали Џимтит око с. Белаја, и том приликом запленили 2 брдска топа.

Командант Приморског Одрета имао је намеру да изврши напад на непријатеља после тродневне артиљериске припреме,

¹⁾ Од ове је било свега: Катунска брдска батерија и Барски брдски вод (6 тонова 75 мм. спорометних), јер је Црмичко-Приморска брдска батерија онеспособљена била својом сопственом ватром у борби леве колоне 27 септембра на Пет Убала.

12 октобра рано ујутру. За овај циљ и отпочела је артилериска припрема 9 октобра око 10 час., јер је непријатељски положај до овог времена био обавијен маглом. Турци су одмах одговорили јаком ватром своје артилерије, у којој нису имали јачег калибра од 120 мм. Број турских оруђа, ангажованих на новом фронту, ценио се на 22, не рачунајући овде артилерију са Брдице, и ону на мониторима. Услед малог броја артилериске муниције са којом су Црногорци располагали, смањеног још више услед пожара мунициског слагалишта у Ст. Бару, и с обзиром на тродневну припрему, артилериска припрема је продужена не са великом жестином, остављајући да се она изведе непосредно пред извршењем напада.

Турци, напротив, нису штедели муницију, али њихова ватра, управљена поглавито противу црногорских батерија, није наносила много штете, захваљујући највише солидним утврђењима за артилерију. За време прва два дана припреме (9 и 10 октобра) у целој црногорској артилерији број погинулих износио је: 1 официр и 5—6 војника; рањених 1 официр и 10—12 војника.

Успех црногорске припреме напада био је задовољавајући. На рушење препрека од жице артилериском ватром Црногорци нису рачунали, сем узгредно. Главно средство за отварање пролаза у жицама била су: *бомбашка пешадиска одељења* (јуришна одељења) са бомбама и маказама, која су наступала испред стрељачких стројева. Ова су одељења била формирана од добровољаца, којих је било пријављено више но што је требало, те су од пријављених за ова одељења били узети поглавито старци из реда обавезника резервне војске, који су били ослобођени од војне обавезе. На одвраћања од овога ти су старци обично одговарали: „*до жице могу допријетти а више и не треба*“.

Уочи наређеног напада ноћу 11 и 12 октобра Командант Приморског Одрода изненадио је обуставио наређени напад с тим, да се бомбардовање непријатељских положаја продужи у толико, у колико је потребно, да се тек омета непријатељу рад на утврђивању. Узрок овој обустави напада на Тарабош био је овај: Краљ Никола упутио је био по своја 3 перјаника својеручно писмо Команданту Приморског Одрода, у коме га преклиње, да не напада како је наумио, и да не губи људе, без потребе, којих је и иначе мало, већ да се само ограничи на пасиван рад, јер он (краљ) има непобитне доказе, да ће му се Скадар убрзо

и без крви предати. Командант Приморског Одрета је ово послушао.¹⁾

По свима змцима изгледало је, да би напад Приморског Одрета на Тарабош 12 октобра успео, да је био извршен, јер су биле нарочито повољне прилике.

Када је Командант Приморског Одрета увидео, да му је напад на Тарабош одложен на неодређено време, он, око 20 октобра шаље једну колону преко већ подигнутог понтонског моста на Бојани код с. Фраскањели под командом команданта I-ве дивизије на леву обалу Бојане са задатком: да пресече везу Скадра са његовом јужном позадином. Ову су колону образовали ови батаљони: Белогорски, Цетињски, Пјешивачки и један из Ријечко-Љешанске бригаде и Барски брдски артиљериски вод. Прешавши преко поменутог моста Бојану, ова је колона, савлађујући турски отпор, успела да доспе до с. Кукли и Барбалуши, и да овде пресече комуникацију између Скадра и Љеша. Губици колоне били су незнатни.

23 Октобра ова је колона била нападнута јачом турском снагом од стране Скадра и Љеша и одбачена ка Бојани (Сука Дајч). Узрок овом неуспеху колоне, поред њене слабе бројне јачине, био је и у томе, што су баш у то време падале велике кише те изазвале врло велике поплаве, које су скоро онемогућавале везу ове колоне са главнином одрета а и врло неповољно морално дејствовале на Црногорце, који у својим планинама нису навикли да виде оволику воду. При повлачењу колоне ка Сука Дајч, она је имала и неколико удављеника. Чудновато је, како је ова колона у опште и могла да се повуче без великих губитака. Губици ове колоне од преласка Бојане па до њеног повратка износе око 100 мртвих и рањених.

После одлагања напада на Тарабош Приморски Одред почео је с времена на време бомбардовати варош Скадар, нашта су

¹⁾ Пуковник у пензији Ј. Бешир, бивши начелник штаба Зетског Одрета, у својим белешкама наводи, да је Краљ Никола као Врховни Командант обуставио наређени напад команданта Зетског Одрета на Бардањолт од 13 октобра, и то на захтев Команданта Приморског Одрета, пошто, вели, овај још није био готов са својим припремама за напад на Тарабош.

Међутим овде генерал П. Мартиновић у својим белешкама наводи, да је командант Приморског Одрета био готов за напад на Тарабош још 8 октобра, али узев у обзир тродневну припрему напада артиљериском ватром, напад је требао да отпочне 12 октобра рано ујутру. Краљ Никола је обуставио овај намеравани напад Приморског Одрета, излажући у горе наведеном писму Команданту Приморског Одрета своје побуде зато.

Генерал П. Мартиновић наводи да је ово писмо Краља Николе, упућено Команданту Приморског Одрета, имао у својим рукама.

консули неутралних држава упутили Црногорској Врховној Команди протест.¹⁾

Још од заузећа Широког вуса (к. 658) приступило се из ради пута од с. Вилгара ка његовом врху, ради извлачења артилерије за уздужно тучење турских ровова на Тарабошу. Пут је био готов (и ако су Турци својом артилер. ватром ово ометали) за десет дана у толико, да су се њиме могли превући на рукама пољски топови, те су тада на јужној падини недалеко од врха постављена 2 пољска убрзана топа, а нешто доцније и један 120 мм. опсадни топ за дејство противу турске батерије на истеку Бојане из Скадарског језера (лева обала) и дубље позадине Тарабоша.

Када пресецање комуникације Скадра са југа на правцу Кукли — Барбалуши није успело, било је одлучено, да се ово покуша јужније, где је земљиште повољније, т. ј. ка Љешу. За овај циљ колона, која се била повукла са Сука Дајчи 23 октобра буде упућена ка с. Луарзи (лева обала Бојане близу њеног утока). Сем трупа, које су раније образовале ову колону, нова колона за дејство ка Љешу добила је још 3 батаљона и 1 брдску спорометну батерију из састава главнине одреда тако, да је њен састав у Луарзи 1 новемара био овакав: Ријечко — Љешанска бригада; и Батаљони: Цетињски, Пјешивачки и Белогорски са Катунском брдском батеријом и Барским брдским водом. Команду над овом колоном примио је лично Командант Приморског Одред, а команду над главнином одреда предао је команданту 1-ве дивизије. Прикупљање колоне ка Луарзи било је скопчано са врло великим тешкоћама услед поплаве тако, да је се местимично морала газити вода и до појаса, и то на великим даљинама. Да са колоном није било вођа мештана, по свој прилици ово прикупљање у Луарзи не би ни успело.

Празнине на фронту главнине одреда, настале повлачењем делова за образовање колоне ка Љешу, попуњене су проширењем фронта заосталих јединица у главнини. Цео фронт био је врло слабо поседнут, комуникације са Баром веома отежане, јер су се путеви били много искварили. За команданта одбране Скадра сада је био врло повољан тренутак за један енергичан напад

¹⁾ Одговор Црногорске Врховне Команде на овај протест послат је у Скадар по тадашњем аустро-угарском војном изасланику на Цетињу, капитану Хупки, са једним црногорским дипломатским чиновником.

Овај догађај био је на разне начине коментарисан, нарочито највише рђаво, што је неповољно дејствовало на све оне, који су ово знали.

на ослабљену главнину Приморског Одрета, али га овај није осетио, па наравно ни искористио.

1 новембра по подне, тек што су делови колоне били прикупљени у Луарзи, једна турска колона састављена из редовне војске и башибозука са артилеријом, долазећи од Љеша грбеом Мали Ренцит, напала је на предстражу ове колоне; али је пош прекинула нерешену борбу.

2 новембра рано у јутру Турци су продужили напад. Око подне Црногорци су извршили контра — напад и одбацили Турке ка Љешу. Даљи отпор Турака грбеом Мали Ренцит био је слаб, те су Црногорци *3 новембра* заузели Медову. У борби код Луарзе Црногорци су запленили од Турака 2 брдска топа.

4 новембра Турци су из Љеша предузели напад на Црногорце у Медови, али су одбијени, ма да су и овде били покушали обману са белим заставама, као оно на Вел. Бардањолту.

3 новембра српске трупе, пробијајући се кроз северну Арбанију, избиле су под Скадар и *5 новембра* зазеле од Турака Љеш.

За ово време на фронту главнине одреда пред Тарабошем није било важнијих догађаја, сем једног турског напада на Широчки вис (к. 658) на левом крилу, и на Облику на десном крилу одреда, али без успеха. Уобичајено обострано бомбардовање продужавало се и даље без осетне штете и по једну и по другу страну. Турци са упорношћу достојном поштовања продужују усавршавање својих одбранбених објеката. Препреке од жице постају гушће, на неким местима од по 2 и 3 реда, сваки ред од 6 реди коља. Појављују се и рефлектори.

Црногорски положаји за напад такође су се усавршавали, правиле су се пробе за покретне заклоне у нападу и за успешније сечење бодљикаве жице; оправљали су се путеви и предузела се израда приближница из средине распореда одреда ка Тарабошу. Турци са експлозивом дубе ровове у камену, а Црногорци праве себи заклоне од камена сувим зидањем.

14 новембра враћени су у састав одреда делови колоне код Љеша, сем Ријечко-Љешанске бригаде, која је остављена тамо и даље.

21 новембра објављено је примирје из Врховне Команде и добијена заповест за обуставу непријатељства.

Општи поглед на операције Приморског Одрета.

Снага одреда требала је за напад да буде више прикупљена; нема опште резерве; нападни фронт средње колоне, која је

имала главну улогу т. ј. да изврши пробој непријатељског фронта, био је велики.

Служба извиђања у опште, слаба. Тарабош је ноћу 27/28 септембра био скоро напуштен од стране Турака, а Црногорци ово нису ни осетили, па наравно и не искористили.

Организација везе и служба обавештавања и јављања такође слаба. Лева колона води с непријатељем упорну борбу, а Командант Одрета о овоме није имао ни појма, јер није био о овоме обавештен. Да су Турци успели у нападу, одред би се нашао у врло неповољној тактичкој ситуацији.

Када су прилике за напад код Приморског Одрета на Тарабош 12 октобра биле *изузетно повољне*, напад није требало обустављати од стране Врховне Команде, већ је те повољне прилике требало искористити.

Врховни Командант обуставио је 13 октобра напад Зетског Одрета на Вел. Бардањост из разлога, што Приморски Одред тада још није био готов за напад; а напад Приморског Одрета на Тарабош 12 октобра пак зауставио је зато, да овај не пролива узалудно крв, пошто Краљ има „непобитне доказе“, да ће се Скадар убрзо и без крви предати. Ово је необјашњиво по ситуацији, сем ако овде није по среди неки други разлог, који је нама непознат.

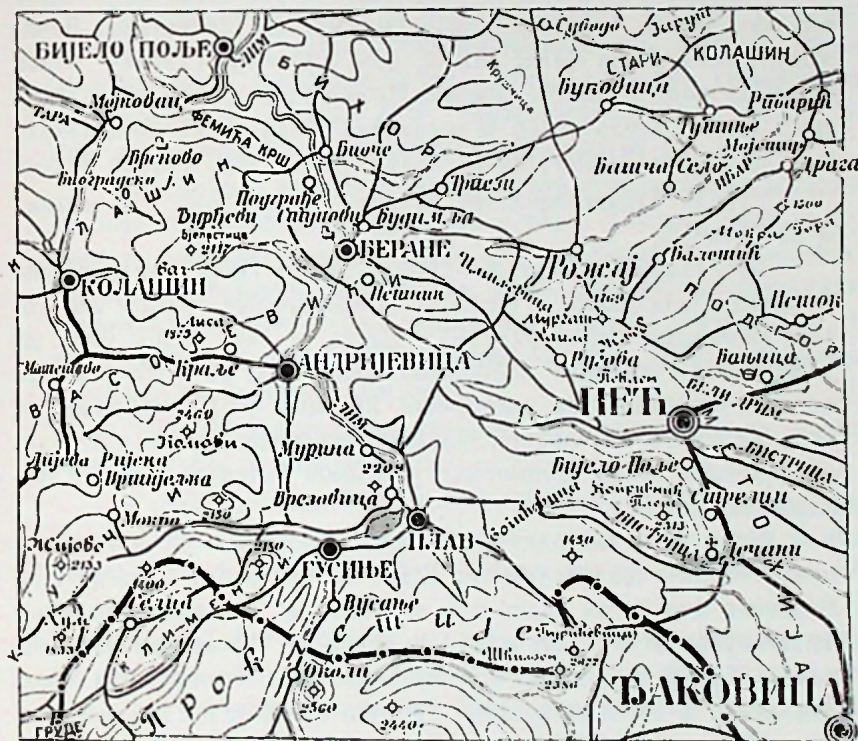
Формирањем прво једне слабије, потом и једне јаке колоне из састава Приморског Одрета, под личном командом Команданта Приморског Одрета, у циљу акције ка Љешу, ради пресецања везе Скадра с југа, Приморски Одред је овим био знатно ослабљен и потпуно напустио свој првобитни, главни задатак. Јер сада главни задатак Приморског Одрета није био више Тарабош, но пресецање комуникације Скадра с југа, а ово по ситуацији није смело бити. Ово је био моменат кризе код Приморског Одрета, јер да су Турци осетили ово слабљење Црногораца према њима, па да су извршили један енергичан напад на јако ослабљени црногорски фронт, Црногорци, по свој прилици, не би могли одолети овоме нападу, него би били бачени уназад. Шта би онда било са колоном која оперише ка Љешу? Какав би одјек ово могло имати по целокупне Црногорске операције око Скадра, када Зетски Одред, због велике удаљености и одвојености Скадарским језером, не би био у могућности, да на време притекне у помоћ озбиљно угроженом Приморском Одреду?

Пошто се није имало довољно снаге, да се простор између

Дрима и Бојане стално затвори и на тај начин Турцима пресече комуникација са Љешом и Медовом, онда је Приморски Одред ову комуникацију могао бар озбиљно угрожавати и ометати, акцијом са извесним делом снаге преко Бојане у бок и позадину Турцима, не доводећи овим ни у колико у питање свој главни задатак и свој положај.

Утицај Врховне Команде на заједничку кооперацију њених одреда (армиских група) у духу јединства, а с обзиром на ситуацију и главни циљ, није био скоро никакав. Ради се на парче и без зреле процене ситуације, с тога се појављују одвојене акције по времену и по простору. У операцијама нема једне идеје водиље и једне воље која води, па с тога нема ни јединства у дејству.

4) ОПЕРАЦИЈЕ ИСТОЧНОГ ОДРЕДА.¹⁾

СКИЦА ЗА ОПЕРАЦИЈЕ ИСТОЧНОГ ОДРЕДА.

Разм. 1 : 750.000

¹⁾ По подацима Ђенерала Ј. Вукотића, тадашњег команданта овог Одреда.

25 септембра предузет је покрет из Колашина и Андријевице ка граници, а 26 септембра пређена је граница.

Трупе из Колашина (Колашинска и Дурмиторска бригада) предузеле су покрет у 4 колоне правцем: Мојковац — Бело Поље; 26 септембра пао Мојковац, а трупе по пређеној граници заноћиле у долини Лепеначке р. изнад с. Шаховића. 27 септембра даљи покрет трупа под борбом, пред левом колоном пада Шаховић, а испред остале три колоне пали сви положаји испред Белог Поља.

Ноћу 27 и 28 септембра команданту предстража јавили су се преговорачи о предаји Белог Поља. Они су донели писмену понуду, потписану од стране 40 белопољских муслимана и изјавили, да су турске трупе напустиле Бело Поље. Али када су 28 септембра у јутру црногорске трупе предузеле покрет, Турци су их дочекали пушчаном и топовском ватром тако, да је борба трајала цео дан, заузет је важан вис Обровац (десна обала Лима, изнад саме вароши Белог Поља), који одлучује судбину Белог Поља, за чије је заузеће требало газити Лим, који је услед јаких киша био надошао и био је војницима изнад појаса. Бело Поље, је пало у руке Црногорцима пред мрак, после уличне борбе.

Губици Црногораца до заузећа Белог Поља: 25 мртвих и 81 рањених.

29 септембра дат је одмор у Белом Пољу, организоване су власти и остављен 1 батаљон из Колашинске бригаде као посада (командир Павле Вујисић). Задатак је ове посаде био: да разоружава муслимане, наоружава Србе и када од Срба формира чете и батаљоне, да кооперише правцем уз р. Љубовију ка Пљевљу колони командира Машана Божовића, која је наступала од Жабљака испод Дурмитора у правцу Пљеваља у циљу њиховог заузимања.

Ноћу 29 и 30 септембра главнина одреда се кренула у правцу Берана десном обалом Лима. 30 септембра у покрету ка Беранима био је јак судар око с. Лозне и Ђоровића са масом башибозука. Овога дана вршен је напад на турске утврђене положаје Тивран и Јодоље, које су Црногорци заузели пред мрак. Заплењено је доста материјала: пушака, муниције и 2 пољска топа.

Ноћу 30 септембра и 1 октобра Беране су напустили турска војска и Арбанаси.

1 октобра усташки батаљони Доњо-Васојевићке (Беранске) бригаде гонили су турске трупе у правцу Рожаја, али са мало

успеха. Главнина одреда ушла је у Беране, у коме су Турци оставили много материјала: топова, муниције, шатора брашна, хлеба.

За све ово време од 25 септембра па до 1 октобра, Горњо-Васојевићска бригада (Вешовић) водила је јаке борбе око Плава и Гусиња, при чему је претрпела и знатне губитке. Када је главнина одреда стигла у Беране, Вешовићу су послати у помоћ: 2 батаљона из Доњо-Васојевићске бригаде у правцу Плава, да појачају његово лево крило; и 2 батаљона (по један из Колашинске и Дурмиторске бригаде) са 2 тона преко Андријевице у правцу Гусиња, за појачање његовог десног крила.

2-ог и 3-ег октобра био је одмор у Беранима. 2 октобра новообразована Доњо-Васојевићска бригада са 2 тона, под командом бригадира Авра Цемовића, упућена је из Берана, у правцу Рожаја у циљу да овај заузме, и да потом продужи покрет за Пећ.

4 октобра предузет је покрет главнине одреда у правцу пл. Мокре, где се, према добијеним извештајима, очекивао судар са Ђаковачком дивизијом Цавид паше. 5 октобра главнина одреда заузела је положаје и то: Колашинска бригада према Чакору на Приједолу, а Дурмиторска бригада на пл. Мокри.

6 октобра Горњо-Васојевићска бригада (Вешовић) са послатим јој појачањима заузела је јуришем Плаво; а истога дана и Гусиње је понудило предају. После заузећа Плава и Гусиња Вешовић је са Васојевићском бригадом добио задатак, да разоружава становништво околине ових места, да преко пл. Богићевице, као десно крило колоне целог Источног Одред, гони непријатеља у правцу на Дечане и Ђаковицу.

7 и 8 октобар одред је провео на Мокрој планини, одакле је предузимао насилна извиђања.

9 октобра Цавид паша (који је стигао из Ђаковице) предузео је напад на Црногорце на целом фронту, при чему је имао нешто успеха, како на Чакору, тако и на пл. Мокри, на оба своја крила.

10 октобра у свануће црногорске трупе су извршиле напад на оба турска крила. Око подне турске трупе биле су у одступању низ руговске врлети ка Пећи, заштићаване јаком ватром турске артилерије.

Од 11—15 октобра водиле су се свакодневне борбе низ Ругово докле нису ноћу 15 и 16 октобра пали и последњи положаји изнад Пећи. Цавид паша са остацима своје дивизије (само

низам, а редифске трупе су се биле разбегле својим кућама) повукао се у правцу Ђаковице.

16 октобра Пећанци су понудили Црногорцима предају, а 17 октобра црногорске трупе ушле су у Пећ.

23 октобра једноремено црногорске и србијанске трупе (Дринска дивизија II поз.) заузеле су Ђаковицу.

Губици Источног Одрода до заузећа Пећи, Дечана и Ђаковице износе 256 мртвих и 1042 рањених.

28 октобра Источни Одред Ј. Вукотића кренуо се из Ђаковице по наређењу Црногорске Врховне Команде преко Дечана, пл. Богићевице на Плав, Гусиње, затим р. Цијевном преко Хота, Кастрата, (племена Малисора) пред Скадар, где је стигао са Колашинском и Дурмиторском бригадом 7 новембра, са снагом јачине око 6000 људи.

По доласку пред Скадар бригадир Сердар Ј. Вукотић постављен је за начелника штаба Врховне Команде, а Источни Одред ушао је у састав Зетског Одрода. Горњо-Васојевићска и Доњо-Васојевићска бригада под командом својих бригадира остале су као посада заузетих области и то: Горњо-Васојевићска (Вешовић) у Ђаковици; а Доњо-Васојевићска (Цемовић) у Плаву. Командир М. Божовић са батаљоном придружио се Источном Одреду у Пећи, а Вујисић је са батаљоном дошао пред Скадар пре одрода и по доласку овога ушао у његов састав.

Посада у Пљевљима (заједно са србијанском) и у Белом Пољу (црногорска) била је од новоформираних усташких батаљона.

Вреди споменути врло тежак зимски марш Источног Одрода преко пл. Богићевице (к. 1450) под снегом и мећавама. Кретање је вршено са огромним тешкоћама, што је стало Источни Одред 70 умрлих војника и 300 угинулих коња са много материјала, што је пропало под великим снежним сметовима.

Око половине новембра Краљ Никола је примио команду над свима трупама око Скадра: црногорским и српским Приморским Трупама ради јединства у дејству у извођењу заједничких операција противу Скадра.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ОПЕРАЦИЈЕ ИСТОЧНОГ ОДРОДА. Оригинална је и смела операција, да се из Колашина преко Белог Поља осваја Беране. Да је турски отпор на овоме војишту био правилно организован и изведен, вероватно је, да ово не би могло успети. Јер јача акција турске групе од Берана и Плава и Гусиња ка Андријевици, онемогућила би нападну акцију црно-

горске главне снаге ка Белом Пољу, и привукла би је ка Андријевици, ради заштите угроженог правца ка Подгорици, који је за црногорску војску био врло осетљив и опасан. Али пошто Турци нису овако урадили, црногорски Источни Одред био је у могућности да изведе напред изложену операцију.

Извођење ове операције било је смело, енергично и брзо, јер су се Црногорци као горштаци врло вешто могли и умели снаћи на планинском и скоро беспутном земљишту, и вешто су искористили сва средства околине за своје снабдевање и издржавање.

Сем овога брзим формирањем усташких батаљона на непријатељском земљишту од својих саплеменика, (које је било припремљено још у миру), Источни Одред је добијао знатан прираштај у својој снази, што је овде вредно нарочито истаћи.

Напори Источног Одреда у кретању по тешком и скоро беспутном планинском земљишту, зими, у доба мећава, олуја и великих снегова, достојни су сваке пажње, јер су ове операције захтевале од трупа врло велике физичке напоре и врло велику издржљивост и истрајност, коју су Црногорци показали, и до краја одржали.

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
БРАТЉЕ ПОМИРОВИЋА
ПЕСКОВАЦ

ГЛАВА V

ПРОБИЈАЊЕ НАШИХ ТРУПА КРОЗ СЕВЕРНУ АРБАНИЈУ И ИЗБИЈАЊЕ НА СКАДАР И ЈАДРАНСКО ПРИМОРЈЕ НОВЕМБРА 1912 ГОД.¹⁾

Са Кумановском и Битољском битком и заузимањем Старе Србије и наше Македоније, наше операције с Турском биле су завршене: политички и војнички циљ рата био је постигнут. Али у ово време операције наших Савезника с Турском нису биле завршене.

Бугарска војска је била код Чаталџе заустављена у своме налету од стране главне турске снаге. Отпор Турака на овоме добро утврђеном положају, чији су бокови са Црног и Мраморног Мора били потпуно обезбеђени турском флотом, био је тако јак да Бугари нису могли ни маћи даље.

Грчка није била завршила своје операције. Њена главна оперативна снага била је заузела Солун и Јужну Македонију све до линије Воден—Лерин, дошавши у везу с нама, али је Епир још био у рукама Турака. Међутим, Грчка је тежила да овлада приморјем до Санти Каранта, и да заузме Јањину, најважнију тачку у целој Епиру, чије освајање одлучује судбину Епира.

Црна Гора такође није била завршила своје операције, јер је Скадар био у рукама Турака. Он је био добро утврђен и добро брањен и није било никаквих изгледа да ће га сами Црногорци моћи освојити. Морали смо их ми помоћи.

¹⁾ За општу оријентацију по овоме може послужити карта Д-ра Ј. Цвијића, раз. 1:500.000 или раз. 1:1.200.000. За подробнију оријентацију може послужити карта раз. 1:200.000 издање нашег Војно Географског Института (или аустријско издање).

Упућивање наших трупа кроз северну Арбанију на Јадранско Приморје имало је првенствено политички циљ, а потом и војнички.

У *политичком смислу*, наш слободан приступ ка Јадранском Мору и заузимање угодних пристаништа на њему: Медове и Драча, представљало је тежиште наших политичко-економских аспирација, у тежињи да се једном опростимо тешке економске зависности од стране Аустро-Угарске, која је била последица потпуно затворенога положаја Србије, а која је много и стално сметала нашем економском напредовању и снажењу. Ово Аустро-Угарска није радила само из економских, већ поглавито из политичких разлога. Када се с наше стране осетило да убрзо могу отпочети преговори за закључење примирја између балканских савезника и Турске, тада се тежило да ми на Јадранско Море избијемо пре но што би Велике Силе отпочеле преговоре и посредовања за мир, како би се ове у моменту преговора за мир ставиле пред свршени чин. По тадањем меродавном схватању, успешно извођење ове тешке операције по нас био би један врло важан успех који би нам могао ооозбедити давно жељено наше избијање на Јадранско Море, чиме би се постигла економска независност Србије, а ово је било животно питање за наш даљи напредак. Са напрегнутом пажњом иратио је српски народ кретање својих трупа кроз Арбанију и заузимање јадранских обала. Ово је био и један етнопсихолошки интересантан случај, јер је једна мисао и једна воља била овладава свим члановима српског народа: да његова државна територија једном допре до морске обале и јадранских пристаништа.

У *војничком смислу*, ова операција је имала у толико значаја што је била од помоћи црногорској војсци, која је услед јаког турскога отпора била заустављена пред добро утврђеним и брањеним Скадром, пошто јој је снага за освајање овога утврђенога места била бројно слаба, а техничка средства сасвим недовољна. Међутим, главна одлука на овоме турско-црногорском војништу имала је да падне код Скадра у корист Црне Горе, пошто је Скадар најважнија географско-стратегиска тачка северне Арбаније, чији пад одлучује и њену судбину.

ПРИПРЕМЕ ТРУПА ЗА ПОКРЕТ

23 октобра Врховна Команда издала је III армији (Призрен) директиву за покрет наших трупа из ове армије кроз северну Арбанију за Јадранско Приморје, у циљу заузимања Медове и

Драча, и помоћи црногорској војсци. Припреме за овакав марш наишле су на велике тешкоће. Није се ништа позитивније знало о природи области кроз коју је требало проћи; није се о њој имало никаквих тачнијих карата, већ је било само познато то да није било употребљивих путева за кретање трупа и коморе. Становници су изјављивали да је у зиму немогућно од Призрена избити на Јадранском Море, пошто се козје стазе које служе као једино саобраћајно средство у овоме пределу, зими не могу користити.

Пре свега, покрет кроз овакав предео условљавао је код трупа неминовно потпуну *планинску формацију*, коју ми нисмо имали, а брзо извести ову трансформацију, као што су то тадање прилике условљавале, не беше тако лака ствар, пошто је за планинску формацију недостојало много материјалне спреме, а и трупе су у дотадањим операцијама биле доста заморене. Када су трупе III армије стигле у Призрен, време се било још више погоршало. Почео је падати велики снег на мокро и раскаљано земљиште, потом је убрзо наступила врло јака хладноћа и мраз.

Намера је била да се кроз северну Арбанију пробије на Јадранско Приморје у два правца:

- а) Из Ђаковице преко Спаса, Ђафа Малит, Пукџе и Спасара; и
- б) Из Призрена на Везиров Мост, Ђафа Кумулс, Фани, Ороши, Блиништи, Калмети, и даље ка Љешу и Медови.

За овај циљ наређено је формирање две колоне импровизоване планинске формације: једна од трупа Дринске дивизије II позива (Ђаковица); и друга од трупа Шумадијске дивизије I позива (Призрен).

Формација ових колона била је оваква:

1.) *Десна колона*: Дринска дивизија II поз. Командант пуковник П. Пазуновић. Начелник дивизијског Јенералштаба, Јенералштабни мајор П. Марковић. *Састав*: Коњички дивизион (2 ескадрона). — 5. пеш. пук II поз. (4 батаљона). — 6. пеш. пук II поз. (3 батаљона). — 1 брдска брзометна батерија (4 топа). — 1 брдска Дебанжова батерија (6 топова). — Чета пионира. — Чета болничара. — Телеграфско одељење. — Одељење поште. — Део пољских пекарница. — *Свега*: 7 батаљона пешадије; 2 ескадрона коњице; 10 брдских топова; 10 митраљеза, што износи *око* 9000 љ. заједно са официрима. — Остатак трупа ове дивизије: 1 батаљон 6. пешад. пука II поз. и пољски артиљер. дивизион остао је у Ђаковци као посада. — Трупе II позива

ове дивизије нису имале државнога одела ни обуће. За време мобилизације дато им је нешто преостале старежи од I позива, па и то у врло ограниченој количини. Али ово је убрзо поцепано, и војници су остали већином у своме сељачкоме оделу. Од хране, сваки је војник понео на пут само по два хлеба и мало суве хране. Зоби за товарне коње није било; санитетска служба није била организована; лекова скоро није ни било.

2.) *Лева колона*: Шумадиско-арбански одред. Командант потпуковник Д. Булић. Начелник штаба Ђенералштабни мајор Р. Филиповић. *Састав*: I комбиновани пук: 1. батаљон 10 пешад. пука I поз.; 2. батаљон 12. пешад. пука I поз.; 3. батаљон 12. пешад. пука I поз.; митраљеско одељење 12. пешад. пука I поз.; II комбиновани пук: 2. батаљон 19. пешад. пука I поз.; 1. батаљон 11. пешад. пука I поз.; 4. батаљон 11. пешад. пука I поз.; 1. ескадрон из Шумадиског дивизиског коњичког пука, са пуковским митраљеским одељењем; 5. брдска брзометна батерија (4 топа); $\frac{1}{2}$ чете пионира. — *Свега*: 1 ескадрон; 6 батаљона пешадије; 2 митраљеска одељења; 4 брдска топа, и $\frac{1}{2}$ чете пионира, што износи *округло* 7000 љ. са официрима. — Остатак Шумадиске дивизије I поз. остао је у Призрену, а један њен део био је у току операција у пределу Љуми. — У комбинованим пуковима, пошто није било интенданта и благајника, снабдевање су вршили сами команданти батаљона, за који циљ им је пред пут било издато по 20.000 дин. у српским новчаницама, а команданту одреда издато је 5000 дин. у злату за ванредне потребе. Али овај новац није био довољан за пут кроз Арбанију, у толико пре што су Арбанаси с врло тешком муком примали наш папирни новац. Одред се није кренуо на пут са довољном количином хране. Сваки војник је пред полазак примио само два хлеба (мале призренске хлебова), а зоби за товарне коње није било. Купљено је нешто гриза, пиринча, чаја, кафе, шећера и коњака у вароши, али ово ни близу није било довољно. Није било довољно ни здраве обуће. Санитетска служба није била организована; лекова није било довољно.

Трупна комора код обе колоне била је искључиво товарна, комплетована махом реквизиованим коњима од мештана из околине. Колонска комора није ни организована. Највеће тешкоће и бриге задавала је та околност што се у пределу који се имао проћи (планинско и потпуно сиромашно земљиште) није могло наћи средстава за исхрану људства и стоке, јер се у овоме оску-

девало чак и у Призрену. Набавка сена и зоби за товарне коње била је готово сасвим искључена. За покрет није се могла припремити потребна количина резервне хране, пошто није било могућности да се она у кратком времену дотури трупима из позадине (Србије). Једва се успело да се може понети муниција, пртљаг и незнатна средства за живот.

Команда III армије мислила је да храну, муницију и све остале потребе дотура овим колонама из Призрена као базе, чим се овде буду организовала потребна слагалишта хране и осталих потреба; али се ово није могло остварити, јер је комуникациона линија била дугачка и потпуно непоуздана, а стазе за кретање врло тешке и сасвим неудобне.

Тако су, по сили политичких прилика, упућене кроз северну Арбанију на Јадранско Приморје ове две колоне из III армије, којима су предстојале врло велике тешкоће и патње.

КРЕТАЊЕ ЛЕВЕ КОЛОНЕ

ШУМАДИСКО-АРБАНАСКИ ОДРЕД¹⁾

Овај одред упућен је из Призрена на Везиров Мост на Дриму, у циљу да први изврши упад у Арбанију, да покори и разоружа арбанашка села у сливу Белог Дрима, и да тиме обезбеди правац: Призрен — Везиров Мост, Даљи задатак овога одреда састојао се у избијању на Јадранско Приморје правцем: Ћафа Кумулс — Фани — Ороши — Блиништи — Љеш. Требало је проћи кроз једну област куда је до сада могло проћи само три до четири најсмелија европска научна путника, и куда се чак ни турске власти нису усуђивале пролазити. Нарочито је предео Љума био познат као легло најопаснијих и најдивљијих Арбанаса. То су ти Арбанаси који су се у 1912 год. у лето били побунили и одметнули од турске власти, предузели чак и офансифу и заузели били Скопље и Качаник.

27 октобра одред се кренуо на пут из Призрена и стигао на преноћиште у село Брути на Дриму. 28 октобра одред је прешао Дрим преко Везировог Моста и кретао се левом обалом његовом у правцу села Петке, где је стигао на преноћиште. Због великих снежних сметова није се могло директно ићи од Везировог Моста на Ћафа Кумулс, као што је то било пројек-

¹⁾ Подаци о кретању овог одреда узети су из књиге пуковника Д. Ди нића (који је био у овом одреду): *Први пут кроз Арбанију, Призрен — Драч 1912 год.*

товано, већ се морало ићи обилазно на село Петку, па одавде у правцу на Ћафа Кумулс и даље.

29 октобра марш Петка — село Сриће (око 14 км.¹⁾)
Време је било хладно, а стаза за кретање врло узана, тешка, и на многим местима опасна за кретање. На овим местима су се морали стоваривати товарни коњи, товар преносити на рукама, па послепонова товарити. Неколико товарних коња се стропоштало; стропоштао се и један топ. Хране за људе није било, а од месних средстава није се могло живети, јер је насељеност врло ретка (поједине куће разбацане по појединим висовима) и становништво веома сиромашно. За коње нађено је нешто мало сена. Веза са позадином одржавала се пешадиским релеима. Разболевање војника отпочело је у велико, и тешко болесни су се морали остављати у кућама појединих Арбанаса уз добру новчану награду.

30 октобра марш: Сриће (Шинђин) — Ђуђе (око 9 км.).
Време променљиво, ветар с кишом и јака грмљавина. У овоме правцу пут није ни постојао, него се ишло по казивању путовођа-мештана. Овај марш представљао је нешто најстраховитије што је до сада пређено, како у погледу тешкоћа, тако и у погледу опасности. Ево шта о овоме прича један очевидац:²⁾ „Бесна олуја ухвати нас на гребену; низ саму литицу слетесмо; изгубисмо везу; киша и снег нас бише по лицу; чучећи, лежећи, преврћући се, суљасмо се, докле не упадосмо у реку; ту се прикупљасмо и занокисмо око једне брвнаре“. Претходница одреда овога дана доспела је до села Домђон. Стаза којом се кретало водила је стрмом страном једне дугачке, узане и врло стрме клисуре, и то до извора р. Сириче, а потом се пењала опет стрмом падином једног виса на гребен, који се од Маја Рунс пружа на Ћафа Кумулс и даље. На овај начин се овладало важним топографским чвором: Ћафа Кумулс (к. 1426) — Маја Мазе (к. 1420), који отвара узану долину р. Фани Фогел (Фанди) за даље кретање одреда. На овоме путу било је тако опасних места да су се товарни коњи морали врло често претоваривати, а чешће се дешавало и то да су се поједини товарни коњи стропоштавали у реку. Пут долином р. Фани Фогел био је релативно лакши за кретање.

¹⁾ Пут је на карти (раз. 1:200.000) обележен од с. Петке на с. Мгуле, затим скрће на југ на с. Аромир и даље на Ћафа Кумулс.

²⁾ Пуковник Драг. Динић: *Први њун кроз Арбанију*, стр. 27.

Време до Тафа Кумулс било је зимско, суво, без мраза; али преко превоја долином Фани Фогел дувао је јак ветар и падала киша са снегом и циганчићима, праћена грмљавином. Прилике за биваковање рђаве. Одужавање колоне било је врло велико. Од трупне коморе, послате раније из Призрена, дошао је један ешелон, и војници су добили по пола хлеба. Неке јединице набавиле су мало ситне стоке, те су могле издати људима по мало меса, али у опште је исхрана била недовољна. Војници подносе сву оскудицу и напоре са похвалним самопрегоревањем.

Спуштањем одреда у долину р. Фани Фогел (изворишни крак р. Фанди) кретање је вршено кроз прилично насељен и нешто боље пролазан предео племена Миридита (Арбанаса католика). Држање ових Миридита према нама било је врло добро; они су са предусретљивошћу дочекивали наше трупе, и шта више тражили су од нас оружје, да се заједнички с нама боре.

31 октобра одред је извршио један кратак марш: Ђуђе-Бисак Сипри (око 10 км.). Време је било кишно. Овако кратак марш извршен је с тога што се на целој дужини пута морала копати и оправљати стаза, што су се товарни коњи врло тешко кретали узаном стазом, а људство и стока били су преморени од јучерањег веома напорног марша.

1 новембра одред је стигао на преноћиште у село Ороши¹⁾ (око 12 км.). Време је било ведро и хладно, марш тежак.

Услед тешког кретања по узаним и веома неудобним планинским стазама, по којима се могло кретати само колоном по један, маршевска колоне одреда се одужавала у току кретања. У циљу штедње трупа и одржања физичке снаге људства, одред је маршевао до 15, највише до 16 ч. и онда се за видела заустављао на преноћиште. Да позадни делови колоне не би вршили усиљене покрете у циљу прикупљања ка челу колоне, на преноћишту није вршено прикупљање целе колоне на једном месту, већ су трупе у главном заноћивале у онаквом поретку у каквом се маршевало, вршећи само мања прикупљања по четама, највише по батаљонима.

Као потпуна илустрација кретања овога одреда може нам zgodно послужити извештај Команданта Шумадиско-арбанаског

¹⁾ Ороши је главно место, центар племена Миридита. Овде је седиште њиховог главаре, који има неограничену судску и извршну власт, и седиште њиховог верског поглавнице — бискупа.

одреда од 2 новембра, који је из Ороши послат Команданту III армије. Садржина овога извештаја у главном је ова. Пут којим је одред прошао јесте врло узана стаза, која се местимично савршено губи. Она води преко великих и љутих кршева. Овај пут је једино за туристе, а никако за кретање трупа по њему. При прелазу преко крша на самој врху, где пут местимично води по нагибу више од 70°, и код кога се стране на појединим тачкама готово вертикално спуштају по читавих 1000 м. у долину р. Фани Фогел, један топ брдске батерије стропоштао се у провалију, коњи су изгинули, али делови су спасени, после чега су сва оруђа и муницијски сандуци преношени на рукама, те је на тај начин батерија једва успела да стигне у Ороши. Командант одреда се надао да ће се одред у Бисак Сипри моћи бар у неколико снабдети храном, али се ово није испунило, јер су се само два батаљона могла мало подмирити у храни (људима је подељено по 2—3 кашике пасуља), а у осталим јединицама једва су појединци могли добити по мало кукуруза. У с. Ороши одред је могао наћи једва шест ситних волова за клање. Становништво је веома сиромашно, тако да нема хране ни за своју исхрану, већ недостатак подмирује пљачком из приморских богатијих крајева. Услед овако тешког земљишта за кретање, војници су били сасвим изнемогли и ослабели, и на маршу се једва кретали, управо вукли.

Према овоме, ситуација је код одреда била критична, и она би могла бити и судбоносна да одред није наишао на неочекивану предусретљивост од стране Миридита.

2 новембра одред је стигао до села Симони (око 12 км.); по дубини је био до с. Блиништи.

3 новембра одред је стигао у село Фрегну (око 12 км.) по великој олуји и пљуску. На преноћишту у долини се нису могли поставити шатори, пошто се река била излила; стајало се у води или на неком стаблу од дрвета. Овога дана војници су газили воду преко 40 пута. Ухваћена је веза са Дринском дивизијом II поз. (десном колоном).

Овога дана дато је војницима за храну по једна мала проја на десетину, и по 1—2 ораха или кестена, што је купљено од Арбанаса.

4 новембра предњи ешелон одреда стигао је на гребен пл. Креште (око 10 км.); а 5 новембра, после десетодневног веома тешког марша, избио је на Приморје, код села Калмети северно

од Љеша ујединио се са Дринском дивизијом II поз., и у вече овога дана стигао у Љеш (око 13 км.)

Стање код трупа овога одреда после овога десетодневног веома тешког марша (око 135 км.) било је овако: војници јако изнурени и заморени; за лекарску помоћ јавило се просечно 25%; обућа код свих војника сва пропала: скоро половина људи су боси; велики број чакшира цоцепан; рубље дотрајало; лекови на маршу утрочени: нема довољно првог завоја; код ескадрона на маршу угинуло 10 коња; на путу остало болесних 12; од 140 коња било је употребљивих само 100; коњи обосили. Код брдске батерије за време марша угинуло 54 коња; онеспособљено 62.

КРЕТАЊЕ ДЕСНЕ КОЛОНЕ.

ДРИНСКА ДИВИЗИЈА II. ПОЗ.

Ова колона упућена је из Ђаковице преко Ђафа Прушит на Спас, где је требала да пређе на леву обалу Дрима и даље да продужи кретање правцем: Ђафа Малит — Михајна — Пука — Спасари и да избије на Јадранско Море у Медову.

Ова колона је имала да се креће кроз дримску, дукађинску и миридитску област, стазама и путањама старог, одавно напуштеног трговачког караванског пута који се у српским средње-вековним историским изворима звао *Зетски љућ*, и којим се тада вршио сав трговински промет између Скадра и Призрена.

28 октобра дивизија је пошла из Ђаковице, и пошто је овладала пределом Краснића и Хаса на десној обали Дрима, избила је на Дрим према селу Спасу 29 октобра, где је требала да се превезе на леву обалу Дрима. Али због јако надошлог Дрима и оскудице превозних средстава (само један чамац), једва се успело да се пребаце само 1—2 чете пешадије и нешто мало коњице, а остатак дивизије, да не би овде дуго чекао и много изгубио у времену, морао се 30 октобра кренути уз Дрим на Везиров Мост (једина веза између десне и леве обале Дрима), где је стигао истог дана по подне. 31 октобра дивизија је прешла Везиров Мост, затим окренула на север левом обалом Дрима преко села Петке на Михајну, да би изашла на свој раније одређени маршевски правац, и у дводневном маршу избила је на гробен Ђафа Малит, овладала изворним делом р. Фани Гојанит и 1 новембра стигла у Михајну. Пребачени део код Спаса маршевао је даље долином р. Госке преко села Сакати и Флети као

десна побочница дивизије. За путовоје примали су се Арбанаси, добри познаваоци пута којим се требало кретати. 2 новембра продужено је кретање без одмора до Пуке кроз предео Дукађин, насељен арбанашким племенима Спач и Кабоши.

Арбанаси у овоме пределу, извештени о кретању наших трупа, искупили су се били у великом броју да спрече даљи покрет. Како су наше трупе већ биле одмакле, то Арбанаси ударе у позадину на један наш батаљон који је разоружавао становништво, на телеграфско одељење које је требало да подигне телефонску везу са Призреном, и на сто војника који су били остављени дуж комуникационе линије за релејну службу, као и на комору. Овај напад на позадину наших трупа 2 новембра код села Флети и 4 новембра код села Михајне, Арбанаси су извршили изненада и у вече. Изненађене трупе и комора, растурене по путу, у циљу извршења свога задатка, нису биле у могућности да се са успехом одупру великом броју дивљих Арбанаса, који су врло вешто умели да извуку користи од свога земљишта, које су врло добро познавали. Услед овога препада од стране Арбанаса, настала је била паника; људи и коњи, маршујући по узаној стази у колони по један, стропоштавали су се у провалије, где најоше смрт; велики број страдао је од арбанашког оружја, а само мали број спасао се од смрти. На вест о овој погибији, послате су одмах из Призрена наше трупе у циљу помоћи, али су ове доцкан стигле, и нама је остала само утеха што су кривци били кажњени по заслуги.

У циљу што бржега избијања на Јадранско Приморје командант десне колоне (Дринске дивизије II поз.) формирао је 1 новембра један „*Летели одред*“, јачине: 2 батаљона, 1 ескадрон коњице, и 2 брдска тона, под командом потпуковника М. Плазине. Овај је одред упућен као I ешелон дивизије са задатком: да форсираним кретањем што пре избије на Јадранско Приморје, и да заузме Љеш и Медову. Остатак дивизије маршевао је позади одреда као II ешелон.

Са превоја Тафа Малит стаза се спушта врло стрмо у долину реке Михајне и доста је повољна за кретање. Из долине Михајне пут се нео као козја стаза, која је била врло тешка за кретање товарних коња. Изагани на висораван, стаза је била повољнија за кретање, али је силно стење и камење које је вирило из земље причињавало најтеже напоре за кретање пешадије, нарочито за товарне коње. Овакав је пут био све до миридитске

варошице Пуке (40—50 кућа и два хана). У Пуки је био кајмакам овога краја, и ово је једино место на путу између Призрена и Скадра где је било власти. Од Пуке стаза се спуштала благом косом поред хана Дарзе у клисурасту долину р. Гемсиће (притоке Дримове), а из ове долине код села Спасари избија на Дрим у приморску област, на месту где се Дрињача одваја од Дрима и иде ка Бојани, остављајући за собом дукађинско — миридитско побрђе. Овај је део пута био релативно доста повољан за кретање. Последњи део пута води равницом преко села Калмети за Љеш, и он је по сувом времену доста удобан за кретање, али при рђавом времену и за време дугих киша, пут је веома мочаран и врло тежак.

У циљу борбене готовости дивизије, нарочито с обзиром на непријатељски расположено становништво, за време кретања вршено је прикупљање колоне (по ешелонима) на преноћишту. што је штетно утицало, јер су позадни делови колоне, да би се прикупили у висини чела колоне, морали маршевати чак и до пола ноћи, а ово је јако заморавало трупу и проузроковало велико одужавање колоне. Сем овога, у великој журби да се што пре избије на Јадранско Приморје, кретало се без великих одмора и преданака. Истина је да се овим успело да се избије код Љеша за 9 дана, прешавши даљину око 130 км. кроз дивљи, беспутни и потпуно непознати предео, али је ово било од велике штете по здравље војника и борбену способност трупе. Срећна је околност што на правцу кретања није било непријатељских трупа и организованог отпора, већ само непријатељски расположено становништво, чији је отпор бивао убрзо савлађиван.

3 новембра „Летећи одред“ (I ешелон) кренуо се из бивака код села Души овим поретком:

Коњички ескадрон на 4 км. испред претходнице.

Претходница: { 2 чете 3. батаљона 5. пешад. пука II поз.
вод брдске батерије.

Главнина: { 2 чете 3. батаљона 5. пешад. пука II поз.
1 батаљон 5. пешад. пука II поз.
Митраљеско одељење.
Болничари.

Кретање је било нормално до Тафа Гурит (положај на левој обали Дрима), где је око 10 часова ескадрон наишао на непријатеља, који је био посео овај положај, вероватно у циљу

да спречи избијање наших трупа из долине р. Гемсиће на Јадранско Приморје,

Из дубоке маршевске колоне (колона по 1) одред се развио за борбу, и после краће борбе непријатељ је око 14 часова био бачен на Дрим, где је помоћу чамаца једва успео да се пребаци на десну обалу реке, којом се приликом много војника и подавило. Са положајем заузето је село Мјет са касарном, које се налазило у средини положаја. Борба је потпуно завршена у 15 ч. 30, и одред је заноћио код Мјета на освојеном положају. Држање наших трупа у борби било је врло добро.

Досадање непрестано пешачење по рђавом времену и веома рђавом путу, неспавање и гладовање, толико је било изнурило људство и стоку да су се ови једва држали на ногама, управо вукли. Изгледало је, ако ово кретање дуже потраје, да нико неће жив изнети главу из ових пустих и дивљих арбанашких предела.

Услед рђавог времена и земљишта обућа је била по готову сасвим пропала, а није се имала другом заменити.

Исхрана је уз пут била врло рђава. Из Ђаковице пошло се на пут само са два хлеба и нешто мало суве хране. Уз пут је трупама давано по мало пројиног брашна и кукуруза, с тешком муком набављених од мештана, па се ово кувало и јело, што је било сасвим недовољно. Трупe нису имале новаца за куповину хране за готов новац, због чега су мештани били посакривали и оно мало хране што су имали.

Биваковање је било под ведрим небом, на влажнoј и снегом покривеној земљи, а шаторских крила није било.

Како није била организована транспортна санитетска служба, то су се болесни војници и коњи морали остављати у арнаутским селима дуж пута, при чему је давана довољна новчана награда дотичним Арбанасима код чијих су кућа болесни војници и коњи остављани на чување.

За везу са позадином била је организована пешадиска рељејна линија, чије су станице биле у појединим насељеним местима дуж пута.

* * *

И поред свих напред изложених мука и великих тешкоћа које су наше трупе код обе колоне издржале кроз дивљу Ар-

банију, ипак је врло значајно да код обе колоне није било ни једног случаја повреде дисциплине и субординације. Сваки је наш официр и војник био потпуно свестан циља који смо још одавна тежили да постигнемо. Држали су их високи морални мотиви, осећања и мисли, који су још пре овога рата овладали народном душом у Србији. Сваки је војник знао да се овим походом има заузети један део јадранске обале и јадранско пристаниште, од кога зависи економска самосталност његове земље. И оваква свест учинила је те се поред свих великих мука и тешкоћа ипак издржало до краја, и постигао жељени циљ. Трупe, уморене, изнурене, гладне и босе, ступале су у борбу одмах из марша и у борби се држале врло добро.

Ово је знак да је у нашој војсци био развијен врло добар дух, потпуно осећање дужности, и врло добра дисциплина, а она је мати победе, како је то рекао Маршал Молтке. У овоме се погледу наша војска могла мерити са старим, добрим и опробаним војскама великих културних држава.

ОВЛАЂИВАЊЕ ЈАДРАНСКИМ ПРИМОРЈЕМ

5 новембра обе колоне из III армије: десна (Дринска дивизија II позива), и лва (Шумадиско-арбански одред), готово једновременно су избиле на Јадранско Приморје, уједињујући се код села Калмети 7 - 8 км. северно од Љеша.

Овога дана Дринска дивизија II позива била је у покрету: I ешелон (претходница) од Мјета преко Калмети ка Љешу;

II ешелон (главнина) избијао је у равницу код Мјета.

Шумадиско-арбански одред био је у покрету од Креште ка Калмети. Својим предњим деловима — једном четом из 12. пешад. пука I поз. — избијао је у Задриму. Ова је чета продужила покрет ка Љешу и са трупaма десне колоне (Дринске дивизије II поз.) учествовала је у нападу на Љеш по сопственој иницијативи.

Претходница Шумадиско-арбанског одреда (2 батаљона 12. пешад. пука I поз. са једним брдским топом) избила је код Калмети позади I ешелона десне колоне, и одмах је продужила покрет ка Љешу, да помогне напад овога ешелона. Главнина одреда била је у покрету ка Калмети.

Медову су већ били заузели Црногорци, овладали приморјем од реке Бојане до Медовског залива, и пресекли комуникацију Скадра са морем. Из Медове су биле упућене 2 чете пешадије

са 2 митраљеза и једним брдским топом ка Љешу. Наишавши на једини мост на Дриму, брањен непријатељским митраљезима и артиљеријом, Црногорци су остали на десној обали Дрима према Љешу, на положају Мали Ренцит, не покушавајући да изврше насилни прелаз преко Дрима и дођу нама у помоћ.

БОРБА КОД ЉЕША

Љеш је још од месеца априла био у рукама Турака. Јачина турске посаде износила је: 2 табора редица из 53. пешадије Дебарске дивизије, јачине око 1600 љ; 2 Крупова брдска топа; одељење жандармерије око 200 људи; једно одељење пешадије доведено из Скадра; сакупљених војника из разних позива; и потребан део санитета и коморе. Све је ово формирано било у 3 табора (батаљона), под командом потпуковника Галиб беја.

За одбрану Љеша Турци су били посели стари градић — цитаделу, — на вису изнад вароши. Поседање градића за одбрану Турци су извршили с обзиром на одбрану прелаза преко Дрима противу црногорских трупа, држећи само са 100 људи вис источно од градића Џемир Касап, који је потпуно владао градићем. О приближавању наших трупа изгледа да Турци нису знали, јер их је наша појава потпуно изненадила.

I ешелон Дринске дивизије II поз. (2 батаљона пешадије, 1 ескадрон коњице, 2 брдска брзометна топа и 1 одељење болничара, свега око 1922 пушке) имао је задатак: да што пре заузме Љеш, да га задржи до доласка II ешелона (главнине), па затим да заузме медовски залив, уједини се са Црногорцима и прекине сваку комуникацију Скадра са Јадранским морем. Турци су тежили да одрже Љеш, у циљу да сачувају своју комуникацију са морем од Медове до Драча, како би на тај начин обезбедили исхрану и снабдевање Скадра, а са овим и његово одржање за што дуже време.

Када је I ешелон Дринске дивизије II поз. избио 5 новембра пред подне пред Љеш, развио се у напад на цитаделу правцем преко села Робостиа и Мерчиње (не сачекавши прикупљање Шумадиско-арбанског одреда), где је наишао на јак непријатељски отпор. Овде се отворила јака борба, која је трајала од 12 ч. 30 до 16 ч. (3½ часа). Заузећем виса Џемир Касап источно од цитаделе, наше су трупе отпочеле снажном и тачном ватром тући у теме браниоца цитаделе. Видећи да је даља успешна одбрана Љеша немогућна, а немајући куда да одступе, Турци

се предадоше, и наш је I ешелон заузео цитаделу у 17 ч. 20.

Овом приликом заплењено је од Турака доста пушака са муницијом (200.000 метака), топова са артиљерском муницијом (122 сандука), великих шатора, коња, оваца, брашна, соли и осталих намирница, што је одмах подељено трупима.

Заробљено 19 официра и око 1000 људи.

Наше су трупе ступиле у борбу после деветодневног веома тешког марша, много заморене и изнурене, и у пола голе и босе, па и поред свега овога њихово је држање у борби било врло добро. По свршеној борби I ешелон је заноћио под шаторима, а ескадрон коњице у „чаршији“ (варошици). Ради одржавања реда и вршења службе организоване су у Љешу наше полициске власти (начелник приморског округа, управник вароши, председник општине и начелник војне станице).

Од трупа Шумадиско-арбанског одреда у борби код Љеша учествовала је само једна чета из 12 пука I поз. Претходница овог одреда стигла је тек при свршетку борбе, извела на положај код мерчињске цркве I брдски топ, који је отворио ватру са даљине од 3,5 км., и отпочела развој пешадије за борбу, када је одлука код Љеша већ била пала у нашу корист.

Заузећем Љеша установљена је веза између наших и црногорских трупа на Јадранском Приморју. Од наших трупа одмах је упућен у Медову I батаљон 6. пешад. пука II поз., ради одржања пристаништа у власти заједно са црногорским трупима. Овај батаљон први је од наших трупа који је избио на Јадранско Приморје, 5 новембра у вече.

Команду над нашим уједињеним трупима (десне и леве колоне) на приморју примио је привремено командант Дринске Дивизије II поз. као најстарији присутни командант.

На овај начин Турцима је била прекинута главна комуникација Скадра са Љешом и Медовом. Они су тада били опкољени са свих страна и тада је било извршено у главном *шире ојкољавање* тврђаве Скадра. Раније се ово није могло извршити, јер се није имало довољно снаге, па су стога Турци могли стално комуницирати са Арбанасима, затим са Љешом и Медовом и на тај начин су се снабдевали храном и појачавали људством (Арбанасима.)

Избијањем на Јадранско Приморје било је на повољан начин решено питање о даљој исхрани и снабдевању наших трупа базирањем на Медову и Драч, где је се храна доносила.

Грци су изашли на сусрет нашој Врховној Команди, стављајући јој на расположење извештан број својих бродова за транспорт хране и муниције од Солуна до Драча и Медове. Захваљујући овоме, наше су изгладнеле и намучене трупе при избијању на приморје дочекали грчки бродови са храном и другим потребама, што је веома повољно утицало на трупе.

У циљу даљег овлађивања приморском облашћу и обалом Јадранског мора од Медове до Драча (дужине око 50—60 км.), упућен је био сувим из Љеша за Драч Шумадиско - арбански одред правцем: Љеш--Кроја—Тирана—Драч. Маршевало се у колони по 1, а маршевски поредак био је овакав: далеко у напред био је истурен коњички ескадрон као самосталан, затим се по зади њега кретала претходница (1 батаљон и сви пионири), за њом главнина.

Дринска дивизија II поз. остала је у Љешу и његовој околини као посада севернога дела приморске области. За поседање Кроје, која је спадала у њен реон, упутила је са Шумадиско-арбанским одредом: 1 батаљон 5. пешад. пука II. поз. са 2 митраљеа и 2 Дебанжова брдска топа. Овај одред је доцније враћен у Љеш. Како је линија поред морске обале (ширине од 5 до 20 км.) била јако мочарна, местимично и поплављена, а стазе за кретање услед великог блата готово и непролазне, то је Шумадиско-арбански одред изабрао за кретање стазу која води подножјем арбанашких планина на село Плану, Хан Жеју и даље. Ова стаза, и ако је била нешто оцеднија, ипак је услед многобројног камења на путу (стара турски калдрма) веома много отежавала кретање.

9 новембра одред се кренуо на пут из Љеша и стигао на преноћиште у село Плану (Маћа), где је остао и 10 новембра, спремајући прелаз преко р. Маће, пошто на њој није било моста. Покушај са чамцима, послатим за овај циљ из Медове морем, пропао је, пошто се један чамац потопио, а два нису могла да уђу у реку Маћу због брзе речне матице. Подизање привременог моста помоћу пионира такође је било без успеха, јер није било при руци грађе ни алата. Најзад, направљена је код села Гурси мала обична скела на ужету, на којој су нас Арбанаси превозили без престанка и дању и ноћу. 11 новембра отпочео је прелаз. 12. новембра марш је продужен за Кроју и командир ескадрона извештава да му је кајмакам (срески начелник) из Кроје

упутно хоћу, ради предаје Кроје. У Кроји нема турских трупа. 13 новембра одред је у 15 ч. ушао у Кроју.

Турске трупе, осетивши наше приближавање, растуриле су се и одступиле делом ка Тирани, делом ка Драчу и Каваји, не сачекавши нас.

У Кроји је нађен војни магацин са прилично обуће, која је раздата војницима. И ако је пут угоднији за кретање у Приморској Арбанији, ипак су трупе тога и претходнога дана маршем много исцрпене, а коњи обосили и подбијени.

14 новембра био је преданак у Кроји. Једно изасланство од арбанашких бегова из Тиране дошло је у Кроју и известило Команданта одреда да је Арбанија прогласила независност, али је ово Командант одреда категорички одбио да призна. Потом је изасланство понудило предају Тиране. У Кроји су постављене наше полицијске власти, и остављена посада. 15 новембра одред је стигао у Тирану у 15 ч., заузео је и поставио полицијске власти. У војним магацинима нађено је доста спреме и обуће. Командир ескадрона известио је да је ушао у Драч, а да су се турске трупе још 13 новембра повукле ка Каваји.

16 новембра одред је стигао у Драч, где је одушевљено дочекан од стране хришћанског становништва. Одмах су постављене наше полицијске власти (начелник округа драчког, управник вароши, председник општине и начелник војне станице), и потом је било предузето утврђивање Драча у циљу његове одбране и обезбеђивања пристаништа.

Храна је била већ стигла у Драч, као што је то раније споменуто, те је ово најважније питање било повољно решено.

На овај начин, када је настало примирје између Балканских Савезника (сем Грчке) и Турске у јутру 21 новембра 1912 год., ми смо држали у својој власти сву Арбанију северно од линије: Драч—Елбасан—Струга. Арбанашка племена јужно од ове линије објавила су своју независност и образовала привремену владу у Валони. Али наша влада ово није признала.

У циљу административног уређења окупираног дела северне Арбаније, образована су била два округа: Љешки са седиштем у Љешу; и Драчки, са седиштем у Драчу.

Када смо овладали северном Арбанијом, онда је она, ради одржања, овако била поседнута трупама Шумадиско-арбанског одреда:

- Драч*: { I комбиновани пук: 2. и 3. батаљон са митраљеским одељењем 12. пешад. пука I поз.;
II комбиновани пук: 1. батаљон 10. пешад. пука I поз.; 2. батаљон 19. пешад. пука I поз.;
5 брдска брзометна батерија;
вод пионира;
вод болничара са резервном амбулантом и болницом.
- Тирана*: { 1 батаљон 11. пешад. пука I поз.;
коњичко митраљеско одељење;
4. батаљон 10. пешад. пука I поз.;
вод брдских брзометних топова.
- Кроја*: 4. батаљон 11. пешад. пука I поз.;
- Каваја*: 2 чете из 12. пешад. пука I поз.
- Базар Шијак*: { 1 чета из 12. пешад. пука I поз.;
коњички ескадрон.
- Ишми*: 1 чета из 11. пешад. пука I поз.
- Пекиње*: добровољачка чета.
- Преза*: 1 вод из 11. пешад. пука I поз.

Шумадиско-арбански одред, са главнином у Драчу, обезбеђивао је на Јадранском Приморју простор од р. Маће до р. Шкумбе; а *Дринска дивизија II поз.* од р. Маће до р. Бојане са главнином код Љеша и Мелове, а са једним одредом код Мјета.

ГЛАВА VI

ПРИМИРЈЕ.

У операцијама између Бугара и Турака дошло се до застоја на Чаталци. Отпор Турака изгледа да је достигао своје границе, а у војсци су беснели колера и глад. Потребно је било примирје. Ако се у преговорима о миру и не би успело, бар би се код Турака добило у времену, да се Чаталца боље утврди и припреми за одбрану, да би се нов бугарски напад поуздано одбио, а сем овога могла су се привући и потребна појачања из М. Азије.

Сем овога Турска је рачунала и на интервенцију Великих Сила, нарочито Аустро-Угарске и Италије са уверењем, да оне неће дозволити Црној Гори да се прошири на југ на рачун Арбаније. Тако исто Турска је рачунала и на држање Румуније, замишљајући да ће ова сада захтевати од Бугарске да јој уступи један део од своје територије у Добруци, па се држало, да ће ове тешкоће приморати Бугарску на попуштање Турској.

Код Балканских савезника ситуација је била оваква: *Бугарска* је имала користи од примирја, пошто је у дотадашњим операцијама и пред Чаталцом претрпела велике губитке, затим је њена војска патила од заразних болести и колере, а вероватно да је била оскудица и у муницији, те је све ово скупа изазвало жељу за прекидом операција у циљу одмора и попуне снаге. Са ових разлога Бугарска је прва отпочела акцију за примирје.

Србија је била постигла свој ратни циљ и њој је примирје добро дошло. Она је била заузела највећи део Ново пазарског Санџака и Метохије, Косово и Македонију до Ђевђелије и Јерина, послала Бугарима помоћ (II армија) за освајање Једрена, Црногорцима помоћ за освајање Скадра и за освајање Јадранског Приморја од Медове до Драча. Главну снагу држала је у готовости, бодро

мотрећи на рад Аустро-Угарске као и на рад Арбанаса, који је био подозрив.

Грчка није била вољна за примирје, јер је хтела пошто пото да заузме Јањину у Епиру пре почетка преговора за мир, а сем овога рачунала је, да продужењем рата онемогући Турцима ма какво премештање трупа по Егејском мору, ради новог груповања снага, које би им добро дошло за понован почетак операција.

Црна Гора је своју малобројну снагу била напрегла до крајњих граница да заузме Скадар, али то до сада није постигла јер јој је недостајало снаге и потребних средстава. Из ових разлога Црној Гори било је потребно примирје не само ради одмора и опорављења, но што је главније ради појачања своје снаге од стране Србије, што је и учињено.

После свршених преговора закључено је примирје између свих Балканских савезника (изузев Грчке) с једне, и Турске с друге стране 20 новембра 1912 год. у 20 ч. и оно је имало отпочети 21 новембра у 4 ч. и трајати докле се мир у Лондону не закључи од стране делегата зараћених Балканских држава и Турске.

Услови примирја били су ови :

1) Војске зараћених држава остају на својим садањим положајима ;

2) Опседнуте тврђаве : Једрене, Скадар и Јањина не могу се снабдевати с поља ;

3) Преговори за мир у Лондону почињу 30 новем. 1912 г. 3 децембра 1912 год. делегати свих зараћених страна састали су се у Лондону и отпочели преговоре за мир. Енглески министар спољних послова сер Едвард Греј отворио је седнице ове конференције у Лондону, у палати Сен Џемсу и изабран је за почасног председника ове конференције.

Када је црногорски парламентар известио команданта скадарске тврђаве Хасан Риза пашу о закљученом примирју између Турске и Црне Горе, овај то није хтео признати, изговарајући се, како није добио никакво наређење од своје Врховне Команде, на с тога мисли да и даље продужи досадању акцију на своју личну одговорност. Разлог Хасан Ризе по овом питању био је очевидно у томе, да за време примирја успостави везу са арбанашким племенима, која су чинила тежиште отпорне снаге Скадра. На овај би начин турска посада у Скадру била појачана не само придо-

ласком појачања из Арбаније, него би на овај начин била обезбеђена још и исхрана и снабдевање Скадра.

Да ли су између Цариграда и Скадра одржаване какве тајне везе, за сада се не може доказима утврдити, али се може јако сумњати. У сваком случају из практичних и моралних разлога Турцима је изгледало корисно, да се за време примирја продуже непријатељства код Скадра. Ова су се непријатељства састојала из честих турских испада из Скадра противу црногорских трупа, као и противу комуникације српских Приморских Трупа, која је водила преко Љеша за Медову. Ови чести турски испадни, који су више пута били праћени и успехом, нису давали Црногорцима могућности да се одморе и опораве.

По истеку примирја Црногорци су с великом огорченошћу напали на Скадар да га по сваку цену заузму, јер је то за њих било не само питање части и угледа, већ и потреба да се у времену закључења мира о томе води рачуна при решавању о проширењу Црне Горе на југ, једино могућном и историски оправданом.

РАД НАШИХ ПРИМОРСКИХ ТРУПА ЗА ВРЕМЕ ПРИМИРЈА.

25 новембра била је формирана *Команда Приморских Трупа* у Драчу под командом пуковника Дамјана Поповића. На овај начин била је обједињена команда над свим нашим трупама на Јадранском Приморју, што је било неопходно потребно у циљу јединства у дејству у даљим операцијама. Доцније 28 децембра, због рђавог стања створеног код Дринске дивизије II поз., Врховна Команда је наредила да Команда Приморских Трупа пређе из Драча у Љеш, што је извршено 2 јануара 1913 г.

Снабдевање Приморских Трупа вршено је грчким бродом „Трифилија“, који је вршио саобраћај од Солуна до Драча и Медове и довлачио храну и остале потребе Приморским Трупама, служећи истовремено и за евакуацију. Сем овога брода и други грчки бродови повремено су вршили саобраћај од Трста и Ријеке до Медове и Драча и снабдевали храном Приморске Трупе.

БОРБЕ КОД СЕЛА ДАЈЧИ.

Од 1 децембра Турци су из Скадра развили много већу активност но што је то до тада бивало, вршећи честе испаде по Забојани и Задриме. Ове су испаде Турпи вршили у циљу прикупљања што више хране и фуражи (пошто је у Скадру владала велика оскудица у храни), нарочито по Задриме из с. Хајмели и Дајчи, затим да из освете пљачкају и пале села Арбанаса—

католика, и да врше насилна извиђања у правцу Љеша и Медове ради расветљавања ситуације у овоме правцу. Због слабе јачине црногорске војске опсада Скадра од стране Црногораца није се могла извести правилно и потпуно, те је услед овога простор између Дрима и Бојане био непосреднут, услед чега је правац ка Љешу и Медови остао отворен. Услед овога Задрима и Забојана стајале су Турцима отворене за снабдевање храном и фуражи.

4 децембар. Командант Дринске дивизије II поз. примио је 3 децембра извештај од Команданта одреда код Мјета, да су се Турци једном јачом колоном упутили ка с. Хајмели и гребену Шита Хајмелит (к. 613), а другом слабијом колоном ка с. Пистули.

На основу овога извештаја истог дана око 10 ч. упућен је један батаљон (2-ги батаљон 6-ог пешад. пука II поз) са 2 брдска брзометна топа и јаким одељењем коњице у правцу ка Скадру, на положај код с. Дајчи, под командом артилер. мајора Б. Паштровића са задатком: да заузме положај код с. Дајчи и ту на р. Ђадри да заустави даље продирање Турака ка Љешу. Али ако би се непријатељ упутио у напад на наше трупе на Шита Хајмелит, онда је одред имао задатак, да овај напад осујети нападом непријатеља у бок.

Одред је стигао на одређен му положај истог дана у 18 ч., где је зановио, истуривши предстраже на десну обалу р. Ђадри, која је била газна на више места. Најближе предстраже турских трупа из Скадра налазиле су се на Бушатским висовима на десној обали Дрима, на удаљењу око 8 км. од с. Дајчи.

Овога дана пред вече упућено је од наше стране на Шита Хајмелит: 2 чете граничара и 2 чете 5 пешад. пука II поз. под командом капетана Ст. Перовића са задатком: да исте ноћи (3/4 децембра) заузме положај Шита Хајмелит (к. 613), ступи у везу са одредима у Мјету и Дајчи и са њима споразумно ради, притичући по потреби један другог у помоћ. Ове су трупе стигле на одређени им положај 4 децембра у 10 ч.

Оваквим распоредом својих предњих делова у три групе (Мјет, Шита Хајмелит, Дајчи), Командант Дринске дивизије II поз. имао је намеру, да онемогући даље испаде Турака из Скадра, и да сложним узајамним радом све три ове групе потисне Турке ка Скадру и пребаци их на десну обалу Дрима.

4 децембра један турски одред јачине: 4—5 батаљона пешадије, једног батаљона Арбанаса, 3 брдска и 1 пољски топ са 3 митраљеза, напао је наш одред код с. Дајчи. Непријатељ

је отпочео напад око 11 ч. артилериском ватром са Пистулских положаја, а одмах за овим предузео је и напад са пешадијом, прикупљајући се ка десном крилу нашега положаја код Дајчи. Борба се на обема странама развијала све јаче и ситуација је постајала све озбиљнија. Турци су били подишли близу и отворили јаку ватру припремајући јуриш.

Посада са Шита Хајмелит под командом капетана Перовића пошла је у помоћ десном обалом р Ђадри одреду мајора Паштровића код Дајчи — који је почео западати у кризу — остављајући на свом досадањем положају као посаду једну чету. Енергична појава и дејство ове посаде у леви бок Турака осујетила је њихов напад и нанела им осетне губитке. Ноћ је прекинула неодлучну борбу. За време ове борбе погинуо је командант одреда мајор Б. Паштровић и већи број официра. Команду над одредом примио је привремено капетан Перовић. У току ноћи батаљон са Шита Хајмелит пребачен је с десне на леву обалу Ђадри код с. Дајчи за непосредно појачање одреда код Дајчи. У вече у 19 ч. 30 приспеле су у помоћ код с. Дајчи (на леву обалу Ђадри) још 2 чете пешадије, које је командант одреда код Мјета био упутио одреду код Дајчи упомоћ. На овај начин одред код Дајчи био је знатно појачан и његова је јачина сада износила: 2¹/₂ батаљона (9 чета), 2 брдска топа и део коњичког ескадрона. Ноћ је прошла на миру.

5 децембар. Овога дана од раног јутра почела је падати киша а убрзо се навукла и густа магла. Непријатељ који је за ноћно према нашим трупам у непосредној близини, успео је да се под заклоном магле прикупи скоро свом снагом према десном крилу положаја код Дајчи. Око 8 ч. непријатељ је под заштитом јаке пешадиске и митраљеске ватре и под заклоном магле, упао у наш положај. После бајонетске борбе, наше трупе на десној обали Ђадри као знатно бројно слабије, потиснуте су на леву обалу, а батаљон капетана Перовића, који је био дошао упомоћ са Шита Хајмелит, био је у повлачењу преко с. Драгуше ка своме положају. У ово време магла се почела дизати, Турци примете повлачење капетана Перовића и на његов батаљон отворе јаку ватру (артилериску, пешадиску и митраљеску), и прелју у напад, али без успеха. Јер овом акцијом на капетана Перовића Турци су били изложили свој десни бок нашим трупам код Дајчи, које су ову непријатељску погрешку одмах искористиле и осујетиле турски напад, угрозивши им десни бок. Ово је Турке

довело у забуну и они су почели напуштати положај на десној обали Ђадри, мислећи вероватно, да се на положају код Дајчи налази каква јача снага, или да је одред добио појачања. Услед овога Турци су се почели нагло повлачити ка пистулским положајима и даље у правцу ка Скадру.

Наш одред у Дајчи повукао се у Љеш.

Ова дводневна борба код Дајчи завршила би се по нас са знатно мање жртава, да је црногорски одред, који се у ово време налазио западно од Љеша на десној обали Дрима на коси Какаричит (код с. Какарића) бар са делом своје снаге притекао у помоћ нашем одреду код Дајчи.

Командант Приморских Трупа извештен 4 децембра о неуспеху одреда код Дајчи, послао је одмах бродом из Драча: 1 батаљон II пешад. пука II поз. са 2 брдска брзометна топа, а сем овога био је наредио, да из Тиране дође у Драч 1 батаљон 10-ог пешад. пука I поз. и да се одмах транспортује у Медову за Љеш. На овај начин Дринска дивизија II поз. била је знатно ојачана трупима из Шумадиско-арбанског одреда.

По напуштању положаја код с. Дајчи, 5 децембра извршено је прикупљање Дринске дивизије II поз. северно од Љеша за непосредну одбрану његову, а њени предњи делови понова су заузели напуштени положај код с. Дајчи.

За време борбе код с. Дајчи, Командант Дринске дивизије II поз. био је миран посматрач догађаја, и потпуно неактиван, ма да му је била на време авизирана у покрету јача непријатељска снага. Сем овога он је (налазећи се са штабом чак у Љешу) био сувише далеко од Дајчи (16—18 км.), те није могао показати никакав свој утицај на ток борбе, а ово је била његова дужност. Командант је могао на време да интервенише са резервом у борби код Дајчи, те би на тај начин одред претрпео знатно мање губитке и Турци би друкчије прошли.

ГЛАВА VII

ОПЕРАЦИЈЕ ПОСЛЕ ПРИМИРЈА У 1913 ГОД.

Пошто делегати зараћених страна на Лондонској конференцији мира, после дужег преговарања, нису могли доћи до споразума за закључење мира, због непопустљивости Турске, то је конференција прекинула свој даљи рад, а операције су се морале понова продужити.

Заједничке операције Црногораца и наших Приморских трупа противу Скадра.

А) ОПЕРАЦИЈЕ ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ 25, 26 и 27 ЈАНУАРА

Када су се понова отпочела непријатељства с Турцима, којима је сада командовао *Есад паша*¹⁾, црногорске и српске трупе биле су груповане овако: према турском сектору Вел. Бардањолт и Штој главна оперативна снага црногорске војске: 2, 3 и 4 дивизија; према сектору Тарабош I дивизија; и према сектору Брдица српска Дринска дивизија II поз. (Приморске трупе), ојачана са 2 батаљона из Шумадиско-арбанског одреда и 3 црногорска батаљона са 2 брдска топа.

¹⁾ *Есад паша* родом је из Тиране из богате арбанашке породице Топтани. Није био школован; био је врло бистар, енергичан, амбициозан, лукав и препреден. Свакада се умео наћи и није се устручавао, да за своју сопствену корист угази и у крв. Есад паша се приписује доста мана, али је он и поред овога, несумњиво био најмаркантнија личност у целој Арбанији.

Са трупом није био у ближем додиру и за време бораба није се показивао на положајима. Био је више политичар, него војник. Као главни командант био се ограничио на то, да шаље своје Ђенералштабне официре, који су обилазили положаје и храбрили људе.

Есад паша био је само један пут на положијима, када су почетком месеца априла, због оскудице у храни, избиле побуне код трупа на Тарабошу, Брдици и М. Бардањолту. Када му на Брдици није одмах испало за руком да успостави мир и ред, стрељао је одмах на лицу места 50 побуњеника.

За заједнички напад на Скадар 25 јануара, Врховни Командант Црногорске војске краљ Никола из Вир Пазара 21 јануара 1913 год. издао је овако наређење :

ДИСПОЗИЦИЈА ЗА НАПАД НА СКАДАР.¹⁾

„Ријешен сам, да општим нападом једном ријешим питање о заузећу Скадра. У том циљу наређујем :

1) У нападу учествоваће све црногорске и српске Приморске Трупе, које се око Љеша налазе и то :

а) *Зетски Одред* под командом Њ. Краљ. Височанства Престолонаследника Данила управиће напад на Бардањолт. Њему спада у дужност, да са својим одредом изведе главни напад ;

б) *Приморски Црногорски Одред* под командом бригадира М. Мартиновића демонстрираће у правцу Тарабоша и Скадра ;

в) *Приморске Српске трупе* под командом пуковника Дамјана Поповића, демонстрираће на одсјеку између Дринасе и Дрима, у правцу Бушата и Брдице. Под команду команданта овога одреда ставља се и одред сердара Кусовца.

2) Напад ће отпочети 24 ов. мјесеца у 10 ч. прије подне општим бомбардовањем из свију артилериских оруђа. Бомбардовање преко дана вршити снажно, управљајући ватру из далекобојних оруђа на варош, а из осталих на окопе, утврђења и препечна средства.

Командант Зетског Одред концентрисаће што јачу ватру на Бардањолт. Преко ноћи 24 и 25 ов. месеца продужити бомбардовање, успоравајући ватру.

3) 25 ог изјутра око 6 ч. предузети општи напад на цијелом фронту, но тако, да главни напад изврши Зетски Одред, а остала два да га у томе потпомогну.

4) по заузећу непријатељских положаја, или при евентуалној предаји противника, све трупе без разлике зауставиће се на заузетим положајима, који Скадром владају.

5) Команданти Одред снабдјеће трупе довољном количином муниције и храном најмање за три дана.

6) За време борбе ја ћу се налазити на Дринасту, куда треба и извештаје слати“.

Шеф Врховног Штаба
Бригадир Сердар ЈАНКО ВУКОТИЋ с. р.

Врховни Командант
НИКОЛА с. р.

¹⁾ Подаци пуковника у пензији Јове Бешира, тадањег бригадира и начелника штаба Зетског Одред.

1) Напад Зетског Одрета

На основу горње диспозиције црногорске Врховне Команде, Командант Зетског Одрета издао је своме одреду овако наређење за напад на Бардањолт:

ИНСТРУКЦИЈА ЗА НАПАД ЗЕТСКОГ ОДРЕДА.¹⁾

(Карта 1:75.000)

Бокси, 23 јануара 1913. год. — 10 сати изјутра.

„Непријатељ сузбијен са свију предњих положаја прикупио се и утврдио на висовима Бардањолта на положајима Змијиног-поља (Штоја), на Тарабошу и Брдици са истакнутим одјељењима у Бушати.

Врховни Командант Краљ ријешио је да нападом сврши питање о заузећу Скадра. Подручни ми Одред добио је задаћу, да изведе главни напад преко Бардањолта на Скадар.

Приморски Одред под командом бригадира Мартиновића демонструваће у правцу Тарабоша и Скадра.

Српске-Приморске Трупe под командом пуковника Дамјана Поповића, заједно са црногорским одредом сердара Кусовца, демонструваће у правцу Бушати и Брдице.

Ради чега напад нека отпочне општим бомбардовањем 25. ов. мј. у 10 часова прије подне, из свију артиљериских оруђа, против ниже означених објеката потпомогнут дјејством пјешадије.

ТРУПЕ ИЗМЕЂУ ДРИНАСЕ И КИРА. Командант бригадир Сердар Јанко Вукојичић.

а) Бригада Вучинића:

4 батаљона пјешадије,	<i>Задаћак:</i>
1 брд. италијанска батерија (4 топа),	25 јануара у 11:30 сати изјутра напасти на одсјеку од к. 316 ²⁾ до Кира.
3 митраљ. одјељења (6 митраљ.),	
1 извидничка чета,	Заузети коту и највише косе
1 чета пионира.	које се од ње одвајају у правцу Кира.

б) Бригада Војводе Ђ. Петровића:

6 батаљона пешадије,	<i>Задаћак:</i>
	У 11:30 сати прије подне 25

¹⁾ Подаци пуковника у пензији Јоне Бешира, тадањег бригадира и начелника штаба Зетског Одрета.

²⁾ На карти раз. 1 : 75.000 у прилогу ово је к. 274.

1 брд. батерија (4 тона),
3 митраљ. одјељења (6 митраљ.),
1 вод пионира,
1 вод извиђача.

ов. мј. заузети Гајтанску Косу, која се налази испред батаљона Требјешког, Никшићског, Луковског и Павковићског, зауставити се на поменутој коси и чекати напад лијевокрилних батаљона бригаде Вучинића, и кад ови изврше промјену правца пут главне косе која се спушта к малом Бардањолту, онда ће бригада Петровића извршити напад на положајима главне косе.

в) *Одред командира М. Машановића:*

4 батаљона пјешадије,
1 1/2 батерија (6 тона),
3 митраљ. одјељења (6 митраљ.).

Задаћак:

Да Горњо-Кучки батаљон заузме Зелену Косу испред Кршнате Косе 25 ов. мјес., а остале висове Ђетезу и Баран посјести са другим батаљонима, који 25 из јутра морају осванути позади Барана; ишчекати долазак трупа бригаде Вучинића и Војводе Петровића да се с њима изравнају.

г) *Одред Арбанаса*, који ће поћу између 24/25 пријећи из Дринаста у Јубани, 25 у јутру управити се из села Јубани, брелукама на којима се налази Даутагина Кула.

д) *Бригада Вешовића:*

5 батаљ. пјешадије,
1 митраљ. одјељење (2 митраљеза),

1 чета извиђача остаће у Нерфуши као општа резерва поменутих трупа између Дрима и Кира. У случају потребе потпомоћи дјејство трупа Војводе Петровића и бригадира Вучинића, када ове заузму висове Бардањолта и зауставе се на истим положајима, даде им времена да се преуреди и у случају непријатељског против напада — одбију исти.

ТРУПЕ ИЗМЕЂУ КИРА И СКАДАРСКОГ БЛАГА. Командант
бригадир Јово Бећир.

а) Одред под командом ко-
мандира А. Раичевића:

- 3 батаљона пјешадије,
- 2 митраљ. одјељења (5 митраљ.),
- 1 вод пионира,
- 1 вод извиђача.

Задатак:

Постепеним наступањем у ско-
ковима, потпомогнути артиље-
ријом и митраљеском ватром,
примаћи се препонама и извр-
шити пробој у часу када лијево-
крилне трупе освоје Мали Бар-
дањолт.

б) Колашинска бригада:

- 5 батаљона пјешадије,
- 1 брд. батерија (4 топа),
- 2 митраљ. одјељења (4 митраљ.),

1 чета извиђача, нека отпочне наступање у 11 сати прије
подне против непријатељских утврђења. 3 батаљона поменуте
бригаде образоваће општу резерву, ради помоћи батаљонима у
првој борбеној линији.

в) Одред под командом бри-
гадира Николића:

- 6 батаљона пјешадије,
- 4 митраљ. одјељења (6 митраљ.),
- 1 извидничка чета,
- 1 чета пионира.

Задатак:

Три батаљона с десног крила
да учине скок 500 корака испред
садашњих окопа у јутро 25 у
11-30; сати, отпочети ватру про-
тив непријатељских утврђења и
постепеним наступањем у скоко-
вима извршити пробој на центру
положаја, послје заузећа Малог
Бардањолта.

Три остала батаљона на лије-
вом крилу задржаће своје поло-
жаје све дотле, док пјешадија
на лијевој обали Кира не учини
други скок унапријед и арти-
љерија са висова Бардањолта и
испод Бокси буде унуткала не-
пријатељску артиљерију и при-
морала непријатељске пјешади-

ске трупе, да напусте своја утврђења, у ком часу учиниће скок унапријед и изравнати се с трупама на лијевој обали Кира, крећући се десном обалом Кира, и искоришћавајући валасто земљиште, које се налази по десној обали истог.

г) *Дурмиторска бригада под командом бригадира Јока Вулова Аџића :*

3 батаљона пјешадије,

1 митраљ. одјељење (2 митраљеза), концентрисана на Бокси образоваће *ошћу резерву* лијевог крила трупа, које се налазе на десној обали Кира, са задатком потпомоћи њихово продирање у правцу Големог и обала Кира.

Артиљерија ћући ће следеће објекте :

1) Крупов вод поручника *Радосава Лакића* одбрана обале од турских монитора и тучење непријатељске артиљерије на Биштићини ;

2) Мортирна батерија потпоручника *Радосава Вуксановића*, објект батерија на Добраче и евентуално непријатељска утврђења;

3) Јасиковачкој батерији, објект батерија код два кестена и непријатељска утврђења ;

4) Хаубичком воду први објект главица више Муселима ;
2. објект батерија на десној обали Кира и Големи, евентуално непријатељска утврђења ;

5) Далекобојном талијанском воду први објект Велики Бардањолт, други објект Главица више Муселима, трећи објект артиљерија на Доњем Вису ; ноћу бомбардовање вароши;

6) Руском далекобојном воду објект : артиљерија на Доњем Вису Бардањолта ; бомбардовање вароши.

Оба ова вода потпомоћи дејство хаубичке и осталих батерија, управљених против турске артиљерије на Киру и Големом.

7) Круповом воду поручника *Новаковића* објект : батерија на Киру ;

8) Батерија 8.7 капетана *Вујовића* објект: Муселимова Главица и батерија на Киру ;

9) Двјема водовима и једној пољској брзометној батерији објект : Велики Бардањолт, Мали Бардањолт, а по потреби батерије на Киру ;

„10) Мортирној батерији командира *Луке Појовића* објект: Велики Бардањолт и главни чвор истог, и коса, која се од истог одваја к југу;

11) Двјема пољским брзометним батеријама с Нерфуша објект: Гајтанска Коса, Велики Бардањолт и коса која се од истог к југу одваја и Муселимова Главица;

12) Брзометној брдској батерији Шилдија објект: артиљерија на Малом Бардањолду и сви приступи к мосту иза Скадра.

Команданти бригада нека нареде командантима брдских батерија, да туку оне објекте, против којих ће у датом моменту имати највећег успјеха.

Шеф одредске артиљерије узме директно руковање ватром опсадне артиљерије испод Бокси и свјема батеријама додатих истој.

Батерије између Кира и Дринасе извршиће промјену положаја редом чим се укаже прилика за исту, а командантима резерава стављам у дужност, да им даду потребне трупе за ту промјену, од чега се нико не смије одказати.

Муницију штеђети, а команданти морају уредити снабдјевање муницијом на тај начин, да, јединице у првом борбеном реду, морају имати на руку увјек бар по једну муницијску попуу. Ако је не буду имале, обратити се командантима резерава, који су дужни уступити бар пола своје муниције и постарати се, да се иста што прије достави првом борбаном реду. Све јединице без разлике величине, морају међусобно успоставити што јачу и сталнију везу, како по фронту, тако и по дубини. Ово се мора удесити, како у самосталним јединицама, тако и са сусједнима с лијева и десна.

Команданти бригада и одреда држаће ни станицама ордонансе за примање и разношење наређења.

Наизменично потпомагање и залагање један за другога мора бити правило за све јединице, које учествују у борби, од кога се ни у ком случају не смије одступити.

Алат, потребан за утврђивање и радње на положајима, претходно прикупити, повезати и у бремена тако, да се одмах може унутити за трупама гдје ове учине застој.

Сваки батаљон дужан је уредити батаљонска завојишта у позадини и изван домета пушчане ватре.

Шеф одредског санитета мора уредити три превијалишта за трупе које се налазе с лијеве стране Кира.

„Коморски коњи из појединих бригада морају се наћи код превијалишта за прегон рањеника.

Косијере и сјекире дати пионерима и одредити им командире и замјенике.

Уредити трупе за продирање кроз учињене пролазе и дати им упуства за напад на утврђења. На челу ових трупа морају ићи војници са бомбама.

Забрањујем заустављање при јуришу, како око својих рањеника, тако и око непријатеља.

Војник треба да види своју славу у заједничком успјеху. Непријатељски фес или пушка само ће војнику учинити да изгуби вријеме, за које може неколико непријатељских војника убити. Првјенствено гађати офицере.

Све знаке, које непријатељ може учинити за предају, команданти јединица не смију узети за пуноважне, без нарочите наредбе потписатог.

Команданти јединица дужни су одредити себи по два замјеника.

Ја ћу се налазити више Меси, гдје треба све извјештаје шиљати.“

Шеф Штаба Зетског Одред
 Бригадир ЈОВО БЕЋИР с. р.

Командант Зетског Одред
 ДАНИЛО с. р.

Интересантно је, да се наређење Врховне Команде Командантима Црногорских Одред и Српским Приморским трупама назива „диспозиција“; а наређење Команданта Зетског Одред својим потчињеним командантима за напад: „Инструкција“. Ово је пометња. Ова су питања још одмах после рата 1870/71 год. изведена на чисто, ушла и у службене прописе свих војска, тако, да је излишно то сада овде понављати и расправљати.

Заповест Команданта Зетског Одред је израз не познавања одавно устаљене и озваничене терминологије за поједине врсте заповести, ни уобичајене техничке израде заповести, ни тактичке надлежности у заповедању. (Командант Зетског Одред улази у надлежност својих потчињених команданата, и њиховим бригадама (одредима) даје непосредно задатке, одређујући чак јачину, место и задатак одсечних резерва).

Снага Зетског Одред за напад неправилно групована јер је подељена скоро на два равна дела (одсек Кири Дрињача 19 батаљона, одсек Кири-Скадарско језеро 17 батаљона). Оба одсека

имају да врше главни напад. Нема опште резерве. Распоредом у опште није изражена главна идеја.

Одредбе о артилерији за напад су тактички скроз неправилне, а технички неизводљиве. Акција пешадије и артилерије организује се сасвим засебно, као две потпуно оделите радње, међутим ово треба да је увек заједно и да образује потпуну целину у дејству, базирајући стално на ситуацију свакога тренутка.

На послетку није могућно, да Начелник штаба Врховне Команде, поред својих многобројних послова о вођењу целокупне војске и потреби да је стално на свом месту у штабу Врховне Команде, буде истовремено и Командант одсека у Зетском Одреду, и да лично рукује извођењем главног напада на Вел. Бардањолт.

Али по исказу Ђенерала Ј. Вукотића, тадањег начелника штаба Врховне Команде, од ове се заповести одустало и по тој није вршен напад на Бардањолт, већ је напад вршен на начин, како ће се то ниже изложити, а по подацима, које нам је дао Ђенерал Ј. Вукотић, који је и лично командовао трупама Зетског Одрода на одсеку: Кири—Дримац (Дрињача), које су имале да врше главни напад на Вел. Бардањолт.

Према овоме снага Зетског Одрода за напад била је подељена овако: на одсеку од р. Кири до Дримца (Дрињаче) главна снага за извођење главног напада на Вел. Бардањолт; а на одсеку Скадарско језеро — р. Кири споредна снага за демонстративни напад на сектор Штој.

*НАПАД НА ВЕЛ. БАРДАЊОЛТ 25 26 и 27 ЈАНУАРА.*¹⁾ За овај напад било је на одсеку: Кири—Дрињача (око 11 км.) груповано шест бригада и највећи део одредске артилерије, под командом бригадира Сердара Јанка Вукотића, и то:

Дурмићорска бригада (3 батаљона) бригадира Хаџића;
Мјешовића бригада (4 батаљона) бригадира Вучинића;
" " (5 батаљона) војводе Љ. Петровића.
" " (4 батаљона) командира М. Мата-
новића.

Колашинска бригада (5 батаљона) од 26 јануара, командира М. Меденице.

Васојевићска бригада (5 батаљона) бригадира Р. Вешовића.
Одредска артилерија, појачана са 12 пољских брзометних Крупових топова (из Србије).

¹⁾ Види карту околине Скадра у прилогу, раз. 1:75.000.

Распоред ове снаге за напад био је овакав:

Мјешовита бригада Вучинића напада непријатељски фронт од р. Кири до подножја Вел. Бардањолта (к. 274);

Васојевинска бригада Вешовића напада на Вел. Бардањолт (к. 274);

Мјешовита бригада војводе Петровића и мјешовита бригада командира Матановића нападају непријатељски фронт од к. 274 па до Дримца (Дрињаче).

Резерва одсека :	{	Дурмиторска бригада позади десног крила одсека;
	{	Колашинска бригада по зади средине одсека.

ТОК НАПАДА.

25 јануар. После артилериске припреме од једног сата отпочео је општи напад у 9 ч. Турска одељења испред жица повукла су се на главни положај.

Мјешовића бригада Вучинића нападала је непријатељски фронт од р. Кири па до подножја Вел. Бардањолта (к. 274). Овај фронт је дугачак око 3 км, и чини прелаз из равнице у брежуљкасто земљиште.

Напад бригаде на вис Муселими вршен је са севера и истока. Главна тешкоћа за црногорску пешадију била је у томе, што је морала да наступа преко отворенога земљишта под непријатељском артиљериском ватром све до подножја виса Муселими. Тек овде пешадија је могла наћи заклона од ока позади многобројнога шибља и жбуња, одакле се, без великих тешкоћа, могло доспети до препреке од бодљикаве жице. Бригада је релативно брзо извршила свој задатак, јер је јуришем њенога Пиперског батаљона, у јединоме налету, заузела Муселимову главицу — кључ положаја на њеном сектору. Вис Муселими, с обзиром на свој положај, послужио је Црногорцима као ослона тачка против турских испада са М. Бардањолта, или са положаја западно од овога до р. Кири. Под јуришем осталих батаљона ове бригаде заузети су и сви остали положаји од р. Кири до подножја Вел. Бардањолта (к. 274).

Овако брзо и релативно лако заузимање виса Муселими (јаке турске ослоне тачке) може се објаснити тиме, што су Турци главну снагу и готово сву артилерију употребили за одбијање црногорских напада управљених на најважнији део њиховог главног положаја Вел. Бардањолт (к. 274, 261, 265).

Приликом јуриша бригада је имала релативно мало губитака. Али по заузећу положаја, она је на мах стављена под јаку ватру с фронта и још јачу и опаснију с левога бока са Вел. Бардањолта (к. 274) тако, да је у тродневним борбама имала 42% губитака.

Бригада Вучинић се добро учврстила на освојеном положају. Због каменитог земљишта нису се могли употребити ни пијук ни ашов за утврђивање положаја, него се камен морао рушити у дубину, а и заклони су прављени од камена.

Турска одбранбена линија на вису Муселими ишла је унаоколо око виса, те је се фронт имао на све стране. На њему је било простора за две чете. Склоништа су била добро обезбеђена таласастим блехом, малим гвозденим плочама и цаковима напуњеним песком тако, да су могла послужити као заклон и од топова мањих калибра. На грудобранима су се налазили цакови с песком са којима су прављене шарте за гађање. Око овог турског утврђенога положаја била је постављена бодљикава жица у четири реда, ширине око шест метара. Поједино коље било је од гвоздја, а на доњем крају имало је гвоздену плочу величине око 20 см. у квадрату, која је укопавана у земљу или камен тако, да непријатељ није могао ово коље лако водити.

Васојевићска бригада (Вешовић) нападала је к. 274 на Вел. Бардањолту.

Вел. Бардањолт (к. 274, 261, 265) је један врло јак теренски одсек, који потпуно затвара правац продирања ка Скадру између р. Нерфуше и виса Муселими, и чини најважнији одсек за одбрану Скадра са источне стране, удаљен од овога око 6 км.. Вел. Бардањолт је формације карста и од подножја до горе потпуно је го, а између његових појединих коса су дубоко усечене јаруге, које изводе у долину. Са Вел. Бардањолта се могао ставити под јаку и успешну ватру (артилериску, пешадиску и митраљеску) М. Бардањолт (к. 184, 163 итд.), а ово је за Турске било од великог значаја, због чега су Вел. Бардањолт били организовали и јако утврдили као главни положај.

Турске одбранбене фортификације биле су типа пољске фортификације примењене на земљиште карста (карсна — кришна фортификација). Каменито земљиште по својој природи давало је растуреним стрељачким заклонима врло велику отпорну моћ. Грудобрани су били крунисани цаковима с песком, а траверзе су биле на међусобном удаљењу од 20 м. Нарочито су били добро подигнути заклони за пољске и брдске топове са магацинима за

муницију. Један део топова био је постављен у првој пешадијској линији, а остало је било распоређено даље по зади.

Сваки поједини врх на Вел. Бардањолту био је од стране Турака претворен у самосталну ослону тачку, утврђења су окружавала врх, образујући тиме једну затворену целину. Сем опште препреке бодљикаве жице, постављене око целог положаја Вел. Бардањолта у четири реда, свака је од ових ослоних тачака имала и за себе такв; исту препреку од жице, која је била потпуно затворена од остале одбранбене линије. Све ослоне тачке биле су међусобом повезане стрељачким заклонима.

Васојевићска бригада у својим смелим и више пута обнављаним јуришима (којом су приликом неколико пута први редови и кроз жицу продирали) ипак није успела овога дана да заузме вис к. 274 Вел. Бардањолта, јер је турски отпор био јак и несаломљив.

Ово се исто може казати и за мјешовите бригаде: војводе Петровића и командира Матановића.¹⁾

У пешадиској борби, на супрот тешко савладљивом земљишту (северне и јужне падине Вел. Бардањолта имале су око 25° — 30° нагиб), у пркос великим губицима, Црногорци су надирали незадржано, правећи од камена себи заклоне. Артилерија није била у тактичној вези са пешадијом, те јој није могла ни припремити јуриш.

Услед врло јаке блиске артилериске, пешадиске и митраљеске ватре и дејства ручних бомби од стране Турака, Црногорци су претрпели огромне губитке и даље продирање постало је скоро немогућно. Па и привлачење брдских топова и митраљеза од стране Црногораца није ништа помогло, пошто Турци нису били довољно поколебани ватром. Када су покупили своје мртве и рањене, Црногорци су се за нешто повукли уназад и заклонили се за ноћ зидовима од камења подигнутим на брзу руку. Када је пао мрак, Црногорци су стално слали патроле ка непријатељу у циљу, да отворе брење на препрекама од бодљикаве жице за напад, који ће се предузети рано ујутру. Али су сви ови напори остали узалудни, јер су Турци своје положаје били врло јак

¹⁾ Вредно је помена, да је из бригаде Матановића, при првом јуришу на утврђени положај, јуначка чета храброг поручника Богдића Вучевића продрла кроз бодљикаву жицу у турске ровове; али неподржана од својих суседних чета, око 80 људи са командиром чете осталоше мртви у рову, а остатак чете (око 1/3) мораде се повући уназад.

утврдили, за блиску одбрану припремили и упорно бранили; међутим, Црногорци нису били ни обучени, ни материјално снабдевени за блиску борбу око јако утврђених положаја, ни помагани како треба својом артилеријом. Тако је ситуација 25 јануара у вече била врло тешка за црногорску војску.

26 јануар. Рано ујутру све црногорске бригаде понова су отпочеле напад на Турке са свих страна; јуриши код бригада вршени су по неколико пута, али на крају крајева нигде није било успеха, пошто је отпор Турака био врло јак и непоколебљив. Тако су и по други пут црногорске трупе морале провести ноћ у неодлученој борби и у непосредној близини непријатеља.

27 јануар. Овога дана су настављене борбе и понављали су се јуриши као и прошла два дана. Око 14 ч. Турци, који су довлачили појачања са Тарабоша и Брдице, извршише силан напад на мешовиту бригаду Вучинића у циљу: да је потисну са њених положаја, пробију фронт Зетског Одред и пресеку комуникацију и одступницу деснокрилног одсека бригадира Ј. Вукотића. У критичком тренутку бригади Вучинића стигао је у помоћ Колашински батаљон из резерве, који је прихватио своју бригаду и с њом напао и потиснуо Турке, при чему су ови претрпели огромне губитке.

У овом истом тренутку извршила је напад на непријатеља Васојевићска бригада Вешанићева на вис к. 274 Вел. Бардањолта, а тако исто и остале две бригаде: војводе Петровића и командира Матановића на својим секторима извршиле су једновременно јуриш на непријатељске положаје, продрле кроз препреку од бодљикаве жице на разним местима, услед чега су Турци били приморани, да дефинитивно напусте све своје положаје и да се у највећем нeredу и растројству повуку на М. Бардањолт. Па и овај положај Турци убрзо напуштају и нагоше у бегство ка вароши Скадру, али их је Есад паша са својим штабом и са револвером у руци враћао на М. Бардањолт, где их је прикупио за отпор. Али на жалост овакав ретко повољан тренутак за гоњење Турака, који би врло вероватно истог дана одлучио и судбину Скадра у корист Црногораца, и уштедео сва доцнија крвопролића за његово заузимање, није се искористио од стране Црногораца што чини основну и капиталну погрешку, која се не може опростити.

Ускоро је настала ноћ, која је затекла Црногорце на положајима Вел. Бардањолта, а Турке на М. Бардањолту, где су се

прикупили и припремали за даљи отпор. Удаљеност Црногораца од Турака била је просечно око 1200 мет.

Губици код Црногораца су огромни; тако Вучинићева бригада претрпела је у тродневним борбама 42%, а остале бригаде око 38% губитака.

Колики су били губици код Турака, може се ценити из једног извештаја, који је тадањи аустро-угарски генерални конзул из Скадра фон Цамбаур послао своме министарству у Беч, а који гласи:

„25-ог јануара (4. фебр.) отпочео је добро припремљен и комбинован напад на Скадар. У овом нападу учествовале су све црногорске и српске трупе, које су биле на расположењу. Бој је трајао без прекида 64 часа. Свршио се 27-ог јануара (9 фебр.) у вече, заузимањем више турских положаја на висовима код Бардањолта и Тарабоша.

Турци су се борили са великим упорством и издржљивошћу, али су претрпели велике губитке: 2000 рањених и 1000 мртвих, и у последњем стадијуму отпочели су били повлачење ка вароши.“—

Трупе Зетског Одред на десном одсеку (Скадарско језеро —р. Кири) у јачини два одреда (9 батаљона пешадије) под командом бригадира Јове Бећира имале су задатак: демонстративни напад, а својом далекометном артилеријом да потпомажу главни напад трупа на Вел. Бардањолт. Оне су свој задатак извршиле.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА НАПАД НА ВЕЛ. БАРДАЊОЛТ. За напад на Вел. Бардањолт требало је снагу више прикупити и главне напоре управити на фронт: Кири—Вел. Бардањолт (к. 274, 265, 261), са тежиштем снаге на Вел. Бардањолт, пошто пад овога одлучује успех Црногораца.

Напад са севера, истока и југа (Јубани—Бренци) како је вршен, доста је растурио снагу.

Артилерију је требало формирати у поједине групе, састављене из више батерија разних калибара, према указаној потреби, ради њене правилније и успешније тактичке употребе; њено дејство по батеријама било је и сувише растурено и ослабљено.

Акције пешадије и артилерије биле су одвојене, између њих није било потребне тактичке везе, услед чега пешадиски напади нису били довољно припремљени, те је пешадија морала то платити врло великим губицима. Црногорска пешадија била је неспремна за борбу око јако утврђених положаја, ојачаних препрекама од бодљикаве жице у више реди. Сем овога она није имала

ни средстава за савлађивање препрека од жице, као и уопште средстава за блиску борбу пешадије.

По заузимању Вел. Бардањолта за Црногорце је неопростиви грех, што одмах нису предузели *гоњење* непријатеља, који је био веома поколебан и растројен и у паничном страху бежао ка Скадру. И поред очевидне изнурености и заморености, *гоњење* је неминовно требало вршити, јер је код Турака био завладао такав неред, растројство и паника, да о каквом њиховом отпору није могло бито ни говора. Да су ово Црногорци учинили судбина Скадра била би решена још истог дана у корист Црногораца, а с овим би био постигнут и крајњи циљ рата. Заустављањем Црногораца на Вел. Бардањолту и не предузимањем *гоњења*, Турцима је дата могућност, да се неузнемиравано прикупе, уреде и понова спреме за отпор на М. Бардањолту, а тиме су избегли своју сигурну дефинитивну пропаст.

У бојевима за освајање Вел. Бардањолта црногорска војска је показала велику храброст и налетљивост и поред претрпљених огромних жртава, што треба нарочито истаћи. Ови тродневни бојеви Црногораца за освајање Вел. Бардањолта може се рећи да спадају у најкрвавије бојеве у досадањој црногорској ратној историји и служе на част Црногорској војсци.

2) НАПАД ПРИМОРСКОГ ОДРЕДА НА ТАРАБОШ 25 26 и 27 ЈАНУАРА.

Турски утврђени положај пред фронтом Приморског Одрета ишао је у главном линијом западно од с. Широке па на главни планински гребен на вис источно од Широчког виса (к. 658), одавде гребеном на В. Тарабош (к. 594), М. Тарабош (к. 382, 316). па на Бојану (с. Зуос). Пред турским рововима била је свуда препрека од бодљикаве жице. Најсолиднији ровови и препреке од жице били су на В. Тарабошу, потом на М. Тарабошу; а најслабији западно од В. Тарабоша гребеном ка Широчком вису и даље на север ка обали језера.

На В. и М. Тарабошу ровови су били издубљени у самом камену, имали су надстрешнице од таласастог лима, са пушкарницама направљеним од џакова напуњених с песком. Овде је било ровова у два и три реда једно над другим, и пред сваким редом ровова била је препрека од бодљикаве жице, свака од по шест реди гвозденог коља са таблама у бетону. Ровови и препреке од жице на осталим деловима фронта били су слабији од првих; али ипак врло јаки.

Турска артилерија, захваљујући пластици и доминирању земљишта, била је врло добро заклоњена и утврђена. Заклони су имали одлична склоништа (блиндаже) за послугу се сводовима од таласастог лима, покривена џаковима с песком. У већини заклона биле су дрвене подлоге за дејство под углом од 180°. Једино батерија западно од к. 382 одавала се блеском. Места турских батерија Црногорци нису тачно знали, већ су само нагађали по звуку и правцу гађања. Највећи део турске артилерије на Тарабошу сачињавале су пољске хаубице и пољски мерзери кал. 120 мм. са убацним дејством и одличним разорним зрнима.

Линија Приморског Одрета уочи напада 25 јануара ишла је од језера у главноме упоредо са турском утврђеном линијом, на блиској даљини од ове на вис источно од Широког виса, затим падином В. и М. Тарабоша на с. Горњу Облику, и завршавала се на Бојани спрам с. Зуоса.

Нападни рејон леве колоне био је од језера до Широког виса; средње колоне од Широког виса па до Гор. Облике; и десне колоне одавде па до Бојане.

Артилерија Приморског Одрета била је у главноме концентрована у две групе: једна група на Широком вису за тучење В. Тарабоша; и друга група код с. Облике (на Обличким висовима) за тучење М. Тарабоша.

План напада Команданта Приморског Одрета остао је онај исти од 12 октобра пр. године (1912), а то је: *средњом колоном вршићи главни напад у циљу пробоја непријатељског фронта на В. Тарабошу, а десном и левом колоном вршићи демонстративни напад.*

25 јануар. У 10 ч. отпочела је артилериска припрема напада. Маса артилерије Приморског Одрета тукла је непријатељски фронт пред средњом колоном. Турци су енергично одговарали и успешно тукли из својих оруђа са кривом путањом црногорске делове прикупљене за напад по падинама Тарабоша, нарочито средњу колону. Два турска монитора и батерија са извора Бојане (на левој обали) тукли су леву колону одрета. Око подне један од монитора погођен од једног црногорског топа 120 мм. са Широког виса, насео је близу саме обале језера источно од с. Зогаја, а други монитор побегао је у Скадар. После овога тууски монитори нису се више појављивали за дејство.

Пред вече овога дана (25 јан.) десна колона Приморског

Одредa заузела је с. Зуос; средња колона заузела део непријатељског положаја од Широчког виса до подножја В. Тарабоша (к. 594); а лева колона овладаола је целим непријатељским положајем пред њом, заузела с. Широку и одбацила Турке на десну обалу безименог потока источно од с. Широке.

Пред средњом (главном) нападном колоном била су употребљена *јуришна (бомбашка) одељења*, састављена из добровољаца, највећим делом старца, за отварање пролаза кроз преке од жице. Ова су одељења била наоружана бомбама, маказама и косирима (поред пушке и револвера). Ови старци нису имали ни потребне окретности ни вештине за циљ коме су намењени, те су јуначки изгинули, али овим циљ није био постигнут. Бројно стање ових бомбаша било је око 400 љ., формираних у батаљон од четири чете. Људство ових чета било је састављено из свих јединица Приморског Одредa, јер је свака од ових јединица сматрала као питање части, да у овоме послу и она учествује, па је чак и артилерија у овим бомбашким четама имала своје представнике.

Турци су се у борби врло упорно држали пред средњом колоном, где су се и после много порушених ровова и проваљених препрека од жице, ипак ровови морали узимати на јуриш. Губитци средње колоне овога дана били су врло велики, нарочито код првог нападаог таласа. Мало је који од бомбаша остао жив, а и позадне јединице много су страдале од турске убацне артилериске ватре.

26 јануар. Бој овога дана продужен је код све три колоне, али без икаквих позитивних резултата код обе стране.

Црногорци су успели да подиђу врло близу турској утврђеној линији, али даље иису могли ни маћи, јер их сопствена артилерија није могла више потпомагати ватром из бојазни, да не туче своје трупе. Турци су међутим располагали већим бројем добро постављених митраљеза, који су Црногорцима наносили врло велике губитке и нису им дозвољавали ни да се помакну унапред. Ово је било од нарочитога значаја на В. Таробошу, где је узан и стрм гребен онемогућавао још и развој јаче снаге.

27 јануар. Бој се продужио, али и поред највећих црногорских напора није се могао постићи никакав успех и бој је овога дана у вече био потпуно малаксао, потом и престао.

Линија фронта Приморског Одредa 27 јануара у вече ишла је од језера левом страном безименог потока источно од с. Ши-

роке па на главни планински гребен подножјем В. Тарабоша (к. 594), затим падином М. Тарабоша (к. 382, 316) на с. Зуос на Бојани. Ова црногорска линија била је у непосредној близини турске утврђене линије.

У овим огорченим тродневним бојевима Приморског Одредa с Турцима (25 26 и 27 јан.), одред је успео само да заузме утврђено с. Широку на Скадарском језеру и планински гребен до подножја Вел. Тарабоша, даље ништа.

Губици Приморског Одредa у погинулим и рањеним у овом тродневном боју износе преко 1500 љ., од којих више од $\frac{3}{4}$ пада само на средњу колону. Чевско-Белички батаљон имао је преко 400 губитака, што износи око 70% од његове целокупне јачине.

Почетком марта Приморски Одред добио је појачање у артилерији и то: 2 крупова пољска брзометна топа из састава Зетског Одредa; 2 опсадне хаубице 150 мм.; и 2 опсадна мерзера 150 мм. са Ловћена. Ови су топови искрцани из пристаништа Скја и постављени на јужној падини Широког виса за дејство противу В. Тарабоша.

Искуство из напада вршених 25 26 и 27 јануара научило је Црногорце, шта значи утврђивање положаја, и колика је велика корист од овога, у циљу јачега отпора и мањих губитака, те се од тада предња борбена линија озбиљно утврђивала и везивала уназад са саобраћајницама, премда црногорски фортификациски радови по каквоћи својој далеко су изостајали од турских, у којима су били у великој мери заступљени таласастим лим и цакони с песком, докле је код Црногораца главну улогу играо само камен (суво зидање), услед немогућности копања и у опште услед неспреме за радове ове врсте.

НАПАД ПРИМОРСКОГ ОДРЕДА НА ТАРАБОШ 18 МАРТА 1913 ГОД.

Ово је последњи покушај Црногораца за освајање Тарабоша, потом и Скадра. За овај циљ Приморски Одред предузео је био пресудан напад свом силином и енергијом на Тарабош, а противу осталих турских сектора скадарске тврђаве вршени су демонстративни напади.

За овај циљ Командант Приморског Одредa и овога пута одлучује се да изврши пробој непријатељског фронта на В. Тарабошу својом средњом колоном, а лева и десна колона имале су да врше демонстративан напад.

На челу средње колоне била су *јуришна одељења*, подељена у три реда, у циљу заузимања три реда турских ровова до врха В. Тарабоша. Препреке од жице пред првим редом турских ровова имале су се пресећи у зору, па после артилериске припреме извршити јуриш на први ред турских ровова, па затим на други и на трећи ред ровова.

Прикупљање црногорских трупа за напад у току ноћи уочи напада и подилажење ка првој турској линији ровова Турци су осетили и обасули их јаком артилериском ватром, нарочито од стране једне брдске батерије постављене ове ноћи у затворено утврђење на самом врху В. Тарабоша. Али је ова батерија, после неколико избачених својих плотуна била уништена ватром двеју црногорских опсадних хаубица 150 мм. са падине Широчког виса (к. 658). У зору је бомбама проваљен први ред жичане препреке пред средњом колоном на В. Тарабошу, и после кратке артилериске припреме заузета је била и прва линија турских ровова. Покушај Црногораца за наступање ка другом реду жичаних препрека, и ако су местимично били у њима отворени пролази и прилично оштећени ровови, остао је без успеха, управо рећи нико није до ровова ни стигао, јер је сваки био оборен. Турци су и поред јаке артилериске ватре, која је давала утисак да се не би могла издржати, захваљујући својим одличним рововима, успешно ватром одбили неколико црногорских покушаја за напад. Пред вече је бој постепено малаксавао, док ноћу 18/19 марта није и престао. Резултат овога напада био је освајање прве линије турских ровова (било их је три) западно од врха В. Тарабоша (к. 594); на осталим деловима фронта стање је остало непромењено.

Са овим је овај огорчени напад Црногораца, у кога су полагане велике наде да се освоји Тарабош, а потом и Скадар, био са свим укочен и обустављен.

Губици код Црногораца били су врло велики, нарочито код јуришних одељења; па и код позадињих делова губици су били такође велики, због успешне убацне ватре турских мерзера. Укупан број губитка у погинулим и рањеним код средње колоне у овом нападу износио је око 800 људи. Десна и лева колона нису имале великих губитка, јер су вршиле демонстративан напад.

Сем сјајног отпора Турака, узрок црногорским великим губицима била је неспремност и неизвежбаност црногорских трупа за рововски рат.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА НАПАД ПРИМОРСКОГ ОДРЕДА НА ТАРАБОШ. У свима црногорским нападима за заузимање Тарабоша 25, 26 и 27 јануара и 18 марта 1913 год. огледа се крајње напрезање снаге, похвално пожртвовање и јунаштво трупа Приморског Одред, али са свима тактичким и техничким недостацима наведеним код Зетског Одред при његовом нападу на В. Бардањолт. Али врло живах и истрајан отпор Турака у одбрани јако утврђених положаја ипак је осујетио сва црногорска напрезања и нанео им врло велике губитке.

Ово је доказ, да се Тарабош, онакав какав је био, није могао освојити само пешадијом без јаке и модерне артилерије великих калибра са довољном количином муниције и без довољне припреме артилериском ватром. Сем овога узан гребен са стрмим падинама, којим је наступала средња (главна) колона, није дозвољавао развој довољно јаке снаге за напад.

Са пешадијом неопремљеном и необученом за рововски рат (какав је био на Тарабошу), са слабом и са свим застарелом артилеријом, без довољно муниције, отворено и насилно није се могао заузети добро утврђени и брањени Тарабош, па ма пешадија била јуначка као црногорска. Ово у толико пре, што су Тарабош бранили Турци, чији је отпор у одбрани утврђених положаја традиционалан, још на положају утврђеном у неколико реди и свом у камену, ојачаном са препреком од бодљикаве жице у више реди, те је тако Тарабош имао приближно отпорну моћ сталних утврђења.

Из ових разлога пресудан напад на Тарабош 18 марта није требало ни предузимати, те га узалудно и без успеха плаћати врло великим губицима. Али када се из неких разлога хтело, да се на Тарабош изврши пресудан напад, онда је Приморски Одред требало ојачати из Зетског Одред потребним делом снаге, поглавито артилеријом великих калибра (убацном) са довољном количином муниције, пошто је Зетски Одред за овај случај имао демонстративну улогу. Али за ово ојачање требало је много времена, јер би се трупе из Зетског Одред за Тарабош морале превозити преко Скадарског језера, а ово би пак однело врло много времена и Турцима би открило црногорску намеру.

УКУПАН ПОГЛЕД НА ДОСАДАЊУ НАПАДНУ АКЦИЈУ ЦРНОГОРАЦА НА СКАДАР.

У операцијама рад је био у опште спор. Много је времена утрошено на Тушку Операцију код Зетског Одред, која је се

могла завршити готово у једном налету, јер је отпор Турака био у опште слаб. Поред овога Врховна Команда дала је још и одмор од четири дана, те је се у времену још више изгубило, а ово је Турцима врло много користило. Наступање Зетског Одрода ка Скадру, и поред рђавога пута, било је одвећ споро, јер се за девет дана прешло само 50—60 км. без отпора од стране непријатеља.

Оволики губитак у времену по ситуацији се не да ничим оправдати.

Када Скадар у почетку операција није био потпуно утврђен (Бардањолт не утврђен, Тарабош још недовршен), нити снагом довољно јак (око 7000 љ.), онда је по ситуацији требало у једном налету пасти под Скадар и заузети га пре но што се он утврди и снагом довољно ојача за отпор.

Изгубљено време од стране Црногораца за Турке је било драгоцено. Оно је њима дало могућности, да утврде Бардањолт, доврше утврђивање Тарабоша (остали сектори били су већ утврђени), да се ојачају Арбанасима из околине Скадра тако, да су сада Црногорци, у циљу освајања Скадра, имали да раде под врло тешким условима и са сумњивим изгледима на успех.

При подилажењу ка Скадру Врховна Команда није правилно регулисала покрете Зетског и Приморског Одрода ради њихове заједничке кооперације у општем нападу. Резултат овога био је: обустављање напада једног одреда, ради сачекивања за акцију другог одреда. (губитак у времену). Утицај Врховне Команде на заједничку кооперацију њених одреда као армиских група у нападима на В. Бардањолт и Тарабош, био је врло слаб, скоро никакав. Није се довољно испољавала једна идеја водиља с погледом на ситуацију и општи циљ, с тога није било ни јединства у дејству (један од основних услова за успех). Радило се на парче и без зреле процене ситуације, с тога су се појављивале одвојене акције и по времену и по простору, а ово је знатно слабило снагу Црногораца.

Осећа се јако и осетно одсуство Јенералштаба, као и оскудица спреме за више командовање. Па и ниже командовање могло би се боље пожелети у погледу научне спреме и искуства за модерно вођење трупа.

Ванредна напрезања црногорске војске у свима њеним нападима и њено јуначко пожртвовање ради освајања Скадра насилним нападом заслужују високо признање. Може се рећи, да

бојеви на В. Бардањолту и на Тарабошу, спадају у најкрвавије бојеве у црногорској ратној историји.

Јуначка црногорска војска није презала ни од највећих жртава, само да реши један свој национални задатак, који јој је вековима лебдео пред очима и био сан будућности.

Али поред свега овога јасно се показало и то, да се данас у добу савременог наоружања и савремене технике, војском бројно слабом, довољно необученом и неопремљеном за савремени рат (нарочито рововски, па и мински рат) без модерног наоружања и технике, нарочито без артилерије великих калибара, једна тврђава као што је Скадар, добро утврђена и препрекама ојачана, уз то још и врло добро брањена, тешко може заузети насилним и отвореним нападом, као што су то покушавали Црногорци, па ма дотична војска била на великој моралној висини. Јер треба имати у виду, да данас у Тактици поред Психологије стоји готово равноправно и техника.

Ово је у довољној мери истакла на видик још Плевна у Руско-Турском рату 1877/78 год.

3) УРЕЂЕЊЕ ПОЗАДИНЕ КОД ЦРНОГОРСKE ВОЈСКЕ.

Црногорска војска није имала припремљену организацију позадине још у миру по начелима науке примењене на црногорске прилике, већ је њено уређење за рат било импровизовано *ad hoc* у смислу, како су то поједини случајеви захтевали.

Команданти одреда уређивали су своју позадину по своме нахођењу. За овај циљ њима су биле потчињене све грађанске власти на дотичној области.

УРЕЂЕЊЕ САНИТЕТСКЕ СЛУЖБЕ.¹⁾

За санитарску службу сваки батаљон имао је по једног санитарског водника (наредника) и неколико млађих болничара, који због младости нису могли ступити у редове војске. Ови су имали да пруже прву помоћ рањеницима. Наравно, да је ово било са свим недовољно, јер је могао да се превиди само један мали и незнатан део рањеника.

По позиву Црногорског Црвеног Крста дошли су били у Црну Гору многи лекари са стране, као и стране хуманитарне установе Црвеног Крста и то ове:

¹⁾ Подаци из службеног извештаја о раду друштва Црногорског Црвеног Крста у 1912/13 год.

Руски Црвени Крст са 2 одреда (петроградским и харковским), јачине : 4 лекара; 2 економа; 12 милосрдних сестара и 20 болничара.

Њихове болнице биле су у Улцињу, а сав утрошак око издржавања болница и неге рањеника, сносио је Руски Црвени Крст.

Италијански Црвени Крст имао је своју болницу и амбуланту. Болница је била у Подгорици, а амбуланта на Груди и Доброј. Јачина : 12 лекара; 1 апотекар; 1 комесар; 1 медицинар; 10 санитарских подофира, и 38 болничара. Сав трошак око издржавања болнице и амбуланте сносио је Италијански Црвени Крст.

Аустријски Црвени Крст имао је своју болницу и амбуланту. Болница је била у Подгорици, а амбуланта већином на Плавници. Јачина : 6 лекара; 4 милосрдне сестре; 1 санитарски поручник; 11 санитарских подофицира и 8 болничара. Ова мисија сносила је трошкове око издржавања своје болнице и амбуланте.

Енглески Црвени Крст у првом периоду рата (до примирја) имао је своју сталну болницу у Бару. Одавде су, по потреби, слати поједини лекари са санитарским персоналом на разна превијалишта у близини борбених линија. Сем тога подржаване су за неко време и болнице на Ријеци и на Виру. Јачина : 1 ђенерал (шеф мисије); 3 лекара; 6 лекарских помоћника; 6 милосрдних сестара; и 12 болничара.

Када је наступило примирје ово је одељење отпутовало, а остали су у Црној Гори само 1 лекар са 6 лекарских помоћника и болничара и основали су болницу у Зогањима (Зогај).

После примирја дошли су од стране Енглеског Црвеног Крста још 2 лекара са 3 лекарска помоћника, који су појачали болницу у Зогањима и радили на превијалиштима у Зетском и Приморском Одреду.

Француски Црвени Крст имао је своју болницу у Подгорици. Јачина : шеф мисије; 3 лекара; 1 свештеник и 4 милосрдне сестре.

Швајцарски Црвени Крст за све време рата био је у Зетском Одреду, поглавито на Груди и Бокси. Јачина : 2 лекара са 1 медицинаром и 3 болничара.

Холандски Црвени Крст послао је 1 лекара, који је са својом г-њом радио најпре у заједници са Енглеским Црвеним Крстом у Зогањима, а доцније управљао болницом на Цетињу. У другом периоду рата (после приморја) дошли су из Холандије још 2 лекара, који су радили у болницама на Цетињу.

Чешки помоћни Лекарски Збор послао је у Црну Гору једну лекарску експедицију, која је, захваљујући великом броју лекарског и санитетског особља, као и обилатој спреми у сваковрсном материјалу, могла одмах предузети и одржати до свршетка рата болницу на Цетињу, као једну од највећих болница Црногорског Црвеног Крста. Јачина: вођ експедиције; 8 лекара; 1 апотекар, 20 медицинара; 1 економ; 6 добровољних сестара; 12 болничарки и 6 болничара.

Словенско Добротворно Друштво у Петрограду послало је у Црну Гору 6 лекара и 6 милосрдних сестара. Од ових су 3 радили у болницама на Цетињу, 2 у Подгорици, а последњи на Доброј и на Цетињу.

Професор Капџић спремио је у Италији лекарску експедицију од 2 лекара са 1 помоћником и 14 болничара и био је све до другог периода рата на служби код Приморског Одрода.

Земаљски Одбор у Задру послао је 2 лекара, који су били на служби у болницама на Цетињу.

Дубровачки Одбор Црвеног Крста за балканске народе послао је 4 лекара и 2 милосрдне сестре, који су били запослени у цетинским болницама.

Српски Одбор за припомоћ Црвеном Крсту балканских држава послао је: 3 лекара; 1 болничара и 1 милосрдну сестру, који су били на Цетињу, и ту основали хируршку болницу са обилним санитетским материјалом.

Из Боке дошло је било 7 лекара, који су радили у цетинским болницама; *из Босне*: 3 лекара и 3 милосрдне сестре од којих су: 2 лекара били у Подгорици, а 1 на Андријевици; *из Русије*: 4 лекара Црногорца и 2 лекара Руса.

Од страних лекара дошли су били у помоћ; 1 лекар из Швајцарске, 2 лекара из Немачке, 1 лекар из Енглеске и 1 војни лекар (мајор) из Шведске.

Када се свима овим лекарима (добровољним и онима из страних мисија) дода још 16 домаћих црногорских лекара, као и 6 турских лекара, који су се у току рата предали Црној Гори, онда излази, да је за све време операција било *свега 108 лекара*, који су били у служби Црногорског Црвеног Крста.

Број болница, лазарета и превезалишта за време операција износио је свега 80 и то: на Цетињу 14; у Подгорици 33 са 3500 кревета; у Никшићу 3 са 200 кревета; у Улцињу 3 са 100 кревета; у Бару 2 са 60 кревета.

По једна болница била је : на Ријеци са 40 кревета; Жабљаку 30—40 кревета; Андријевици 30—40 кревета; Колашину 30—40 кревета; Беранима до 50 кревета; Бијелом Пољу 30 кревета; Гусињу 30 кревета; Пећи до 100 кревета; Ђаковици 200 кревета; Тузима 40; Дривасту 30; Зогањима 20 кревета; Мурићанима 30 кревета и Св. Јовану 30 кревета.

На Грудн било је : 3 лазарета по 30 кревета; на Доброј 2 лазарета по 40 кревета; и у Боксу 1 лазарет са 30 кревета.

На Виру, у Пентарима, Луарзи, Св. Николи и на Облику било је по једно превијалиште.

Евакуацију рањеника из борбе вршили су већином њихови сродници. Који није могао јахати, или до укрцне станице отићи пешке, тога су носили на носилима.

У Добри је једна секција Црвеног Крста прихваћала рањенике и старала се за њихово утоваривање у бродове. Одавде су рањеници бродовима транспортовани или у Плавницу, или на Ријеку, према томе како су били распоређени: за Подгорицу, или за Цетиње. Транспортирање рањеника од искрцних станица: Главице и Ријеке па до болница у земљи вршено је колима, или теретним аутомобилима. Цео апарат транспортовања рањеника ишао је врло споро, већином зато, што се у почетку рата није ништа припремило за овај циљ тако, да је се евакуација сада морала организовати за сваки случај посебице.

— Кроз болнице прошло је преко 10.000 рањеника и болесника, од којих је умрло око 500, а остали су оздравили и вратили се својим домовима. Овај тежак задатак Црногорски Црвени Крст могао је извршити само захваљујући помоћи, која му је указана са свих страна, како у личном труду и заузимању, тако и у обилатим прилозима у новцу и материјалу.

Прилози у новцу стизали су готово из свих европских држава, поглавито из српских и словенских покрајина, затим чак из Америке, Африке и Азије у укупној суми од 1,574.322,54 Перпера. Прилози у стварима стизали су из појединих европских држава и из покрајина у којима Срби живе, а били су у оделу, преобуци, обући, постељној и другој потребној спреми.

Сем ових прилога са стране и Црногорски Црвени Крст из својих средстава био је набавио извесну количину ове спреме, те су на тај начин потребе у овоме смислу биле у главном задовољене.

ИСКРАНА ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ¹⁾

У Црногорској војсци интендантске организације у опште није било, јер за овај посао није било спремних људи. Захваљујући умешности и енергији тадањег Главног Интендента Р. Љумовића, Главна Интендатура, као и сва интендантска организација организовани су ад хос од трговаца и студената подобних за овај посао, те је исхрана за све време рата била врло добра.

Од великога значаја за Црну Гору, у смислу исхране и снабдевања, била је та околност, што је имала излаз на Јадранско Море. Без овога сиромашна Црна Гора не би могла опстати. Пристаништа на Јадранском Мору Бар и Улцињ давала су могућност за увоз хране и свега осталог потребног материјала, који се по готову сам морао довозити у Црну Гору из иностранства. Железница узаног колосека Бар — Вир Пазар, и упоредан пут истога имена давали су могућност за исхрану и снабдевање црногорске војске из иностранства.

На дан објаве рата Турској у војним слагалиштима у Подгорици и Бару налазило се око једног милиона кгр. белог брашна и нешто мало сланине. Пошто је Црна Гора сиромашна земља, то је се храна морала набављати из иностранства, из Аустро-Угарске и Италије, и то : брашно, сланина, пиринач, пасуљ и зоб. Из Пеште и Трста набављено је око 100.000 кгр. сланине.

У земљи је набављено месо (у живој стоци) и сено. Људска и сточна храна набављена у иностранству доношена је бродовима у Бар. Одавде се даље ова храна преносила жељезницом узаног колосека у Вир Пазар за Зетски Одред и за један део Приморског Одрода (Зогај), распоређеног северно од главног планинског гробена до Скадарског језера. За други део Приморског Одрода, који је био распоређен јужно од главног пл. гробена, храна је из Бара превлачена у Катркол и Мурићане (штаб одрета).

Из Вир Пазара храна је превлачена преко Скадарског језера маунама (шлепови од по 100 квинтала), које је вукао црногорски пароброд. „Даница“ до Плавнице; од Плавнице до Подгорице транспортовање хране вршено је реквизиованим колима, или камионима у колико је ових било на расположењу.

Мешење и печење хлеба вршено је у Подгорици у пет реквизиованих приватних пећи, и у Плавници у четири пољске пећи,

¹⁾ По подацима интендантског пуковника Ристе Љумовића, тадањег Главног Интенданта Црногорске војске.

а сем овога мешање и пециво, по потреби, вршено је и по приватним кућама.

Из Подгорице и Плавнице људска, и сточна храна транспортована је преко Скадарског језера за Риолу, где је било образовано *главно интендантско слагалиште* за Зетски Одред. У овоме слагалишту било је хлеба за 3—4 дана, а осталих намирница за 10—15 дана.¹⁾ Код овога слагалишта долазили су дивизиски интенданци са коморама својих јединица и примали тродневни оброк хране у хлебу.

За Приморски Одред било је образовано *главно интендантско слагалиште* за десну и средњу колону у с. Катрколу (око 2 сата од Мурићана), а за леву колону у с. Скја на обали Скадарског језера. Мешање и печење хлеба за овај обред било је у приватним пекарницама у Вир Пазару, Бару и Улцињу, а по потреби и по приватним кућама. Из Катркола и Скја храна се, у тродневном obroку, преносила товарном реквированом комором до трупa, на исти начин како је то речено за Зетски Одред.

Месо за оба одреда издавано је у живој стоци. За овај циљ вршена је реквизиција стоке у целој земљи по општинама, коју су вршиле нарочито одређене комисије и сопственицима стоке давали признанице. Реквировану стоку комисије су под пратњом слале Главној Интендантури, и то за Зетски Одред у Подгорицу, а за Приморски Одред у Бар.

Из Подгорице реквирована стока за Зетски Одред слата је сувим за Грудy, а за Приморски Одред из Бара за Катркол, Мурићане и за Зогај. У Грудy, Зогају и Мурићанима надлежни интендантски органи примали су месо у живој стоци за своје трупе за 3—5 дана.

Источни Одред бригадира Сердара Ј. Вукотића, којим је изводио операције у Санџаку и Метохији, вршио је исхрану својих трупа реквизицијом на лицу места. Одред је имао формирану мунициску и профијантску колону на товарним реквированим коњима, чија је јачина износила по 1.200 коња. Са овом комором доношена је трупама храна и муниција, а потом је, у повратку, искоришћавана за евакуацију болесних и рањених у

¹⁾ Дневни оброк хране за пригорску војску био је;

а) За људе: 1 кгр. хлеба, 0,500 кгр. меса, 0,200 кгр. сланине, 0,200 кгр. пиринча, или пасуља, 0,030 кгр. масти. Сем овога било је: кафе, чаја и шећера у довољној количини.

б) За стоку: 5 кгр. овса, 7 кгр. сена, а сламе колико се где нашло.

позадину. База за снабдевање Источног Одрета била је у почетку Колашин, а доцније Андријевица и Беране. У овим местима била образована слагалишта хране и муниције и подигнуте болнице.

Главна Итендантура није имала могућности да врши снабдевање Источног Одрета чак у Санцаку и Метохији, јер нити је имала организоване возове, нити је било за овај циљ довољно и удобних путева у кршевима, зими и по скоро беспутном земљишту високих планина, по којима су извођене операције Источног Одрета.

Све остало што је црногорском војнику било још потребно доносиле су Црногорке од својих кућа својим људима на лице места, те су на овај начин и црногорске жене у снабдевању преобуком, па и обућом и у неколико храном, играле видну улогу.¹⁾ Готово свака црногорска жена, натоварена рубљем и храном, долазила је недјљно једанпут, најдаље у две недеље једанпут, у логор код свога мужа, сина, брата, оца или неког из своје породице. Ту је она остајала по неколико дана, довела у ред преобуку и обућу за своје људе (опрала, осушила и окрпила), потом је се враћала кући, да би ускоро понова предузела пут у логор код својих људи; ово путовање је трајало по неколико дана. На овај су начин црногорски војници били снабдевани најпречим потребама.

СНАБДЕВАЊЕ ЦРНОГОРСКЕ ВОЈСКЕ: муницијом; оделом преобуком и обућом; инжењерском и логорском опремом и новцем.

1) *Муницијом.* Непосредно снабдевање трупа муницијом вршено је из њихових „*муниционих појуна*“ (бојних комора и муниционих колона), које су образовали коморски батаљони, и то за пешадију и артилерију.

Муниционе попуне попуњаване су најпре из најближих војних слагалишта — сталних слагалишта, а доцније су формирана у ближој позадини и *ручна слагалишта*. По потреби су формиране и нарочите мунициске колоне.

У пешадиској муницији није се осећала оскудица, али се у артилериској муницији осећала оскудица, нарочито после напада на Вел. Бардањолт и Тарабош 25 26 и 27 јануара 1913 год. Ову је

¹⁾ У ратовима Црногораца с Турцима 1876, 77, 78 год. црногорске жене биле су једина комора за снабдевање црногорске војске. Оне су на својим леђима и товаришњим коњима носиле све потребе својим људима на фронту, па су чак ову комору успут и обезбеђивале од евентуалних турских напада.

оскудицу нарочито осетио Приморски Одред, чије је стално сла-
галиште у Ст. Бару изгорело још првих дана рата, где је про-
пала велика количина муниције, нарочито за лаке калибре.

Врло велика је тешкоћа у снабдевању муницијом била не-
једнакост српског и црногорског наоружања. Ово је раније било
предвиђано да се наоружање уједначи, али није било остварено.

Око 18 марта 1913 год. Црногорци су добили из Русије
(преко Бугарске, Србије и Солуна) 8 опсадних 150 мм. хаубица
мод. 1870 год. са 4000 разорних зрна; и 20.000.000 пушчаних
метака; сем овога нешто санитетског и телефонског материјала.

2) *Оделом, преобуком и обуком.* Одело за црногорску
војску било је каки боје, израђено од чохе добијене из Русије.
Сваки војник још пре рата добио је од државе блузу, чакшире,
омотаче за ноге и капу. Шињела није било, али се место ши-
њела располагало свега са око 11.000 кабаница (пелерина), које су
у подједнаком броју биле раздељене по батаљонима, а остатак
људства употребљавао је у рату своје сопствене огртаче (струке).

Сваки војник био је дужан имати за рат ново и спремно :
пар опанака с чарапама и по пар преобука. У току рата држава
је израђивала опанке за војску, а преобуку су војници добијали
од својих кућа.

3) *Логорском опремом.* Од ове опреме сваки је војник на
дан мобилизације добио по једно шаторско крило и по једну
чутурицу.

Држава је из својих средстава била набавила по 5000
комада шаторских крила и чутурица, а 30.000 шаторских крила
и чутурица добијено је из Русије. Пошто су се шаторска крила
дужом употребом упропастила, биваковало се под заклонима на-
прављеним од камења и дрпа, обично приљубљена уз саму
стену. Ови су заклони за дуже становање због влаге били нездрави.

4) *Инжињерском опремом.* Инжињерског алата је било
довољно. Ова је спрема највећим делом добивена из Русије, а сем
овога црногорско министарство грађевина располагало је са ве-
ликим количинама разног грађевинског алата, који се могао упо-
требити и за војне сврхе, па је тако рађено и у рату.

Телеграфског и телефонског материјала са прибором било
је довољно и за доцније ратове. Овај је материјал највећим делом
добијен из Русије, а нешто је и држава била набавила.

5) *Новцем.* Црна Гора у почетку рата 1912 год. имала је

нешто готовине. У то време (јесен) купио се порез, па је било нешто мало државних прихода.

Приликом потписа уговора о савезу Црне Горе са Бугарском, Бугарска је дала Црној Гори 2,000.000 златних франака.¹⁾

За време рата издато је било око 15,000.000 папирних перпера (државних бонова) и од ове суме су се исплаћивале реквизиције народу, и подмиривале прешње потребе војске.

Русија је пре рата Црној Гори дала оружје, муницију, одело и опрему тако, да потребе за рат нису биле тако велике.

Б) ОПЕРАЦИЈЕ НАШИХ ПРИМОРСКИХ ТРУПА: 25 26 И 27 ЈАНУАРА

Пре почетка акције на Скадар, распоред Приморских Трупа био је овакав:

а) *ДРИНСКА ДИВИЗИЈА II ПОЗ.*

1) У *Мјетју*: 2-ги батаљон и 1-ва и 4-та чета 4-ог батаљона; 5-ти пешад. пук и 2-га и 4-та чета 1-ог батаљона 6-ог пешад. пука; 2 митраљеза 6-ог пешад. пука; 2 Дежбанова топа 3-ће батерије артилер. дивизиона II поз.; 20 коњаника и 54 болничара.

2) На *Шити Хајмелић*: 1-ви батаљон 11-ог пешад. пука I поз. из Шумадиско-Арбанског Одрода; 2 Дебанжова топа; 2 митраљеза 6-ог пешад. пука и 20 коњаника.

3) *Село Трошани*: телефонска станица и 20 коњаника.

4) *Село Мерчиње*: 1-ва чета, 1-ог батаљона 6-ог пешад. пука; 4-ти батаљон 11-ог пешад. пука I поз. из Шумадиско-арбанског одреда; 4 митраљеза из 5-ог пешад. пука; 6-та брдска брзометна батерија 2-ог дивизиона; и 1 пионирска чета.

5) *Љеш*: Дивизиски штаб; 2-га и 3-ћа чета 4-ог батаљона; 1. 2. и 3. чета 3-ег батаљона; и 1-ви батаљон 5-ог пешад. пука; 2-ги и 3-ћи батаљон 6-ог пешад. пука; 2 Дебанжова топа; 2 коњичка митраљеза; 2-га пионирска чета; болничарска чета; телеграфско одељење; војна пошта; и административне установе.

6) На *Какаричу*: 1 вод 2-ге чете 2-ог батаљона 6-ог пешад. пука.

7) На *Кукли*: 17 Коњаника.

¹⁾ Из података П. Пламенца бив. црногорског министра иностраних дела

8) *У Медови*: остатак коњичког дивизиона; и 3-ћа чета 1-ог батаљона 6-ог пешад. пука.

9) *У Гурси*: 4. чета 3-ег батаљона 5-ог пешад. пука (без 1 вода), и 17 пионира.

10) *У Плани*: 1 вод пешадије 4-ог батаљона 5-ог пеш. пука.

11) *У Жеји*: одељење коњаника са одељењем пешадије.

Командант Дринске дивизије II поз. нашао је, да је положај код с. Мерчиња најугоднији за одбијање ма каквог турског испада из Скадра, ма и јачом снагом овај био предузет. Овај је положај давао могућности да изврши прикупљање целе снаге дивизије, која је до сада била много развучена. За овај циљ Командант дивизије повукао је посаду са Мјета, пошто је нашао, да је она тамо непотребна.

б) *ШУМАДИСКО-АРБАНСКИ ОДРЕД*.

1) *У Драчу*: штаб одреда; 3-ћи батаљон 12-ог пешад. пука I поз. (без 2 чете); 2-ги батаљон истог пука (без 3 и 4 чете); митраљеско одељење истог пука; 2 брзометна топа 5. батерије 2-ог брдског дивизиона; одељење коњаника; вод пионира; телеграфско одељење и вод болничара из Шумадишке дивизије I поз.

2) *У Тирани*: 10-ти пешад. пук I поз. (без 3-ег батаљона); његово митраљеско одељење; 7-ма брдска батерија 2-ог брдског дивизиона; и одељење коњаника.

3) *У Кроју*: 2-ги батаљон 19-ог пешад. пука I поз.; 1 вод 5-те брдске батерије; коњичко митраљеско одељење; одељење коњаника.

4) *У Каваји*: 4. чета 2-ог батаљона 12-ог пешад пука I поз. са 1 водом у Пекињу.

5) *У Ишми*: 3-ћа чета 2-ог батаљона 12-ог пешад. пука I поз.

6) *У Шијаку*: 2. чета 3-ег батаљона 12-ог пешад. пука I поз.; коњички ескадрон.

7) *Преза*: 1 вод 3-ће чете 4-ог батаљона 10-ог пешадиског пука I поз.

Найомена. 1-ви и 4-ти батаљон 11-ог пешад. пука придати су Дринској дивизији II поз.

Јачина овог одреда износила је: 7.015 људи, 822 коња (231 јахаћих и 591 товарних).

ОСВАЈАЊЕ БУШАТСКОГ ПОЛОЖАЈА. Према наређењу Црно горске Врхов. Команде од 21 јануара тач. в) гласи: „Приморске српске трупе, под командом пуковника Дамјана Поповића, демонстрираће на одсјеку између Дринасе и Дрима у правцу Бушата и

„Брдице. Под команду команданта овог одреда ставља се и одред сердара Кусовца.“ — Према овоме Командант Приморских трупа предузео је припреме за напад.

Бушатски положај налази се на 10 км. јужно од Скадра; изгледа као неко копнено острво у мочарној низији и затвара прилаз Скадарској тврђави с југа од стране Медове и Љеша а на простору између Дрима и Бојане. Положај је усамљен и доминира околно земљиште до на велике даљине. Налази се на десној обали Дрима (уз сам Дрим) код с. Бушати. Главни правац протезања му је север — југ, фронтом на исток, дужине око 4 км. и то од развалина с. Мелгуши па на југ до с. Шакуја, завршавајући се једном благом косом дужине око 1 км., која се постепено губи у низији код с. Барбалуши. Фронт положаја подељен је једном маркантном преседлином на 2 одсека: северни нижи (к. 162); и јужни виши са својим купастим врхом (к. 251), који доминира целим положајем и чини тактички кључ положаја. Ова два одсека образују две јаке отпорне тачке. Испред фронта положаја налази се р. Дрим, а земљиште на левој обали Дрима откривено је и доминира са Бушатског положаја, што чини да је фронт положаја јак. Мана је овога положаја што се даје релативно лако изманеврисати са деснога крила правцем: Барбалуши—Шакуј, и што нема потребне дубине, услед чега није за упоран отпор.

Бушатски положај Турци су били утврдили у типу пољске фортификације, местимично стрељачким заклонима и од камена.

За освајање овог положаја Командант Приморских Трупа организовао је напад у 2 колоне: Десна колона (главна) наступала је левом; а лева колона (спoredна) десном обалом Дрима.

а) ДЕСНА КОЛОНА.

Дринска дивизија II пoз. Командант пуковник П. Пауновић. Начелник дивизијског Ђенералтаба, Ђенералштабни мајор Пет. Марковић. Јачина: 8 батаљона пешадије; 4 брдска брзометна топа; 6 брдских Дебанжових топова; 2 пољска брзометна топа; и 10 митраљеза. Задатак ове колоне био је: напад на Бушатски положај са линије: Пистули—Баба.

Колона је предузела покрет 23 јануара из Љеша, Шите Хајмелита и Мјета (где су биле раније распоређене њене посаде), и истога дана по подне, после омањих борби, избила са главном снагом на линију Пистули—Баба, истурајући унапред предстраже до самога Дрима.

Цео дан 24 јануара прошао је у утврђивању заузетих положаја а за 25 јануар је припреман напад.

Напад. 24 јануара извршена је припрема и груповање снаге за напад на линији: Пистули—Шкјези, а 25 јануара отпочео је напад. Још у зору отпочело је пушкарање мештана с. Бушати и Ранца, измешаних са башибозуцима, са нашим предњим деловима на Дриму. Становништво са покућанством бежало је ка Скадру под заштитом турске артилерије са Бушатског положаја. Код Турака на положају приметиле се кретање појединих група и скидање шатора, по чему се могло закључити, да Турци овде не намеравају дати какав озбиљнији отпор.

У 10 ч. артилерија је отворила ватру на Бушатски положај, тукући преседлину на којој је била турска артилерија, али ова није одговарала. У 10 ч. примећено је повлачење непријатељских трупа са Бушатског виса ка с. Мелгуши и даље ка Брдици. Командант десне колоне наредио је покрет, прелаз преко Дрима и напад на фронт: Мелгушки вис—Бушати. Напад је вршен двома колонама: десном, правац напада Мелгушки вис; и левом, правац напада Бушатски вис; дивизиска резерва се кретала за левом колоном. 6-ој брдској брзометној батерији наређено је померање унапред над самом левом обалом Дрима, а Дебанжова брдска батерија пренела је ватру на непријатељску пешадију, која се прикупљала у с. Бушати.

У 12 ч. — подне лева колона избила је на Бушатски вис а десна колона са брзометном брдском батеријом на Мелгушки вис у 13 ч. 45, тучена јаком артилериском ватром са Брдице, због које се није могло вршити гоњење непријатеља са освојеног положаја. Око 14 ч. 30 цела дивизија избила је на Мелгушки положај, добијајући непријатељску артилериску ватру са Брдице и Скадарске цитаделе. Тада је примећено, да се непријатељски јачи делови повлаче са Ашти ка Брдици.

Десна колона Приморских Трупа (Дринска дивизија II поз.) зановила је на заузетом положају са истуреним предстражама, а једна чета са ескадроном коњице били су у с. Космачи, у циљу обезбеђивања деснога бока и позадине дивизије.

Наређено је одмах утврђивање заузетих положаја; штаб дивизије с. Бушати.

Јачина турских трупа на Бушатском положају износила је око 2 непунa батаљона са 200—300 башибозука и 4 брдска тона старога система. Овим трупама командовао је мајор Рифат-беј.

6) *ЛЕВА КОЛОНА ПРИМОРСКИХ ГРУПА*. Командант артилер. потпуковник М. Павловић.

Јачина : { 3-ћи батаљон 12-ог пешад. пука I поз.
4-ти „ 10-ог „ „ I поз.
3 батаљона Црногораца.
5-та брдска брзометна батерија.
2 брдска црногорска топа (Круп).
2 митраљеза.
Вод болничара.

Свега: 5 батаљона, 4 брдска брзометна топа, 2 брдска Крупова топа, и 2 митраљеза.

Задатак ове колоне био је: напад на Бушатски положај десном обалом Дрима, правцем: с. Кукли—Барбалуши Шакуј, у циљу обухвата његовог десног бока, у садејству са десном колоном (Дринском дивизијом II поз.).

Напад је наређен за 25 јануар у 10 час.

23 јануара отпочео је покрет ове колоне из Љеша десном обалом Дрима. До с. Кукли покрет је вршен у једној колони, а одавде у 2 колоне.

25 јануара командант колоне издао је у 8 ч. *заповест* за *напад на Бушатски положај*, по којој је извршена подела трупа у 2 колоне:

Десна колона командант мајор В. Мацаревић.

Јачина : { 3-ћи батаљон 12-ог пешад. пука I поз.;
Црногорски Цеклински батаљон; и
5-та брзометна брдска батерија. Правац продирања: гребен Барбалушке косе—с. Шакуј—Бушатски вис.

Лева колона. Командант црногорски командир Лука Гојнић. Јачина: 2 црногорска батаљона, црногорско митраљеско одељење, и 1 вод брдске артилерије. Правац продирања: западна страна Барбалушке косе, обухватајући десно крило непријатељског положаја и олакшавајући напредовање десној колони.

Резерва: 4-ти батаљон 10-ог пешад. пука I поз. креће се за левом колоном.

Почетак напада у 10 ч.

Борба је почела од стране Турака у 8 ч. отварањем јаке артилериске и пешадиске ватре, којом је тучена Барбалушка коса. С наше стране борба је отпочела доцније око 10 ч. отварањем артилериске ватре.

У 10 ч. отпочео је покрет пешадије обе колоне са нападне

линије: Барбалуши—Јука. Турци су били посели предњу ивицу с. Шакуј и подножје Бушатског положаја, а на гребену положаја видели су се артилерија и поједина одељења пешадије. Чула се артилериска паљба код десне колоне (Дринске дивизије II поз.), која је нападала непријатеља с фронта.

Чим је отпочео покрет наших трупа код обе колоне, Турци су на њих отворили јаку артилериску и пешадиску ватру; али артилериска ватра имала је слабо дејство, јер није добро била регулисана и земљиште је било мочарно. Покрет обе наше колоне вршен је постепено, добро потпомогнут артилериском и митраљеском ватром. У 11 ч. 30 Турци су отпочели одступање са ивице с. Шакуј и подножја положаја, и повлачили се на гребен Бушатског положаја. У ово време (11 ч. 30) наступање обе колоне продужавало се енергично. Непријатељска је ватра слабила и била управљена само противу десне колоне, пошто је лева колона била зашла у мртав угао. У подножју положаја командант колоне прикупљао је своје трупе и припремао се за јуриш и у 12 ч. 30 његове су трупе избиле на најјужнији врх Бушатског положаја, а артилерија је добила заповест да изађе на Бушатски вис. Даље нападни покрет продужавао се без непријатељског отпора, пошто су Турци напустили положај, не сачекавши јуриш, и у 13 ч. цео непријатељски положај био је у нашим рукама. Када је ова колона избила на Бушатски положај видело се, да неки делови десне колоне Приморских Трупа прелазе Дрим и њени предњи делови избијају на Мелгушки вис. Гоњење од наше стране није вршено, јер су Турци тако брзо одступали ка Брдици, да су у тренутку избијања наших трупа на положај били већ изашли из сфере дејства артилериске ватре наших брдских топова и подишли Брдици, са које су били моћно заштићавани ватром своје артилерије. Борба је завршена у 13 ч. Губици незнатни.

Заплењено велики број шатора, артилериске муниције, нешто санитетског материјала и хране. Лева колона је зановила на узетом положају. Рад ове колоне био је у опште узев спор и недовољно енергичан, јер да је напад био брз и енергичан, Турци би претрпели много веће губитке, а и плен би био већи.

Избијањем наших трупа из III армије (Призрен) под Скадар и на Јадранско Приморје, заузећем Љбеша и сједињењем са Црногорцима код Медове, била је пресечена комуникација Скадарске

тврђаве са спољним светом, а овим је било у главном завршено *шире ојкољавање* Скадарске тврђаве, као што је то раније поменуто. Али ово није било изведено потпуно ни правилно, пошто између појединих нападних група није било јаче и потпуније међусобне везе, због природних препона, које су их раздвајале (Дрим, Дрињача, Бојана) и бројно слабе снаге.

Заузимањем сада линије: Ашти—Мелгуши и Бушати—Труши Епер—Бојана од наше стране, извршено је *уже ојкољавање* Скадарске тврђаве; веза турске посаде са спољним светом била је потпуно прекинута а између појединих нападних група постигнута је била јача и потпунија веза, ма да је ипак, због Дрињаче и Бојане (које су се биле излиле из свога корита) било отежано узајамно потпомагање снагом.

НОЋНИ НАПАД ПРИМОРСКИХ ТРУПА НА БРДИЦУ 26 и 27 ЈАНУАРА.

Брдица. Положај Брдица (к. 166) је усамљен земљишни одсек јужно од Скадра на даљини око 4 км.; изгледа као неко копнено острво у мочарној низији и потпуно затвара приступ ка Скадру између Дрињаче и Бојане. Главни фронт Брдице је окренут југу, лево крило повија се уназад образујући фронт према Бардањолту. Фронт положаја чине више паралелних коса, које су амфитеатрално положене; врло је јак; дужина му износи око 5 км. са довољном дубином, која је откривена и прегледна и доминира предтерен, који је потпуно откривен и прегледан на великим даљинама. Бокови положаја добро су наслонјени и то десни на Бојану и врло добро брањен са М. Тарабоша (к. 382, 316), а леви на Дрињачу, добро брањен са М. Бардањолта. Испред фронта Брдице налази се мочарна низија, испресецана многим рововима за одводњавање, на одстојању 50—60 м., дубоким 0,60—1,00 м, широким 1,50—2,00 м., испуњени водом и онда, када ове у околини нема. Нагиби ових ровова засађени су били густим и врло тешко проходним бодљикавим трњем. Испред целог положаја, на удаљењу 150—200 м. налазио се један велики и дубок ров напуњен водом.

Фронт Брдице био је добро утврђен. На левом крилу положаја била су још у време мира брижљиво израђена *полустална утврђења*: топовски заклони, и заклони за послугу и за муницију. Ова су утврђења била толико дубоко укопана, да је њихова горња

ивица била над површином земље само неколико десетина сантиметара. Утврђења су била сазидана од камена са дебелим зидовима од 1,00 м.; кров је био покривен са гвозденим шинама и трегерима, а изнад овога био је дебео слој земље обрастао шибљем и жбуњем, и тиме је цело утврђење било изврсно масковано.

На левом крилу Брдице било је постављено 6 топова (2 старијег система и 4 брзометна) са правцем гађања на југ ка Мелгушком вису и на југоисток ка Ашти.

Батерије на к. 166 биле су смештене у сличне полусталне заклоне, а само један мали број топова налазио се ван ових заклона. Али и њихова места била су ојачана цакловима напуњеним песком, гвозденим бурадима напуњеним земљом и дебелим слојем земље. У целој на Брдици је било 5 батерија турских, од којих су 3 биле у полусталним заклонима. Са к. 166 могао је се ставити под артилериску ватру целокупан предтерен на западу, југу и истоку.

На нижим врховима испред батерија били су *положаји за пешадију*. Сваки од ових врхова био је утврђен као затворена ослона тачка, која је могла примити посаду 200—300 људи. Међупростор између појединих утврђења нигде није прелазио 400 м. Ако би коју од ових ослоних тачака непријатељ напао, било је могуће, да се нападнута ослона тачка стави под јаку унакрсну ватру са других ослоних тачака. На међупростору између појединих редута подигнути су били мали стрељачки заклони за по 8—10 људи, који су делом служили за фронталну одбрану одсека, али њихов главни циљ био је, да ставе под бочну ватру мртве углове испред редута.

Утврђивање положаја није наилазило на неке нарочите тешкоће, свуда је био примењен ојачан профил стрељачких заклона са склоништима (блиндажима). Улази, берме, нагиби и склоништа били су обложени дрветом и лесима. Надстрешнице и бонете мало су биле потребне, пошто је непријатељска артилерија већином могла дејствовати фронтално. Једино западни редут према Бојани могао је бити стављен под бочну ватру од стране црногорских батерија са Обличких висова. Стога је овде било знатно више надстрешница и бонета. Од овог редута утврђена пешадиска линија ишла је у западном правцу ка Бојани. На југоисточној страни Брдице у одбранбени систем узето је и јако утврђено село Блтоја.

Испред целе турске одбранбене линије на Брдици подигнута

је била препрека од бодљикаве жице. Оба редута на левом и десном крилу, као највише угрожене тачке, имали су за себе по једну препреку од жице. На највишој тачци Брдице био је рефлектор.

Као што се из овога види, Брдица је сама по себи била јак положај, па још када је овако брижљиво утврђена, како за пешадију, тако и за артилерију, описана препреком од бодљикаве жице, онда је она била један изванредно јак одбранбени положај, какав се ретко налази на земљишту. Ову њену отпорност још у великој мери појачавају: М. Тарабош (к. 382, 316), Тепе, и М. Бардањолт својим угодним положајем у односу на Брдицу и својим моћним дејством.

Једини озбиљнија мана Брдичког утврђеног положаја је та, што позади леђа има озбиљну препону р. Дрињачу, те је овим цео овај важан положај био зависан од моста код с. Бакчелика, који је био у свери непријатељског дејства. Али ова је мана ублажена близином и утицајем косе Тепе, затим М. Тарабоша и М. Бардањолта, пошто се са ових положаја фронт и позадина Брдице могу ставити под врло јаку ватру: артилериску, пешадиску и митраљеску, и тиме потпуно заштитити евентуално одступање Турака у Скадар.

НАПАД ДЕСНЕ КОЛОНЕ ПРИМОРСКИХ ТРУПА. (Дринска дивизија II поз.).

26 јануара у 7 ч. 20 командант колоне (Дринске дивизије II поз.) добио је од Команданта Приморских трупа заповест ове садржине:

„Предње делове своје дивизије крените према Брдици што је могуће ближе у циљу обавештавања, извиђања и припремања напада. Линије докле трупе у наступању дођу утврдите и старати се свим средствима да се одрже.

Извидети р. Дрињачу према свом десном крилу да ли је газна и може ли се где год прегазити.

Покрет ка Брдици отпочети одмах по пријему овог наређења.

Са пласирањем артилерије на положај похитати и исте такође утврдити.

Трупе снабдети довољном количином муниције.

Ако се при покрету не наиђе на велике тешкоће, продужити напад и налет на Брдицу“.

На основу ове заповести командант десне колоне издао је ове заповести¹⁾:

а) *Командантџу 5-ог и 6-ог пешадиског ђука II ђоз.* да се крену са својим батаљонима напред. Ако наиђу на јак отпор и даље кретање буде немогућно, да се укопају и ту чврсто држе;

б) *Командантџу артилерије* да овај покрет пешадије потпомаже ватром;

в) *Командиру ескадрона* да што пре извести о прелазима на Дрињачи.

Покрет предњих батаљона дочекан је одмах јаком непријатељском артилериском ватром са Брдице и М. Бардањолта, а од наше стране потпомогнут само са 6-ом брдском брзометном батеријом са Мелгушког виса, али ова батерија, због велике даљине, није имала снажно дејство. Како предњи батаљони, услед јаке непријатељске артилериске ватре са Брдице, нису могли даље напредовати, то су они застали и укопавали се све док није наступио мрак.

У 14 ч. командантџу десне колоне добио је од Командантџа Приморских Трупа ову заповест:

„Са целом дивизијом предузмите напад на Брдицу, на њено лево крило, подешавајући кретање тако, да се трупе што ближе примакну до ноћи, али са што мање губитака, јер намеравам да изведем ноћни напад. Али ако се укаже згодан момент, немојте се устручавати од напада и раније.

У случају да заноћите пред положајем, припремајте ноћни напад.

Свима средствима настаните, да се два црногорска пољска топа што пре изведу на положај“.

На основу ове заповести, *командантџу десне колоне у 14.10 издао је ове заповести:*

а) *Командантџу 5-ог пешадиског ђука II ђоз.*: „Предње Ваше батаљоне постепено ојачавајте и крећите их унапред, да се што ближе примакну ка Брдици, али са што мање губитака.

¹⁾ Боље би било, да је командант колоне (Дринске дивизије II ђоз.) за овај случај издао укупну заповест, ради боље и свестрашње оријентације својих потчињених команданата, а у циљу јединства у дејству и њиховог узајамног потпомагања, јер се за ово имало времена, а непријатељ је био прикупљен на свом положају и очекивао напад.

У хитним случајевима, када се нема довољно времена на расположењу, или је ситуација у развоју и довољно непозната, издају се појединачне заповести, што овде није случај.

„Правоц напада управите на лево крило Брдице према Скадарској тврђави.

Одржавајте везу са десном колоном, која се такође креће ка Брдици.¹⁾

Гледајте да се до ноћи што више примакнете ка Брдици, јер намеравам да извршим ноћни напад. У току приближавања проучите правце по којима би се могао извршити јуриш ноћу.

У случају да заноћите на положају припремајте ноћни напад.“

б) *Командантџу 6-ог Њешидиског Њука П Поз.*: „Предњи батаљон I поз. ојачајте са још једним батаљоном и постепено се крећите, да се што више до мрака приближите Брдици. Лево од Вас развија се 5-ти пук, с ким ухватите везу.

Правоц кретања 5-ог пука је на Скадарску тврђаву ка Брдици. Ваш правоц кретања десно ка Брдици на „Беле Куће“.

Гледајте, да се што више примакнете до ноћи ка Брдици. Предузмите све припреме за ноћни напад. Крените се одмах и што пре.

Са резервом следујем Вама.

У току приближавања извиђајте правце погодне за ноћни напад.“ —

в) *Командантџу Њредсџраже*: „са дивизијом сам намеран, да се још у току дана што више привучем ка Брдици. У том циљу 5-ти пук се креће за напад на лево крило Брдице у правцу Скадарске тврђаве. 6-ти Пук биће десно од 5-тог пука.

Ви ћете са своја 2 батаљона и са коњичким митраљезима остати као општа резерва на мом расположењу. Зато када буду прошли пукови и сишли у долину, отпочните скупљање својих батаљона западно од Мелгушког виса.

У току ноћи намеран сам да извршим ноћни напад, ако се још у току дана не успе.“ —

г) *Командантџу Пионирског Полубаџаљона* да се по завршеним радовима прикупи код резерве, где ће остати на расположењу команданта дивизије. Овај батаљон командант батаљона није употребио за образовање радничких одељења код нападних колона с тога, што батаљон није располагао никаквим другим алатом, сем пијукова и ашова, пошто је сав остали пионирски алат и материјал остао у Ђаковици.

д) *Командиру ескадрона*: „са дивизијом сам намеран, да

¹⁾ Којим правцем?

„избијем што више напред и да изведем напад, ако не дневни а оно ноћни.

Са ескадроном и четом пешадије крените се напред што више, хватајући везу са нашим деловима, који наступају према Брдици“.

У 14 ч. 10 командант десне колоне добио је заповест од Команданта Приморских трупа, да предузме мере, да се до мрака људи поткрепе и одморе, попуни муниција, а од поноћи да предузме напад на лево крило Брдице у правцу кућа и лево.

На основу ове заповести *командант десне колоне издао је ову заповест*:

Команданту артиљерије: „Са дивизијом намеран сам да извршим ноћни напад на Брдицу.

Дивизија ће извршити напад у две колоне и то:

5-ти пук у правцу Скадарске тврђаве; а

6-ти пук десно од 5-ог пука на комплекс кућа на Брдици.

Западно од Дринске дивизије II поз. наступаће лева колона Приморских трупа.

Припремите још у току дана све елементе гађања, како би овај напад могли потпомагати, а нарочито сутра 27 јануара изјутра. Сада пак одмах управите ватру на препречна средства и на комплекс кућа на Брдици у циљу њиховог рушења

Ја ћу се налазити на истој коси на којој и данас“.

Од команданата пешадиских пукова почели су већ стизати извештаји команданту десне колоне, да пред собом имају врло јак и добро утврђен непријатељски положај, пред којим се налазе препречна средства од бодљикаве жице у више реди, а они немају средства за рушење и савлађивање ових препрека, а како им изгледа земљиште је и минирано. О овоме је обавештен Командант Приморских трупа.

После овога *командант десне колоне издао је ове заповести*:

а) *Команданту 6-ог и 5-ог пешадиског пука II поз.*: „Наређење моје за напад остаје у важности; предузмите одмах у ранијем правцу покрет.

Гледајте да војнике поткрепите храном и попуните муницијом.

Напад ће почети у поноћи у датим Вам правцима.

Правца се не сме ни у којем случају изменити.

„Обратите пажњу на што бољу и чвршћу везу између Ваших колона“.

б) *Командантџу предсћраже*: „Ваш правац за десном колоном. Почетак напада биће у поноћи. Помоћу одржача везе нађите десну колону и наступајте за њом, одржавајући прописно одстојање¹⁾. До поноћи намирите људе и попуните муницију.

Ја ћу се налазити на Мелгушкој коси“.²⁾

Око 17 ч. 30 командант десне колоне послао је из штаба ађутанте, да командантима пукова на лицу места означе правац ноћног напада.

У први сумрак почело је кретање колона скоро до половине просторије између Мелгушког виса и Брдице. Кретање је било необично тешко, јер се наилазило на многе ровове пуне водом, који су се морали газити. О земљишту се није имало података, а одржавање правца кретања било је врло тешко. Командант десне колоне био је обавештен о тешкоћама за време кретања, као и то, да са левом колоном Приморских трупа још није ухваћена веза.

У 20 ч. командант десне колоне добио је од Командантџа Приморских трупа ову зајовесћ:

„Наређено је команданту леве колоне, да у први мрак крене напред, и да и он у поноћи отпочне напад на десно крило Брдице.

Објаснити војницима да користе за пролаз међупростор од жица“.

На основу овога командант десне колоне издао је командантџу 6-ог пешаџ. пука ову зајовесћ: „Ваш извештај примљен. И ако нема средстава за сечење жице, ипак користите прилику и са пуком прођите између жица.(?!).

По извештају командира чете из с. Космаче Турци се повлаче са Брдице. И ако ово није проверено гледајте, да о томе прикупите података и да ово примите к знању.

У случају да избијете на вис Брдицу потпалите одмах што веће ватре.

Доставите ово наређење и Команданту 5-ог пука, пошто са њиме имате и непосредну везу.

¹⁾ Какво прописно одстојање за овај конкретан случај?

²⁾ На ком месту? јер је Мелгушка коса 2,5 км. дугачка, а 1,5 км. широка. Како ће се поћу наћи командант колоне (дивизије) на овој просторији?

„Ако се успе са нападом на Брдицу, одмах предузмите све мере за што боље утврђивање.“

Ову заповест команданти пукова примили су 26 јануара у 22 ч.

Напад на Брдицу. Због напред наведених тешкоћа нападне колоне формиране су тек 27 јануара у 1 ч. и одмах је отпочело кретање одређеним правцима. Али кретање је ишло врло тешко, јер се наилазило на раније поменуте ровове с водом, у које су војници упадали, па после један другог с муком извлачили. По прелазу сваког рова морало се застајкивати, јединице прикупљати и уређивати, услед чега се много губило у времену, а трупе се много заморавале и изнуравале. Кретање је вршено веома лагано и у тишини. За време овога наступања, турски стражари са Брдице отварају су с времена на време ватру, што је значило да су осетили кретање наших нападних колона.

27 јануара око 3.30 ч. дошло се до подожаја Брдице. Турци су ово осетили и са свих страна почели давати неке сигнале, а с времена на време и с рефлектором осветљавати земљиште у правцу кретања наших трупа. После кратког времена Турци су отворили на наше трупе јаку артилериску, пешадиску и митраљеску ватру. Артилериску ватру Турци су отварају са Брдице, косе Тепе и са М. Бардањолта. У подножју Брдице наишло се на један велики ров с водом, који је по тешкоћама прелаза преко њега надмашно све досадање ровове.

Око 3.50 ч. дат је с наше стране знак „прекини паљбу“, а затим „јуриш“. Батаљони у првом реду извршили су јуриш и покушали, да се са одређеним војницима предузме сечење жица; бацане су бомбе у предње ровове, а најхрабрији војници покушали су да се провуку између жица, или да је прескоче. Али сви ови похвални напори и самопожртвовања остадоше без успеха. Наше су трупе одбијене са врло великим губитцима, услед чега је настало нагло повлачење у великом нeredу. Официри су били уложили највећу енергију да поврате ред код својих трупа, али су у овоме имали мало успеха, јер је код трупа била овладава паника. Чим је почело да свиће, Турци су отворили најјачу артилериску ватру не само са Брдице, него и са Тепе и М. Бардањолта.

Лево колоне Приморских трупа није нигде било. Наша артилерија (сем Дебанжових брдских батерија) отворила је најјачу ватру на турску артилерију на Брдици, у циљу заштите одсту-

пања сопствених трупа, јер је ова веома јако обасипала ватром нашу пешадију у одступању.

Приметивши критичан положај код леве колоне Дринске дивизије II поз. (5-ог пука II поз.) Турци пређоше у контра напад, потпомогнут јаком артилериском, пешадиском и митраљеском ватром. Овом приликом изгинуо је и заробљен велики број наших војника и доста официра. Под оваком ужасном турском ватром продужено је нагло одступање у неред правцем на Мелгушки вис. Предњи батаљони, који су били јако заплетени у борбу, нису се могли брзо извући из ватре, једно због тога, што су војници били преморени, а друго што су се понова морали прелазити раније пређени ровови пуни водом. У ово време турска артилерија је јако повећала јачину своје ватре, што је изазвало дејство наше 5 и 6 брдске батерије, ради неутрализовања дејства турске артилерије. У овом времену (6 ч.) увала између Брдице и Мелгушког виса представљала је прави пакао. За све ово време на Тарабошу и Бардањолту било је мирно, а од леве колоне Приморских трупа није било ни трага ни гласа.

Око 6 ч. 30 први делови из опште резерве избијали су на Мелгушки положај, докле су се 5-ти и 6-ти пук налазили у одступању. Турци су прешли у напад, али је сва наша артилерија отворила тако јаку ватру на њих, да је образовала један јак и непробојан застор, кроз који није могла продрети турска пешадија, те је сузбијена и враћена назад. Ово је дало маха и времена нашим трупама које су одступале, да се унеколико прикупе и уреде.

Општа резерва извршила је поседање Мелгушког положаја. Под заштитом артилерије и ове опште резерве извршено је одступање и осталих делова 5-ог и 6-ог пешад. пука. При избијању ових делова на Мелгушки положај, турска артилерија је отпочела тући рафалном ватром ове наше делове и нашу артилерију. Овај је моменат за нас био врло тежак и критичан, јер су 5-ти и 6-ти пук представљали потпуно растројене и деморалисане команде, а било је чак и покушаја за напуштање Мелгушког виса, што би било врло неугодно. С муком је повраћен ред код трупа и спречено даље одступање, чиме се успело, да се одржи Мелгушки положај, и да се нашим трупам да маха и времена, да се на њему организују за отпор.

У овом времену (27 јануара у 7 ч.) *командант десне колоне*

додио је од *Командантии Приморских труп* овакву зајовест (писана 27 јануара у 0 ч. 10):

„Наређењим ноћни напад обуставите, пошто је лева колона јако изостала због теренских тешкоћа. Трупe где се затекну нека се до ујутру укопају и ту остану. Даље наређење следовање“.

После овога командант десне колоне известио је Команданта Приморских трупа о резултату извршеног ноћног напада, и да је се он са дивизијом повукао на Мелгушки положај, који сада припрема за пресудну одбрану.

Непријатељ је остао на својим положајима, не предузевши гоњење у оваквој за њега веома угодној прилици. Непознато је које су турске трупе, које јачине и под чијом командом у овој борби учествовале.

У 8 ч. 15 командант десне колоне (Дринске дивизије II поз.) издао је заповест својим трупaма за утврђивање и пресудну одбрану Мелгушког положаја и положаја код с Ашти (на Дрињачи), на коме су били ескадрон коњице Дринске дивизије II поз. и један црногорски батаљон, све под командом командира ескадрона.

У 21 ч. командант десне колоне (Дринске дивизије II поз.) добио је од команданта Приморских трупа овакав извештај: „Н. В. Краљ Никола јавио је, да је Зетски Одред заузео Вел. Бардањолт и неке положаје око М. Бардањолта, а врло је лако могућно, да ће та околност одредити Турке, да предузму испад према нама. За ту евентуалност треба бити спреман.“

Појачајте извиђање чешћим пешадиским патролама у правцу Брдице докле се то може. Ујутру ће један црногорски батаљон доћи на десно крило“.

Како је у духу овог извештаја било све већ наређено што треба, то се према овоме даље није имало шта радити.

Приликом ноћног напада на Брдицу не може се тачно утврдити стање наших губитка, јер немамо података за све јединце. С тога се овде износе губици 5-ог пешад. пука II поз. по извештају команданта овог пука од 28 јануара 1913 год., који се имају пру руци. Они износе: 192 рањених (урачунати официри, подофицири и редови); 669 погинулих и несталих (урачунат и 4-ти батаљон 11-ог пешад. пука I поз.).

По извештају команданта Дринске дивизије II поз. од 2 фебруара 1913. год. Команданту Приморских трупа број губитака је овај:

а) Код 4-ог батаљона 11-ог пешад. пука I поз.:

11 официра,
око 13 подофицира, и
око 385 каплара и редова.

б) Командант Дринске дивизије II поз. доставља само губитке у официрима и они износе: погинулих 8; рањених, контузованих, заробљених и несталих 26.

За губитке код подофицира, каплара и редова у дивизији немамо прируци тачних службених података о броју погинулих и рањених. Али по једном извештају нашег посланика са Цетиња, Есад паша је рекао П. Пламенцу, када је овај био код њега у Скадру, да број наших заробљеника код Турака износи 632 љ. (од којих су 4 официра и 12 подофицира); уз ово још и 104 рањеника.

РАД ЛЕВЕ КОЛОНЕ ПРИМОРСКИХ ТРУПА.

Ова је колона имала задатак, да потпомогне акцију десне колоне — Дринске дивизије II поз. (која је имала да изврши главни напад на Брдицу) правцем село Труши Епер — средина десног крила Брдице.

За овај циљ *командант леве колоне издао је усмену заповест ове садржиче:*

„*Десна колона:* 3-ћи батаљон 12-ог пешад. пука I поз.; црногорски Цеклински батаљон; и једна брдска брзометна батерија, под командом мајора В. Мацаревића, наступа правцем кућице у подножју средине Брдице, на простору од десне колоне — Дринске дивизије II поз. па у лево до шумице.

„*Лева колона:* 2 црногорска батаљона са митраљеским одељењем и Круповом полубатеријом, под командом црногорског командира Л. Гојнића, наступа правцем на средину десног крила Брдице, са рејоном наступања од шумице лево па до села Труши Епер.

„*Резерва:* 4-ти батаљон 10-ог пешад. пука I поз. позади десне колоне.

„*Превизијалиште* с. Шакуј.

„Ја ћу се налазити код десне колоне“. —

Пошто Црногорци нису имали пионирског алата, издато им је 10 пијукова и 60 великих ашова.

Према овој заповести покрет је отпочео у 10 ч.

Напад. Обе колоне спустиле су се низ Бушатски положај у колони по I, и тек по спуштању могло се отпочети развијање за борбу. Даље наступање вршено је с великим тешкоћама због

испресецааног земљишта и баруштина, које су се местимично газиле чак и до појаса. У 12 ч. обе колоне и резерва били су спуштени са Бушатског положаја и предњи делови десне колоне подилазили су шумици, а леве колоне ка с. Труши Епер.

У 12 ч. 25 Турци са Брдице отвори су јаку артилериску ватру противу десне колоне и резерве, и њој је у исти мах одговорила ватром артилерија десне колоне. Брдска батерија спустила се у подножје и подишла на 800 м. од положаја који треба да заузме. Земљиште за товарне коње бивало је све непроходније, јер су упадали у глиб и мочар скоро до колена.

Турци су у 12 ч. 45 отворили јаку ватру, која је са врло малим прекидима трајала до 16 ч.; ватра је била добро регулисана; даљине одмерене. Али захваљујући вештом коришћењу заклона у врзинама, које су се ту налазиле и рђаво темпираним турским шрапнелима, наши су губици били незнатни.

Пошто командант колоне није приметио да је се ангажовала десна колона Приморских трупа¹⁾ (Дринска дивизија II поз.), то је наредио, да се његове трупе зауставе на предњој ивици шумице и с. Труши Епер, да се не би много истакао, као и да се трупе прикупе и одморе за даље наступање. Лева колона (Гојнић) кренула је напред до прве групе кућа, које су биле најближе Брдици и ту су се утврдили први борбени ред и артилерија. Овим је се ова колона истакла више но што је требало. Са овога положаја црногорска је артилерија отворила ватру у 17 ч. 30 противу десног крила Брдичког положаја, али без значајних резултата.

У 15 ч. командант колоне добио је од Команданта Приморских трупа заповест, да са трупама подије што ближе непријатељском положају, да људе до поноћи подмири и одмори, а у поноћ 26/27 јануара да отпочне напад. Команданту колоне напоменуто је, да десно од њега наступа десна колона Приморских трупа (Дринска дивизија II поз.), али му није напоменуто којим правцем. На основу ове заповести, командант леве колоне Приморских трупа издао је писмене заповести командантима своје десне и леве колоне и усмено команданту резерве, предузимајући потребне мере за извиђање праваца за наступање и мере за одржавање везе. У ово време (16 ч.) делови његове десне колоне избили су на ивицу шумице, у висини с. Труши Епера. Пошто

¹⁾ Зато што није одржавана веза са овом колоном.

је турска артилериска ватра после 16 ч. била готово сасвим престала, требао је отпочети живљи покрет резерве, али се ипак напредовало врло споро, због земљишних тешкоћа. У 17 ч. 30 отпочет је енергичан покрет унапред. Тешкоће за наступање постајале су све веће; земљиште испресецано, баровито са врло густим и дубоким блатом и муљем, у помрчини, јако је успоравало кретање и трупе ужасно заморавало. Веза по фронту и по дубини није се одржавала. Покрет резерве на даљину од 1 км. трајао је пуна 2 часа; људи су морали газити дубоку воду, а затим је требало више од пола часа да се батаљон колико толико доведе у ред. Веза са левом колоном командира Л. Гојнића није ухваћена.

Због оваквих прилика, и пошто се потребно извиђање за напад због краткоће времена није могло извршити правилно и потпуно, командант леве колоне Приморских трупа, учинио је писмену представку Команданту Приморских Трупа, да се наређени ноћни напад одложи, и ако се ово усвоји, да се објави ватреним сигналом са Бушатског виса.

После ове представке кретање је ипак продужено, и после пуна 2 часа наступања избило се тек пред предњу ивицу шумице. Батаљон у резерви био је толико растројен, да је био погубио везу са својим четама, због чега се и резерва морала зауставити код шумице да се прикупи, уреди и одмори. Десна колона је у ово време била на ивици друге шумице, врло близу леве колоне командира Гојнића, па ипак није имала с њом везу.

27 јануара око поноћи примећен је ватрени сигнал на Бушатском вису, као знак којим Командант Приморских трупа обуставља напад, на основу кога је командант колоне обуставио даљи покрет. Пошто су трупе биле заморене, то се утврђивање на новој линији не би могло успешно извршити, с тога је командант колоне наредио, да се трупе повуку уназад и заузму положаје од 26 јануара и да се ту до зоре још боље утврде.

Командир Гојнић примио је заповест за ноћни напад 26 јануара у 18 ч. Предузео је био мере за одржавање везе са десном колоном мајора В. Мацаревића, али пошто је био доста истакнут унапред, то су предузете мере за везу остале без успеха. Када ни до 2 ч. 30 није добио никакво позитивно извешће о десној колони, командир Гојнић се одлучио да пође на Брдицу, да би наишао на колону мајора В. Мацаревића (на случај да је ова неопажено прошла ка Брдици), што је извршено у 3 ч.

Око 3. ч. 30 отпочело је пушкарање према левом крилу Брдице, а одмах за овим турска артилерија са к. 166 обасула је ватром колону командира Гојнића; ватра је трајала све до 6 ч. 30. У 4 ч. 30 лева колона је стигла до на 1600 м. од к. 166 на Брдици. Како је било забрањено отворати ватру, а по ватри на левом крилу Брдице изгледало је, да се слаби делови пушкарају, командир Гојнић одлучио се да остане на том месту, докле се не врате официрске патроле, које је он био послао под саму Брдицу, ради успостављања везе са десном колоном. Ове су се патроле вратиле у 6 ч., али без успеха. После овога командант ове колоне одлучио се, да наступа даље, пошто је, по ватри са левог крила Брдице закључио, да је ноћни напад десне колоне Приморских трупа (Дринске дивизије II поз.) одбијен.

27 јануара у 6 ч. командант леве колоне приморских трупа добио је заповест, да је ноћни напад одложен. После овога командант је се, под заклоном мрака, повукао на свој ранији положај.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА НОЋНИ НАПАД НА БРДИЦУ 26/27 ЈАНУАРА. Према наређењу Црногорске Врховне Команде од 21 јануара 1913 год. тач. в.) за општи напад на Скадар, Зетски Одред имао је на Вел. Бардањолт да изврши главни — пресудни напад; а демонстративан напад да изврше Приморски Одред на Тарабош, и наше Приморске Трупe на Брдицу.

Према целокупној ситуацији на војишту и бојишту у томе времену, према топографској пластици појединих сектора Скадарске тврђаве, њиховој важности и јаком узајамном утицају, јачини целокупне нападне снаге (наше и црногорске), њеном наоружању и техничкој опреми, ова је одлука била правилна.

Међутим у ствари пресудан напад вршили су Црногорци на Вел. Бардањолт, а тако исто пресудан напад вршиле су и наше Приморске Трупe на Брдицу, што није имало никаквог смисла ни оправдања, како с обзиром на њихову јачину, артилериско наоружање и техничку опрему, тако нарочито с обзиром на јачину Брдице, мочарно и баровито земљиште испред ње и јаке подршке Брдице ватром са М. Тарабоша, косе Тепе, и М. Бардањолта. Напад је дакле вршен противу једног од најјачих и најјаче брањених сектора Скадарске тврђаве.

Према овоме неоправдано је и неразумљиво, зашто је командант Приморских Трупа вршио пресудан напад на Брдицу?

Када је и поред свега овога напад на Брдицу, из неких нама непознатих разлога, ипак предузет, онда га је бар требало

претходно *добро проучи́ти, припреми́ти и правилно извести́.* Припреме за ноћни напад на један јак и добро утврђен положај у опште, обилато снабдевен препреком од бодљикаве жице, чине један од основних услова за успех. Оне при нападу на Брдицу нису извршене: није темељно проучена Брдица у погледу њене природне јачине, утврђивања, препрека и степена опрезе; није проучен предтерен од подножја Брдице па уназад до полазних тачака за напад; нису били обележени правци појединих колона за ноћно кретање; нису се имала средства за савлађивање препрека од жице и т. д. Припрема напада морала се изводити тек у току кретања, а ово је било и сувише доцкан.

Извођење ноћног напада није било правилно изведено, услед недовољне припреме и потпуне оскудице везе, како између Команданта Приморских Трупа и његових нападних колона, тако исто и код појединих колона, како по фронту, тако исто и по дубини. Услед оскудице везе, свака је колона радила потпуно за себе, немајући ни појма шта се дешава код суседне колоне. Услед овога није могло бити ни хармоније и јединства у раду, а ово је пак искључивало свако узајамно потпомагање на случај потребе.

Није се у потребној мери осећао утицај Команданта Приморских Трупа на рад својих колона; а тако исто није се осећао ни потребан утицај команданта десне колоне (Дринске дивизије II поз.) на своје трупе (поједине колоне), које су изводиле напад.

Командант Приморских Трупа био је испустио из руку управу над својим нападним колонама, зато се и могло десити да је његова десна колона (Дринска дивизија II поз.) усамљено и под најтежим околностима извршила напад на Брдицу и претрпела потпун неуспех, а од леве колоне није било ни помена. Када је Командант десне колоне — Дринске дивизије II поз. добио наређење да обустави ноћни напад (због немогућности даљег кретања леве колоне) Командант Приморских Трупа тада није имао ни појма, да је она претрпела потпун неуспех на Брдици, да је бачена уназад на Мелгушки вис и да се једва на њему задржала.

Тајност ноћног напада није очувана а с овим је било искључено изненађење, један од основних услова за успех. Нису биле предвиђене *мере на случај неуспеха*. Једном речи: ноћни напад на Брдицу није био довољно проучен и припремљен, ни правилно изведен, како у смислу тактичком, тако и у смислу

техничком. Зато је се и завршио неуспехом и плаћен је великим губицима.

В) ДОЛАЗАК НАШЕГ ПРИМОРСКОГ КОРА ПОД СКАДАР. ПРОДУЖЕЊЕ ОПСАДЕ СКАДРА ПОД НАШОМ ГЛАВНОМ КОМАНДОМ.

Не могавши да освоји Скадар и после толиких похвалних напрезања, краљ Никола је замолио за нашу помоћ, како би се Скадар заузео пре почетка преговора за мир и тиме Велике Силе ставиле пред свршени чин.

Наша Врховна Команда формирала је за овај циљ привремено *Приморски кор*, образован указом од 8 фебруара 1913 год., а отпочео дејствовати 15 фебруара 1913 год. у Скопљу.

ФОРМАЦИЈА ПРИМОРСКОГ КОРА БИЛА ЈЕ ОВА:

Командант ђенерал Петар Бојовић, начелник ђенералштаба I армије;

Начелник ђенералштаба ђенералштабни пуковник Живко Павловић, шеф одсека за израду наређења у Оперативном Одељењу Врховне Команде;

Помоћник начелника ђенералштаба, артилериски мајор Милан Ускоковић.

Ађутанти:

Пешад. потпуковник Никола Јорговановић, пешад. мајор Владимир Белић.

Начелник артилериског одељења артилериски пуковник Свешислав Сјајевић;

Начелник инжењерског одељења инжењерски пуковник Ђурђе Лазич.

Начелник Санитарског одељења санитарски пуковник Д-р Ђока Владисављевић.

Начелник судског одељења судски потпуковник Д-р Миодраг Аћимовић.

Корпусни интендант пешадиски пуковник Антоније Ивановић.

Командант Стана пешадиски мајор Војислав Ковачевић.

У састав овога Кора ушле су дотадање наше Приморске Трупe, затим Дринска дивизија I поз. и још специјални делови трупа ван дивизиског састава и то :

а) Део Шумадиско-Арбанског Одрода из Драча:

Ескадрон Шумадиског коњичког дивизиона II поз. са митраљеским одељењем.

2-ги батаљон 10-ог пука 1 поз. са митраљеским одељењем.

2-ги " 11-ог " " " " "

2-ги " 12-ог " " " " "

5-та и 7-ма брдска брзометна батерија.

2 топа 3-ће Дебанжове батерије.

Чета пионира.

Вод болничара.

б) Дринска дивизија II поз.

Командант пуковник Дамјан Појовић.

Начелник ђенералштаба ђснералштабни мајор Петар

Марковић.

5-ти пешадиски пук II поз.

3-и батальон 6-ог пешадиског пука II поз.

1-ви батальон 10-ог " " I поз.

Део Дринског Коњичког дивизиона са митраљеским одељењем.

6-та брдска брзометна батерија.

4 топа 3-ће Дебанжове батерије.

Пионирски полубатаљон.

Део болничарске чете.

„ Пекарске „

„Телеграфског одељења.

в) Дринска дивизија / поз.

Командант пуковник Милош Пауновић.

Помоћник начелника јенералштаба јенералштабни мајор

Панїтелија Јуришић.

Све јединице и установе ове дивизије, које јој по формацији припадају, сем 2-ог артилериског дивизиона, који је био у саставу II армије.

Али из ове дивизије дошло је пред Скадар само 5-ти и 17-ти пешадиски пук са својим митраљеским одељењима. Остатак дивизије био је у Солуну укрцаи у бродове за транспортовање за Медову, али је блокада Јадранске обале од стране Великих Сила спречила овај долазак, те се остатак дивизије није из Солуна ни кренуо на пут.

г) *Минерска четџа* са припадајућим јој деловима.

д) 1-ви дивизион Лунавског пољског артилериског пука.

1) Један дивизион Хаубичког пука од 3 батерије по 4,

свега 12 нових хаубица кал. 120 мм. са свима припадајућим му деловима муниционе колоне и коморе.

е) *Једна батерија од 5 дугачких опсадних топова*, кал. 120 мм., систем Шнајдер—Кане, са свима припадајућим деловима и комором.

ж) *Једно одељење Великог Мостовог Трена.*

з) " " *Аероплана* (4 аероплана с прибором).

и) " " *Рефлектора.*

Приморски кор стајао је непосредно под нашом Врховном Командом.

Јачина комплетног експедиционог Приморског Кора износила је:

30.450 људи;

4.697 коња;

3.714 волова;

41 топ са 90 кара;

20 митраљеза;

4 аероплана

1.905 кола.

Али ова јачина није достигнута због обуставе даљег транспорта из Солуна од стране наше Врховне Команде, поводом интервенције Великих Сила код наше Владе. Због овога трупе Приморског Кора код Скадра биле су стварно јаке: 17.000 људи; 11 брдских и 12 пољских топова; 12 хаубица кал. 120 мм. и 5 дугачких опсадних топова 120 мм.; 3.260 коња и волова; 20 возећих пољских пећи; и 4 аероплана.

Под командом Команданта Приморског Кора био је и *Шумадиско-арбанаски Одред* у Драчу, јачине: 7.015 људи; 822 коња; и 7 брдских топова.

ПРИПРЕМЕ ЗА УКРЦАВАЊЕ ТРУПА У СОЛУНУ. Ради боље и брже припреме за укрцавање трупа у бродове, као и ради обезбеђења исхране и смештаја трупа које стижу у Солун за укрцавање, начелник Јенералштаба Приморског Кора и корпусни интендант упућени су 11 фебруара у Солун, да са нашим делегатом при Грчкој Врховној Команди, а споразумно са Грцима, припреме све што је потребно за укрцавање, и смештај наших трупа које сукцесивно стижу у Солун, до њиховог укрцавања у бродове. Ради овога припремљено је било све што је потребно за смештај трупа у вароши, на случај да се ове по доласку у Солун не би могле одмах укрцати у бродове; обезбеђена је ис-

храна трупа у Солуну, образовањем *слагалишта хране и фуражи* за снабдевање овим артиклима хране свих јединица Приморскога Кора које ће се транспортовати за Скадар.

Са прикупљањем бродова од стране Грка за транспорт наших трупа у почетку ишло је врло тешко и споро. Са најлежњег места одговарало се, да су им бродови употребљени за транспорт грчких трупа (око 15.000 љ.) из јужне Македоније за Превезу, јер је слата помоћ грчкој Епирској војсци ради освајања Јањине. Из ових разлога Дунавски пољски артилер. дивизион (потпуковник С. Трипковић), који је одавна био упућен у Солун ради транспортовања за Медову дуго времена је у Солуну чекао на бродове. На наше јаче наваљивање код грчког Главног Интенданта у Солуну, да нам се бродови брже стављају на расположење, одговорено нам је да је наређено, да се сви празни бродови одмах упућују у Солун за укрцавање наших трупа, али је ово ипак ишло споро.

УКРЦАВАЊЕ ТРУПА У СОЛУНУ И ТРАНСПОРТОВАЊЕ ЗА МЕДОВУ

I Ешелон. Када су прикупљена четири брода, укрцан је пољски артилериски дивизион Дунавског артилер. пука. Он је образовао I ешелон и кренуо се на пут за Медову 16 фебруара (1913. г.) у 6. ч. Овај је ешелон био хуђе среће, јер је код Халкиса, услед јаке буре на мору, претрпео бродолом, и брод по имену „*Айосџолос*“ био је нанесен на једну стену о коју је лупио, разбио се и потонуо. Од људства у броду (180 људи) спасено је све, сем једног војника који је се удавио, а од 200 коња спасено је 104, а 96 се удавило. Спасено људство и коњи искрцали су се код Халкиса и ту сачекали наредни ешелон, који их је примио и однео у Медовски Залив.

II Ешелон. Даље ешелонирање трупа за превозење вршили су: начелник Јенералштаба Приморског Кора и наш делегат при Грчкој Врховној Команди. Ово је ешелонирање вршено с обзиром на број и запремину (капацитет) бродова, који су били стављени на расположење.

Овај ешелон образовао је: 17-ти пешадиски пук (Дринска дивизија I поз.); авијатичко одељење (4 аероплина с прибором и послугом); 20 пољских покретних пећи (немачки систем); и потребна храна и фураж за пут до Медове. Ешелон је утварен у шест бродова, а кренуо се на пут 22 фебруара у 16 ч. За пет дана ешелон је стигао у Медовски Залив и отпочео искрцавање.

Али у току искрцавања појавила се изненада на морској пучини турска крстарица *Хамидија*¹⁾, која је смело крстарила по Јонском и Јадранском мору, прво бомбардовала бивак наших трупа у Драчу, не учинивши никакву штету, па је се потом упутила Медовском Заливу и са повољне даљине отворила ватру на бродове у Медовском Заливу из којих су се наше трупе искрцавале, унела велику забуну и нанела велику штету.

Хамидија је, по казивању официра из 17 пешадиског пука избацила око 100 метака, упропастила и изгорела два транспортна брода и упропастила велику количину хране и осталог материјала. Од људских жртава било је око 60 погинулих и удављених; око 30 рањених; и 20 коња удављено.²⁾

¹⁾ Грчка флота је још у почетку Првог Балканског рата 1912 год. успела, да примора турску флоту да се одрекне акције на мору и склони у Мраморно Море, да трајно затвори Дарданеле, а са овим да омогући слободан поморски саобраћај код Балканских Савезника.

Између Солуна и Дедеагача вршено је делимично снабдевање бугарске војске у источној Тракији, Од Солуна су вршени транспорти грчких трупа за Преуз, за операције код Јањане (Египт). Тако исто користило се поморски пут из Солуна за Драч и Медову за снабдевање нас и Црногораца под Скадром, као и за транспортовање наших трупа за Скадар. С тога је обезбеђивање ових поморских комуникација било од врло великога значаја, нарочито за наш Приморски Кор, чија је комуникациона линија била море (линија Солун—Медова).

Турска крстарица *Хамидија* успела је, да се ноћу 2 и 3 јануара 1913 год. вешто извуче из Дарданела, да се неопажено провуче кроз грчку запречну линију и избије у отворено море. Командант Крстарице *Хамидије Реуф-беј* био се одлучио на овај корак на своју одговорност а у циљу, да освети загрози грчку трговину и поморске комуникације свих Балканских Савезника.

Хамидија је код острва *Сири* потопила грчку крстарицу „Македонија“. После овога отпловила је за *Бејрут* (Сирија), а 6 јануара дошла је у *Порт Саид* (Египат). Пошто је извесно време пробавила у Црвеном Мору, она је почетком фебруара 1913 год. била код Малте, па је одавде предузимала разна смела крстарења по Јонском и Јадранском Мору и непримећено од Грка изненадно се појавила 27 фебруара пред Медовским заливом и тукла II ешелон наших трупа у најкритичнијем тренутку, у току његовог искрцавања, наневши му велике губитке. После овога *Хамидија* је отпловила у Александрију, да би се опет, када буде потребно, појавила у пристаништа северне Арбаније: Драч и Медову и угрозила наш поморски саобраћај са Солуном.

Сви покушаји грчке флоте да униште *Хамидију* остали су без успеха, јер је ова својом великом брзином и одлучношћу, увек успевала, да умакне грчком гоњењу, те је тако све до примирја *Хамидија* била страх и трепет за грчку флоту (?).

Овај пример *Хамидије* јасно доказује, да и под најтежим приликама одлучност и смелост могу имати успеха.

²⁾ Биће од интереса, да по овоме изложимо извештај аустро-угарског вице-конзула из Бара од 28 фебруара (13 марта) 1913 год., који је послао Министарству Спољних Послова у Беч, а који гласи:

„О бомбардовању Медове (телеграм од јуче № 6.) дознао сам од команданта брода „Шкодра“ друштва „*Ungaro-Croata*“, који је са својим бродом био присутан овом бомбардовању ово:

Број губитака у овој прилици био би несумњиво већи, да није присебност и досетљивост једног артилериског поднаредника-брђанина ово отклонила. На пристаништу у Медови био је један вод брдске артилерије, који је чекао да се II ешелон искрца, па да се он укрца за Драч. Када се *Хамидија* изненадно појавила на морској пучини и отпочела тући наше трупе при искрцавању поднаредник-брђанин је одмах својом иницијативом отворио ватру из својих брдских топова на *Хамидију*, и после извесног времена *Хамидија* је прекинула паљбу и изгубила се на морској пучини. На овај начин присебност и досетљивост једнога поднаредника, достојна сваке похвале, уштедела је многе жртве. Несумњиво је да је Командант Крстарице *Хамидије* мислио, да је Медовско пристаниште обезбеђено далекометним топовима (што у ствари није било, јер ових топова нисмо ни имали) па је избегао да не упадне у сверу њиховог успешног дејства.

Види се, да је *Хамидија* била тачно оријентована о покрету наших трупа из Солуна, о њиховом обезбеђењу грчком ратном флотом, о задржавању успут на појединим местима, као и о њиховом пристизању у Медовски Залив. Сем овога *Хамидија* је морала имати у близини и своје базе за снабдевање храном и угљем.

Овај несретан случај са нашим II ешеленом десио се с тога, што он на свом путу од Солуна до Медове није био обезбеђен од стране грчке флоте. Ово је било неминовно потребно када се знало, да *Хамидија* крстари по Егејском, Јонском и Јадранском Мору, због чега је поморски пут до Медове био непоуздан и угрожен. Грчком Главном Интенданту у Солуну био је на 48 часова раније авизиран полазак I и II ешалона од стране нашег делегата, да би се ови ешелони обезбедили од стране грчке флоте. Зашто и поред овога није од грчке стране вршено обезбеђивање од Солуна до Медове, као и у Медови за време искрцавања, знаће без сумње грчко Министарство Марине.

„Крстарица „Хамидија“ појавила се јуче пред Медовом, пошто је у току пре подне бомбардовала Драч, и на даљини око 7000 м. отворила је ватру на грчке транспортне бродове, који су се овде налазили са српским трупима јачине око 4000—4500 људи, коња, и авиона, муниције и профијанта, које су се искрцавале.

Гађање је трајало око 1 сата, којом су приликом потпуно разорена и уништена два транспортна брода, од којих је један био са муницијом, који је експлодовао. Остали пак бродови, више или мање оштећени, насели су на обалу. Губици код трупа (мртви и рањени) прешли су 500 људи. Четири авиона могла су се још пре бомбардовања искрцати на обалу.“ — (*Feldmarschall Conrad: Aus meiner Dienstzeit 1906—1918- Dritter Band, S. 171.*)

III Ешелон.

Овај ешелон образовали су: штаб Приморског Кора; 5-ти пешадиски пук I поз. (Дринска дивизија I поз.); дивизион хаубичке артилерије 120 мм.; опсадна артилерија (2 батерије: 5-та и 7-ма); Пионирски полубатаљон Дринске дивизије I поз.; Минерска чета; Инжињерска алатна колона; Мостови трен Дринске дивизије I поз.; одељење Великог Мостовог Трена; Рефлекторско одељење; корпусно телеграфско одељење; телеграфско одељење Дринске дивизије I поз.; Санитетско слагалиште; и две руске болнице: Петроградска и Московска.

Ешелон је утоварен у 16 грчких транспортних бродова ¹⁾. Укупна јачина овога ешелона износила је: 6.637 људи; 1.171 коњ; 808 волова; 536 кола; 17 топова и 8 кара.

Ешелон се кренуо на пут из Солуна 4 марта у 12 ч. 30, праћен од ратних бродова грчке ратне флоте крстарице „Псаре“ и торпиљера „Никополис“. 5 марта ујутру ешелон је стигао до улаза у Коринтски Канал, кроз који се провукао за Коринтски Залив. Ово провлачење кроз канал трајало је цео дан 6 марта, а ишло је врло споро, пошто је канал узан и недовољно дубок, те је сваки брод морала полако и пажљиво да проведе кроз канал једна мала лађица, која је била тачно упозната са природом канала и служила као вођ.

8 марта пре подне грчки капетан фрегате *Сактурис* саопштио је Команданту Кора, да по наређењу грчког Министарства Марине, а због извесних догађаја који су њему непознати, цео транспорт мора остати у Коринтском Заливу до 10 марта. Разлог за ово задржавање Сактурис није могао дати. О овом изненадном задржавању одмах је извештена наша Врховна Команда, Командант Приморских Трупа код Скадра, наш посланик у Атини, и наш делегат при грчкој Врховној Команди у Солуну. И на наваљивање наше Врховне Команде, нашега посланика у Атини и нашег делегата у Солуну, ипак је ешелон остао у Коринтском Заливу све до 14 марта, кога се дана кренуо на пут за Патрас у 15 ч. Дакле без икакве стварне потребе, стајало се у Коринтском Заливу код вароши Коринта пуних осам дана у времену

¹⁾ Бродови су били различите запремине, а имали су ова имена: Патрис, Посејдон, Станимакос, Мориа, Екатерини, Христофорос, Калутес, Трикупис, Траки, Марија, Теоскенасти, Кипрос, Коронсос, Олга, Михаил и Демостенес.

Највећи и најудобнији брод био је Патрис (прекоокеански) на коме је био укрпан цео корпусни штаб, 5-ти пешад. пук I поз. и 2 руске болнице. Једва се провукао кроз Коринтски Канал (6 км. дугачак и узан).

када је, с обзиром на војничку ситуацију код Скадра требало тамо стићи што пре, и заузети Скадар пре дефинитивне одлуке Великих Сила, по којој би он припао Арбанији.

За време бављења у Коринтском, Заливу, услед збијеног размештаја војника по појединим бродовима, нарочито на броду „Патрис“ појавио се био тифус. За локализовање и угушивање тифуса под овим најтежим приликама, предузимане су све мере, које су биле у могућности и успело се, да се локализује. Сем овога и хране је било понестало, јер је при поласку из Солуна издат свеж хлеб трупамa, који је због влаге и топлоте у бродовима одмах почео да се буђа и квари тако да се морао скоро сав побаци у воду. Тражено је депешом из Солуна преко нашега делегата од грчке интендантуре, да се пошаље храна и фураж жељезницом из Атине у Коринт, и од 9—11 марта примљено је: 10.000 кгр, двопека, 9.216 кгр. зоби; 25.000 кгр. сена; 6.259 кгр. мекнића; и 2.900 кгр. сира. На овај је начин обезбеђена храна и фураж до доласка у Медову.

Сем поменутих тешкоћа, које су се морале савладати око исхране, имале су се истовремено савлађивати велике тешкоће око снабдевања људи и стоке водом за пиће, у којој се почело много оскудевати. Ова је се вода морала доносити чак из Атине жељезничким возовима у Коринт, одавде се из вагона специјалне конструкције морала вода разливати у нарочите лађе, које су пловиле до појединих бродова и делиле им потребну количину воде. Због великог броја људи (округло 7000 љ.), нарочито стоке (округло 2000 грла) снабдевање водом за пиће задавало је велике тешкоће и било несравњено теже, но снабдевање храном и фуражи.

14 марта у 15 ч. ешелон се кренуо за Патрас у пратњи крстарице *Псаре* и торпиљера *Никополис*, и освануо у пристаништу Патраском, код вароши Патраса. У јутру грчки капетан фрегате Сактурис известио је Команданта Кора, да је добио заповест од свог Министра Марине, да овде остане цео дан до 21 ч. а није могао дати разлог за ово задржавање ешелона. У 21 ч. кренут је ешелон из Патраског Пристаништа, али после кретања од једнога часа покрет је обустављен и ешелон је враћен у пристаниште, где је преноћио и тек сутра дан кренуо се на пут. Упитан за ово капетан фрегате Сактурис одговорио је, да му је разлог непознат. 16 марта ешелон се кренуо на пут и 17 марта у 6 ч. стигао на Крф. Овде је Командант Крстарице *Псаре* известио команданта Кора, да ће, због узимања угља, полазак

ешелона бити у 16 ч., а стварно је ешелон кренут на пут у 17 ч. те је тако и овде, без стварног разлога, изгубљен дан.

Јако пада у очи оволико дуго задржавање наших трупа успут за Медову и то у Коринту, Патрасу и Крфу, без икакве стварне потребе, те смо тако на путу изгубили пуних десет дана. Изгледа да је ово задржавање наших трупа, да не стигну на време код Скадра, политичке природе и да је грчко Министарство Марине ово нарочито учинило, по наређењу своје владе, а по наваљивању Аустро-Угарске и Италије, да би нас успут задржало што је могућно више, докле Велике Силе дефинитивно не одлуче питање о судбини Скадра. Тако је и било.

18 марта ешелон је стигао у Медовски Залив у 13 ч., а у 15 ч. већ је било отпочело искрцавање наших трупа. Средства за искрцавање била су потпуно недовољна, с тога су се користили понтонири, који су у овоме много припомогли, правећи од понтона и дасака сплавове помоћу којих је вршено искрцавање трупа, уз припомоћ и других средстава у веома скромном обиму (неколико чамаца, шалана и једна мала јахта Краља Николе). Искрцавање је отежавала још и та околност, што због плитког залива поред обале, бродови нису могли прићи близу обале, већ су се морали заустављати на већем и мањем удаљењу, што је зависило од дубине гажења појединих бродова.

Ради што веће брзине у искрцавању људи, стоке и материјала, људство и материјал искрцавани су чамцима, шаланима, сплавовима и јахтом Краља Николе, а сва стока (коњи и волови) спуштана је једновременно са свих бродова, у којима је била утоварена, у море и пливањем излазила на обалу. На овај, мало и ризичан начин, много је се добило у времену, т. ј. у брзини искрцавања, што је било од великог значаја. На овај се начин успело, те је искрцавање свих 16 пуних бродова извршено потпуно до 21 марта (укупно за 57 часова) што је било врло брзо и ван очекивања.

По извршеном искрцавању предузет је покрет трупа до Љеша. 21 марта корпусни штаб и трупе кренути су за с. Барбалуши, где је остао корпусни штаб, а трупе су кренуте напред и груповане на десној обали Дрима на простору: Бушати—Барбалуши.—Главни слагалиште корпуса (база) било је Медова—Љеш.

Искрцавањем трупа и њиховим покретом до Бушати руководио је начелник корпусног Јенералштаба, а Командант Приморског Кора са црногорским бригадиром Сердаром Ј. Вукотићем

и помоћником начелника корпусног Јенерштаба мајором М. Ускоковићем, отишао је на Цетиње Краљу Николи, где је, по заједничком споразуму, а у циљу јединства у командовању, Краљ Никола издао наредбу свој Црногорској војсци, којом је ставио под команду Команданта Приморскога Кора све Црногорске трупе око Скадра, остављајући Команданту кора пуну слободу рада, погледу извођења даљих операција око Скадра.

После овога Краљ Никола је опозвао Команданта Зетског Одредна наследника престола Данила, а на његово место постављен је бригадир Сердар Ј. Вукотић.

УРЕЂЕЊЕ ПОЗАДИНЕ ПРИМОРСКОГ КОРА

Снабдевање корпуса храном вршено је у прво време из Солуна, али је доцније вршено понајвише из Трста и Ријеке. За овај циљ тамо је био упућен један наш делегат за набавку хране и фуражи, коме је Главни Интендант наше Врховне Команде дао општи прорачун за набавку и упутио га у Трст, а Министарство војно финансирало је овог делегата потребном сумом новца. Набављена храна и фураж у Трсту и Риједи транспортована је у Медову и Драч.

Уређење позадине Приморскога Кора било је изведено овако:

У *Љешу* било је *војишно слагалиште* (база). Сва храна и фураж из Медове одмах је превлачена за Љеш, да не би, због евентуалне појаве *Хамидије*, храна била уништена, а под ватром не би се могла ни узимати. Сем овога у Љешу су биле и *болнице* и то: једна наша која је ту раније била, и две руске болнице, које су дошле са Приморским Кором.

У *Барбалуши* било је *ручно слагалиште* за Бушатски сектор; а у *с. Ваудењу* *ручно слагалиште* за сектор Вел. Бардањолт. Ова ручна слагалишта овако близу трупа подигнута су с тога, што се није имала на расположењу Колонска комора, те би довоз хране и фуражи из војишног слагалишта до трупа био врло тежак, због велике удаљености, рђавог пута и ружног времена, а можда и немогућан, када се за време јакних и дугих приморских киша (пролеће) излије Дрим и поплави пут Љеш—Барбалуши и околину, као што је и био случај. Наређена је била оправка пута: Медова—Љеш—Бушати (главна и једина комуникација), као и оправка и ново просецање пута: Љеш—Грамши—Ваудењ. Од с. Спасара до с. Јубани (десна обала Дрињаче, сектор Вел. Бардањолт) било је наређено просецање и израда пута за артилерију и возове, који дотле није постојао.

Извршено је *подизање телефонске линије*, и *оправка* на целој позадној просторији. Организована је и *релејна веза* између појединих нападних сектора, и са врло великим тешкоћама успостављен је и *поштански саобраћај на товарним коњима*, средством релеја тешком стазом преко пуке, Спаса за Призрен (штаб III армије). Необично јака киша веома је много сметала радовима на уређењу позадине. Она је почела 24 марта и падала је непрекидно десет дана. Ово је допринело, те је се Дрим излио толико, да је главна комуникација Љеш—Барбалуши била под водом на дужним око 10 км. све до с. Какарића, што је онемогућило довоз хране и фуражи из Љеша до ручних слагалишта. Нагибом камените косе поред пута Мали Какарић морала се правити варијанта — стаза за пешаке, те је *носачким колонама* преношена храна и фураж из Љеша до с. Каракића, а одавде колима или товарном коњима до трупа. Ово је задавало врло велике тешкоће снабдевању.

Због ових разлога пут : Грамши—Пистули—Ваудењ није могао да се поправља, а просецање новог дела пута : Спасари—Јубани—Вел. Бардањолт, због каменитог земљишта ишло је споро и тешко, ма да су га радили батаљон пешадије, пионирски полубатаљон Дринске дивизије I поз., и минерска чета.

Понтонски мост преко Дрињаче за везу са сектором Вел. Бардањолт није се могао подићи због велике ширине и брзине воде (Дрињача се излила), као и због каменитог дна. С тога су се за пребацивање дивизиона хаубичке артилерије и пукова пешадије морали употребљавати сплавови, на којима је превожене ишло споро и доста опасно.

Јака и дуготрајна Киша, изливање Дрима и Дрињаче, квар и оскудица у путевима, немогућност да се они одмах доведу у ред, учинило је, те је припрема и покрет трупа, као и пребацивање на сектор Вел. Бардањолт било доста успорено, ма да је се чинило *сво што се могло*, да се покрети трупа ипак не обуставе ни за време ове јаке и дуготрајне кише.

За обезбеђивање позадине и слагалишта хране остављен је у Љешу један батаљон пешадије из Дринске дивизије II поз., који је са једном четом обезбеђивао храну у Медови. За обезбеђивање ручних слагалишта наређено је командантима Дринске дивизије I и II поз. да они сами предузму за ово потребне мере

СТАЊЕ ОПЕРАЦИЈА КОД СКАДРА У МОМЕНТУ ДОЛАСКА ПРИМОРСКОГ КОРА (18 МАРТА).

Пред долазак Приморског кора Црногорци су нападали М. Бардањолт, али су Турци одбили све њихове нападе, ма да је се предња црногорска линијама све више приближавала турским положајима, а делом била подишла и до препрека од жице.

Наше Приморске трупе мало су напредовале према Брдици, јер су задржаване поплавом и неповољним земљиштем, с тога су се оне ограничиле у главном само на бомбардовање Брдице. У овоме времену водиле су се огорчене борбе око Тарабоша, јер су Црногорци 18 марта били покушали, да овај пошто пото заузму, али су им сви напори остали безуспешни, јер је отпор Турака био врло јак. Пошто су осујећени напори Црногораца за освајање Тарабоша, замишљало се, да се Скадарска тврђава јаким и другим бомбардовањем присили на предају. На захтев Црногораца од 21 марта да се Скадар преда, Есад паша је одговорио, да ће га бранити до последњег човека. Есад паша је тада располагао снагом око 26.000 љ., док је нападач (ми и Црногорци) располагао снагом од 28.000 Црногораца и 17.000 Срба. 22 марта је понова отпочело бомбардовање Скадра.

У времену доласка Приморског Кора под Скадар стање је било овако: блокадна линија није била још потпуно изведена, јер су дотадање црногорске и наше Приморске трупе биле бројно слабе да је организују потпуно, већ су постојале празнине између појединих сектора, где веће где мање, тако :

На тарабошком сектору Црногорци су имали 14 батаљона пешадије и око 25 топова разних система и калибара, застарелих и несавремених. Целокупна јачина око 8000 људи.

На Бушајтском сектору била је наша Дринска дивизија II поз. (непотпуна), јачине: 5-ти пешад. пук II поз.; 6-ти пешад. пук II поз. (непотпун): један дивизион пољске брзометне артилерије; једна брдска Дебанжова батерија; и једна брдска брзометна батерија. Дивизија је држала Ашти и Мелгушки вис, а са једном четом с. Труши Епер. На овај начин била је велика празнина између сектора Тарабошког и Бушатског, раздвојених још озбиљном препоном р. Бојаном, која се могла прећи само преко моста код с. Оботи.

На Бардањолтском сектору било је пет црногорских бригада пешадије различите јачине, кордонски размештене, на фронту око 11 км. Укупна јачина око 16.000 људи и 30 топова

разних система и колибара, највише брдских, старих и потпуно несавремених.

На *Штојском сектору* била су два црногорска одреда у јачини 9 батаљона пешадије и 4 топа. Укупна јачина око 4000 људи ; распоред кордонски.

У уште узев црногорске трупе су дотадањом опсадом и борбама биле доста исцрпене и заморене, артилерија недовољна и застарела, муниције недовољно а модерних средстава за савлађивање препрека од жица није ни било. Ово је довело опсаду Скадра до мртве тачке. Према оваквом стању ствари црногорска даља акција била је немогућна без наше помоћи.

Доласком нашег Приморског Кора, блокадна се линија могла организовати правилније и потпуније, како са обзиром на захтеве опсадне војне, тако и на намеравани план напада на Скадарску тврђаву.

ИЗВИЂАЊЕ ЗЕМЉИШТА ОКО СКАДРА И ЊЕГОВА ОЦЕНА. ОРГАНИЗАЦИЈА БЛОКАДНЕ ЛИНИЈЕ. ПЛАН ЗА НАПАД.

Према извиђању земљишта око Скадра и његовом проучавању на лицу места донео се закључак о важности појединих сектора Скадарске тврђаве. Скадарска тврђава је имала ове секторе.

1) *Тарабошки*; 2) *Брдички*; 3) *Бардањолтски*; 4) *Штојски*; 5) *Скадарско језеро*.

О овим секторима било је раније говора, с тога ће се овде изнети њихова укупна оцена, с обзиром на њихову важност и значај посебице, као и оцена о њиховом међусобном утицају.

Сектор Тарабош (к. 594, 592) је у топографском смислу врло јак, формације Карста, врло добро утврђен и препрекама обилато снабдевен; узан је гребен те не дозвољава развој јаче снаге и напад на њега био би скопчан са врло великим тешкоћама и губицима, као што су то досадањи догађаји потпуно потврдили. Али по своме положају и утицају на одбрану Скадарске тврђаве, он је најважнији, јер падом његовим одмах је одлучена судбина Скадра у корист нападача. Али пошто су услови напада на Тарабош под тадањим приликама били веома тешки, са врло сумњивим изгледима на успех, то на њега не требаа изводити главни—пресудан напад.

Сектор Брдички (к. 166) је сам по себи с обзиром на свој положај и пластику, такође врло јак, предтерен мочаран и баровит, врло јако утврђен и препрекама од жице обилато снабдевен. Сем свега овога одлично брањен са М. Тарабоша (к. 382, 316),

косе Тепе и М. Бардањолта, и ова три тактичка објекта, с обзиром на свој положај и пластику, чине врло снажан утицај на Брдицу, повећавајући јој веома јако отпорну моћ. Проблем напада на овај сектор био би врло тежак, на целом фронту и немогућ, због мочарног земљишта пред њим и уз ово скопчан са врло великим губицима као што је то ноћни напад на Брдицу 26/27 јануара потпуно доказао. Па и када би се Брдица заузела проблем напада не би био ни близу решен, јер би се нападач по избијању на Брдицу нашао у једној безизлазној тактичкој ситуацији: пред фронтом Дрињача озбиљна препона, иза ње коса Тепе са цитавом са које би нападач на Брдици био стављен под врло јаку фронталну ватру; с лева би добио врло јаку анфиладну ватру са М. Тарабоша, а с десна пак од М. Бардањолта. Под овако тешким приликама врло је тешко и помислити на какав успех у нападу, па и када би га било, то би по свој прилици била „Пирусова победа“. С тога овај сектор није био за главни—пресудан напад.

Сектор М. Бардањолт (к. 184, 163, 113 итд.). Вел. Бардањолт (к. 274, 261, 265) са косом Ренци (к. 142) који држе Црногорци обухвата и доминира М. Бардањолт и ставља га под врло јаку и успешну фронталну и уздужну ватру: артилериску, пешадиску и митраљеску. Нуди релативно најповољније тактичке услове за главни—пресудан напад, јер најбрже и са најмање жртава доводи до циља. Падом М. Бардањолта разрешавају се сви тактички проблеми о заузимању Скадра, а његовим падом пада истовремено и сектор Штој, затим убрзо Тарабош и Брдица, пошто су ови у тесној тактичкој међусобној вези. Поред користи које је нудио М. Бардањолт, у смислу релативно најлакшега напада и најбржега успеха, он је за ову ситуацију задавао и једну већу незгоду, јер је пребацивање главне снаге са правца Љеш—Бушати на сектор Вел. Бардањолт било под тешким тактичким условима: Дрињача се излила, није се могао подићи мост, него је пребацивање трупа вршено сплавовима. Али пасивно држање Турака и њихов знатно ослабљен отпор, услед оскудице хране и муниције и опалог морала, давао је могућности нападачу да своју намеру приведе у дело. За овај циљ Бушатски сектор морао је се добро утврдити, посетити довољно јаком снагом и подупрети јачом артилеријом, како би главна комуникација: Бушати—Барбалуши—Љеш—Медова била поуздано обезбеђена.

Сектор Штој. Овај сектор чини мочарна низија северно

од Скадра између р. Кири и Скадарског језера. Он је био много удаљен од главне комуникације Приморског кора и са М. Бардањолта могао је бити стављен под јаку и успешну уздужну и леђну ватру. Према овоме држање сектора Штој зависило је од одржања М. Бардањолта. С тога за овај случај овај сектор није био за главни напад.

Скадарско језеро. Овај сектор језерски отпада из комбинације, пошто обе непријатељске стране нису имале на њему своју ратну флотилу. Истина Турци су имали на језеру 3 монитора, наоружана брзометним топовима малог калибра и хочкисовим митраљезима, али црногорски топови, постављени на подножју планинског гребена Тарабоша, на обали језера између с. Широке и Зогаја, држали су далеко од обале ове турске мониторе и један од ових био је потопљен, а један остао теже оштећен од стране Црногорске артилерије тако, да се од непријатеља са ове стране није више имало чега бојати. Према овоме на језеру је вршено само осматрање.

План напада на Скадарску тврђаву

Када се, после овако размотрених услова напада у главним линијама и посебице за сваки сектор Скадарске тврђаве, узме у процену и тактички утицај, који они чине један на други, појачавајући или слабећи више или мање отпорну моћ суседних сектора, онда се јасно види, да релативно најповољније услове за главни — пресудан напад на Скадарску тврђаву са највећим изгледима на успех, даје сектор М. Бардањолт. Јер падом сектора М. Бардањолт пада истовремено и сектор Штој, а после овога не би се више могли држати ни Тарабош ни Брдица, јер би озбиљно били угрожени с леђа. На овај би начин капитулација Скадра била убрзо свршено дело.

С обзиром на све ово, главни — пресудан напад на Скадарску тврђаву треба управити на сектор М. Бардањолт, а на свима осталим секторима вршити демонстративан напад.¹⁾

¹⁾ Противно овоме Командант Приморског Кора био се првобитно одлучно на главни напад на Брдицу, и то на њено десно крило (најгори случај). За овај циљ командант кора био је издао и усмену заповест на Мелгушком вису, командантима Дринске дивизије I и II поз. у присуству начелника корпусног Јенералштаба. Овом заповешћу Дринској дивизији II поз. био је додељен простор од Ашти па до гребена Мелгушког виса, а Дринској дивизији I поз. одавде па до Бојане, наглашавајући том приликом, да ће Дринска дивизија I поз. извршити главни напад на десно крило Брдице, а Дринска дивизија II поз. споредан напад на лево крило Брдице. Овом при-

Према овоме требало је извршити и груповање заједничке (српске и црногорске) снаге за напад.

Ради потпуније организације блокадне линије и појачања снаге на Бушатском сектору, било је наређено црногорском Приморском одреду, да из свога састава пребаци на леву обалу р. Бојане у с. Труши Етер 3 батаљона пешадије, који ће са једном нашом пољском батеријом образовати једну јачу групу. Ова је група образовала лево крило Бушатског сектора. На овај начин створена је јача веза између сектора Тарабош и Бушати, те је и блокадна линија сада изведена потпуно. Сада је Бушатски сектор имао три јаке отпорне тачке: Ашти, Мелгушки вис и с. Труши Етер, те се сада није могао изманеврисати. Њему

ликом командант кора издао је командантима дивизија и нека подробнија упуства, која су се односила на припрему и извршење напада на Брдицу.

С обзиром на све до сада у овој студији речено о Брдини, као о једном по природи врло јаком, добро утврђеном и ванредно добро брањеном положају са мочарним предтереном, као и с обзиром на скорашињи неуспех наших Приморских трупа, приликом њиховог поћног напада на Брдицу (26/27 јануара), нарочито случај код леве колоне Приморских трупа, која од с. Труши Етера није могла даље ни маћи, због јако мочарног и подводног земљишта (како је било и тада због великих киша), оваква одлука команданта Приморског кора била је испојмљива, а за нас била судбоносна, да је се извела. С тога је начелник корпусног Јенералштаба предложено команданту кора, да он напусти ову идеју, па да се главни напад на Скадарску тврђаву изврши на сектору М. Бардањолт, пошто се на овај начин најбрже и са најмање жртава долази до циља. За овај циљ начелник корпусног Јенералштаба, после подуже дискусије са командантом кора по овом питању, предложио му је, да се пре извршења његове заповести претходно изврши заједничка студија земљишта са Вел. Бардањолта и после тога донесе коначна одлука о правцу главног напада.

Командант кора је, после извесног затезања и колебања, усвојио предлог начелника корпусног Јенералштаба, изашао на Вел. Бардањолт, и заједничком студијом земљишта одавде, сложио се са начелником корпусног Јенералштаба, т. ј. да се главни напад управи са Великог на М. Бардањолт, а не на Брдицу, као што је се командант кора био првобитно одлучио и заповест издао, а на свима осталим секторима да се изведе демонстративан напад. У овоме смислу издата је била и корпусна заповест за заједнички напад на Скадар од стране Срба и Црногораца.

Али и поред овога, командант Приморског кора у својој релацији Врховној Команди, поводом овога питања, наводи, да је он овакву одлуку донео само с тога, што је из Врховне Команде обавештен, да су остали енелони Приморског кора задржани у Солуну и да му се неће ни упућивати, иначе да их је добио, он би, вели, ипак главни напад управно на Брдицу, како је се и првобитно био одлучио, а не на М. Бардањолт, што је наравно из основа погрешно. Јер је познато, да се непријатељ не напада тамо где је најјачи, већ онде где је најслабији.

Да је ово тачно, потврдио нам је и начелник штаба Есад Пашић, Јенералштабни мајор *Керам Един бег* у присуству команданта Приморског кора и официра из корпусног штаба, у разговору поведеном баш по овом питању, приликом закуске давање Есад паши од наше стране код Љешког манастира на Ускрс 14 априла 1913 год., приликом пропуста Есад пашићних трупа кроз нашу предстражну линију, по извршеној капитулацији Скадра.

је поред дотадање снаге с којом је располагао, придата и сва опсадна артилерија тако, да је једна онсадна батерија (2 цеви) била на Мелгушком вису за тучење Брдице и косе Тепе, а друга батерија (3 цеви) на Ашти за тучење М. Бардањолта, а на случај потребе и за тучење Брдице и косе Тепе.

За извршење пресудног напада на М. Бардањолт наређено је, да се тамо упуте, поред црногорских трупа, које су се тамо већ налазиле, још и трупе Дринске дивизије I поз. (5-ти и 17-ти пешад. пук). I ва брдска брзометна батерија, и цео хаубички дивизион 120 мм.

На сектору Штој нису чињене никакве промене, пошто му је иначе снага била слаба, а са сектора Тарабош узето је 3 батаљона пешадије.

Подробно извиђање, организација позадине, истовар хране у Медови и њено одвлачење у Љеш; израда и оправка путева; телеграфске, телефонске и релејне везе; подизање моста и израда сплавова, као и остала потребна припрема за напад трајала је 7 дана (од 22—28 марта закључно). Још је требао дан, у најгорем случају два дана, па да отпочне општи напад на Скадарску тврђаву.

Пре издате заповести за општи напад на Скадарску тврђаву, *Командант Приморског Кора као главни командант, издао је Команданту Зетског Одрода 28. марта 1913 год. ову заповест: (ОБР. 154):*

„Према указаној потреби наређујем, да се досадањи Зетски Одред за предстојећи напад на Скадар подели на 2 одреда: Штојски и Бардањолтски. Штојски одред образоваће одред: „Врачки“ командира А. Раичевића, и „Драгочки“ бригадира М. Николића са свом артилеријом, која се налази на Штојском одсеку од р. Кира до Скадарског језера.

За Команданта Штојског Одрода Њ. В. Краљ Никола наименовао је бригадира Ј. Бећира.

Бардањолтски Одред образоваће: одред командира М. Матановића; Колашинска бригада командира М. Меденице; Мјешовита бригада војводе Ђ. Петровића; Васојевићска бригада бригадира Р. Вешовића; Мјешовита бригада бригадира М. Вучинића; и Дурмиторска бригада бригадира Јока Ацића са свом артилеријом црногорском на Бардањолтском одсеку.

За Команданта Бардањолтског Одрода Њ. В. Краљ Никола наименовао је бригадира Сердара Јанка Вукотића, кога одређу-

јем за команданта одсека Бардањолтског од р. Кира до р. Дрина, под чију команду у тактичком смислу улази и командант Дринске дивизије I поз. са својом дивизијом.

Према овоме нека команданти Штојског и Бардањолтског одсека изволе примити своје одреде и нека предузму све припремне радове за скори одсудни напад на непријатеља пред својим фронтом“.

После овога Командант Приморског Кора издао је дефинитивну општу *зайовесџ* за *напад на Скадарску тврђаву*, која је садржавала овако груповање наше заједничке снаге (српске и црногорске):

1) *Противу сектора Штој* црногорски одреди: Врачки командира А. Раичевића и Драгочки бригадира М. Николића са свом артилеријом, која се налазила на Штојском сектору од р. Кири до Скадарског језера. Командант бригадир Јово Белир.

2) *Противу сектора М. Бардањолт*: Одред командира М. Матановића; Колашинска бригада командира М. Меденице; Мешовита бригада војводе Ђ. Петровића; Васојевићска бригада бригадира Рад. Вешовића; Мешовита бригада бригадира М. Вучинића; и Дурмиторска бригада бригадира Јока Аџића, са свом црногорском артилеријом на Бардањолтском сектору; 12 пољских брзометних Крулових топова¹⁾, послати од стране наше Брховне Команде; и још наше трупе: Дринска дивизија I поз. (5-ти и 17-ти пешад. пук); једна брдска брзометна батерија; и хаубички брзометни дивизион кал. 120 мм.

Командант бригадир сердар Јанко Вукотић.

3) *Противу сектора Брдице*: Дринска дивизија II поз. (5-ти и 6-ти пешад. пук); 2 брдске и 3 пољске брзометне батерије, ојачана са 3 батаљона из Шумадиско-арбанског одреда, са 3 црногорска батаљона из Приморског одреда са Тарабоша; и са 5 цеви 12 см. дугачких опсадних топова.

Командант пуковник Дамјан Поповић.

4) *Противу сектора Тарабоша*: Црногорски Приморски Одред раније јачине и састава (мање 3 батаљона датих Бушатском сектору).

Командант бригадир Митар Мартиновић.

Као што се из овога груповања целокупне снаге види, главна нападна улога припада групи бригадира Ј. Вукотића, који

¹⁾ Заплесени од Турака на Куманову.

је имао да изведе главни напад на М. Бардањолт, а противу свих осталих сектора Скадарске тврђаве имао се извести демонстративан напад.

У заповести је било наређено, да општи напад на Скадарску тврђаву отпочне 31 марта у 5 ч. 15. Уз ову оперативну заповест била су приложена и два упута начелника артилерије и инжињерије Приморскога Кора у погледу артилериске и инжињерске припреме и извршења напада.

28-ог марта (10 априла) Командант Приморског Кора добио је од Команданта Међународне флоте на Јадранском Приморју, енглеског *вице-адмирала Сесил Берне-а*, службено саопштење ове садржине:

„У име Међународне Флоте која представља Велике Европске Силе.

„Проглашавам блокаду обале између Барске Луке и ушћа реке Дрима.

Блокада ће почети у 8 ч. пре подне десетог дана месеца априла, године хиљаду девет стотина тринајесте.

Блокада ће се простирати на обале од 42°6' до 41°45' северне ширине, обухватаће све луке, заливе и ушћа река у тим границама и острва према тој обали, и односиће се на све бродове ма под каквом заставом они пловили.

Свима бродовима, који се налазе у границама блокиране просторије, дозвољен је рок од 48 часова, т. ј. до 8 ч. пре подне 12 априла 1913 год., да могу напустити просторију, ако то желе“.

Дато својеручно на броду Њ. Британског Величанства „Краљ Едвард VII“
10 априла 1913 год.

СЕСИЛ БЕРНЕ с. р.

Вице-адмирал, и

Командант Међународне Флоте

Бродови с храном, који су се били затекли у блокираној зони имали су се у року од 48 часова истоварити и удалити из пристаништа. Ако се храна и материјал не би истоварили до одређенога времена, бродови су се морали удалити из дотичних пристаништа, па ма и не били истоварени.

Циљ ове блокаде био је, да се Црна Гора принуди на попуштање у питању Скадра и да Срби обуставе даљу акцију на Скадар, спречавајући долазак остатка трупа Приморскога Кора

из Солуна, као и довоз свих осталих материјалних потреба за опсаду Скадра.

Ова међународна блокада отежала је до највећих граница даљи рад српских и црногорских трупа код Скадра, јер су оне биле одсечене од својих главних извора за ојачање, исхрану и снабдевање, те према томе и њихова даља акција била је сада ограничена и уочена.

Врховна Команда 28 марта известила је Команданта Приморског Кора, да су предузете мере, да се муниција у будуће шаље из Призрена за Скадар преко Спаса и Пуке и преко Ел басана за Драч, али ће ово ићи врло споро због врло рђавог пута (стазе) и недовољних преносних средстава. Прву пошиљку командант не може добити пре десет дана.

Г) ДИЗАЊЕ ОПСАДЕ СКАДРА ОД НАШЕ СТРАНЕ И ПОВРАТАК НАШИХ ТРУПА ИЗ МЕДОВЕ И ДРАЧА ЗА СОЛУН.

До напада на Скадарску тврђаву није се дошло, ма да је све било припремљено и с нестрпљењем се очекивао заповешћу одређени час, па да отпочне акција. Узрок овоме је интервенција Великих Сила, поглавито Аустро-Угарске и Италије, које су на све могуће начине радиле, да се обустави даља акција према Скадру, и да Скадар припадне аутономној Арбанији.

Аустро-Угарска је била спремна за рат и једва је чекала ма какав повод, па да одмах отпочне рат противу Србије и Црне Горе. Мемоари аустро-угарског маршала Конрада фон Хецендорфа, бившег начелника ђенералштаба аустро-угарске војске, ово потпуно потврђују.

Како је ствар код нас по овоме текла, може се видети из ниже изложане преписке.

Председник Министарског Савета *дејешом од 22 марта* пита Врховну Команду: „да ли би се даља експедиција трупа за Скадар могла обуставити без штете по операције“. У исто време извештава да: „Велике Силе саветују нас и Грке, да обуставимо даље шиљање трупа, јер су оне решиле питање о Скадру. Тиме што је ђенерал Бојовић примио команду над целом опсадном војском (српско-црногорском), то је одговорност за нас већа. Нека штеди цркве, школе, болнице и све стране установе. Може странце пустити, а тако исто и све неборце“.

Врховна Команда 24 марта пита Председника Министарског Савета: „шта да се предузме под Скадром, пошто Коман-

дант Приморског Кора извештава, да не може позитивно јемчити за успех напада без остатка кора, при чему је Врховна Команда изјавила, да би само у таквом случају напад требало предузети, ако би Скадар по заузећу припао Црној Гори; иначе не вреди трупе излагати усалудним губицима“.

На ово *Председник Министарског Савета* дејешом од 24 марта одговара: „демонстрација флоте може се развијати у правцу како је Краљ Никола рекао и услед тога обазривост налаже, да се према томе равнамо. Што се тиче напада на Скадар, то је ствар чисто војна и у то се не можемо мешати.

Са гледишта политичког, што се пре Скадар заузме тим боље. Али би било врло рђаво, ако би се покушао напад, па не би успео. Извештаваћемо о току политичке акције. Аустро-Угарска тражи, да се објави блокада, али ово није још решено, није нам саопштено“.

Према овом одговору Председника Министарског Савета *Врховна Команда* послала је *Команданту Приморског Кора* 26 марта ову директиву:

„У Вашем раду противу Скадра управљајте се, с обзиром на ток демонстрације европске флоте, како је то објаснио у главноме Краљ Никола. Са гледишта политичког било би боље да Скадар што пре падне. Али би било врло рђаво, ако би се напад покушао, па не би успео. Према томе напад предузети само онда, када се потпуно изврши сва потребна припрема за успех, дакле када је успех врло вероватан. Велике Силе решиле су демонстрацију флотом. Аустро-Угарска тражи „да се објави блокада, али ово није још решено, нити саопштено. О току политичке акције јављаће Вам се. Када се буде одредио дан за напад на Скадар јавите овамо“.

25 марта, *Председник Министарског Савета* извештава *Врховну Команду* да: „укрцани у Солуну IV ешелон Приморског Кора не треба кретати, јер постоји опасност, да га европска флота неће пустити да се искрца и да га чак зароби. Што се тиче акције на Скадар, то је чисто војничко питање у које се Влада не меша“.

О овоме је Врховна Команда одмах известила Приморски Кор и наредила, да се IV ешелон у Солуну искрца из бродова и жељезницом врати у Велес.

27 марта *Председник Министарског Савета* извештава *Врховну Команду* депешом (Бр. 504): „не могу се слати трупе

и материјал морем, јер је блокада проширена и на Сан Ђовани ди Медуа. Судбина Скадра решена је и Велике Силе заједно с Русијом саветују, да престане што пре опсада Скадра. Док се трупе не врате старајте се, да их снабдевате храном и муницијом. Краљ и Влада донеће скоро коначао решење о Приморским трупима“.

28 марта *Врховна Команда добила је од Председника Министарског Савета* *дејешу*: „у вези моје депеше бр. 504 молим наредите ђенералу Бојовићу, да обустави сваку акцију код Скадра. Политички разлози то диктују“.

28 марта *Председник Министарског Савета доставља Врховној Команди*: „Политички разлози и данашња политичка ситуација нагоне нас прекинути непријатељства на Скадру и дићи опсаду. Сем блокаде приморја, која онемогућава даље транспортовање трупа, муниције и хране, Велике Силе употребиле су сав свој утицај, да Скадар остане Арбанији и да ми не чинимо узалудне напоре и непотребне жртве. При таквом стању ствари не остаје нам ништа друго, већ да наше трупе прекину операције, дигну опсаду и повуку се на положаје, да би могле остати само у дефанзиви. Молим издати у том смислу потребне наредбе ђенералу Бојовићу.

Наш посланик на Цетињу добио је налог, да извести о овоме Црногорску Владу“.

Према овоме *Врховна Команда дејешом од 29 марта наредила је Команданту Приморског Кора*, да одмах прекине операције противу Скадра, дигне блокаду, и да се са трупима повуче уназад на угодан положај, и ту да се држи у дефанзиви. У исто време обустављена је и намеравана пошиљка муниције за Приморски Кор.

Командант Приморског Кора примио је ово наређење ноћу 29/30 марта у 1 час, и одмах је о овоме известио Краља Николу. Као одговор на ово питање добио је од Краља Николе са Цетиња 30 марта ову депешу: „Ваш ме је телеграм поразио, да напуштањем заједничких операција губимо Скадар, који за мало дана наше бити наш. Споразумите се са бригадиром Ј. Вукотићем по даљој црногорској акцији противу Скадра“.

1 априла Приморски Кор добио је депешу из Врховне Команде, да су Црногорци решили, да Скадар и даље нападају, с тога се наређује, да се наше трупе повуку што даље на југ,

било на Драч, или неку другу тачку изабрану и са здравственог гледишта. Са трупима повући топове и сав остали ратни материјал.

Према овој заповести трупе Приморског Кора повукле су се ка Љешу и Медови и тамо очекивале заповест из Врховне Команде за даљи рад.

Црногорски Краљ Никола својом наредбом извукао је црногорске трупе испод команде Команданта Приморског Кора и ставио их под своју команду.

5 априла Врховна Команда доставила је Команданту Приморског Кора депешу турског Великог Везира *Махмуд Шевкеџ паше*, упућену команданту Скадра Есад паши. У овој депеши Велики Везир извештава Есад пашу, да ће се српске трупе повући од Скадра, те да с њима не ступа у борбу, јер су оне обуставиле непријатељства. Ову је депешу Врховна Команда доставила Команданту Приморског Кора, да је он преда Есад паши. Командант Приморског Кора је 5 априла по парламентару¹⁾ предав Есад паши горњу депешу.

По одласку наших трупа, наш сектор према Брдици заузели су Црногорци са Колашинском и Дурмиторском бригадом из Зетског Одред. Оне су за овај циљ биле превезене преко Скадарског језера у с. Скја, а одавде сувим кроз распоред Приморског Одред и преко моста на Бојани код с. Фраскањели дошле на Бушатски сектор и поселе одређене им одсеке.

Наређењем Врховне Команде од 31 марта све наше трупе на Јадранском Приморју имале су да се спреме за повратак морем у Солун, а одавде жељезницом у одређене им гарнизоне за становање. Даље је наређено, када и где да престане дејствовати корпусни штаб, упућујући своје дотадање особље на пређашње положаје и дужности.

7 априла корпусни штаб преместио се у Медову, а све трупе Дринске дивизије II поз. и остале корпусне јединице и установе, повучене су уназад и убиваковане на линији: Љеш—Медова, спремне за укрцавање у бродове.

За заштиту овога повлачења и укрцавања остављена је била као заштитница Дринска дивизија I поз. (5-ти и 17-ти пешад. пук) и један дивизион пољске артилерије. Када су се сви делови кора повукли и убиковали на простору: Љеш—Медова, наређено је заштитници да се повуче до Љеша, а испред Љеша била јој

¹⁾ Једном Ћенералштабном мајору у пратњи једног артилериског потпоручника из Дринске дивизије I поз.

је одређена линија за обезбеђивање укрцавања наших трупа. Под овом заштитом вршено је укрцавање трупа у грчке бродове, чим су ови почели пристизати у Медовски залив.

Пошто по извештају енглеског вице-адмирала Сесил Берне-а, Команданта Међународне флоте, није било више опасности на мору од турске крстарице *Хамидије*, то је сваки брод, чим је био утоварен одмах полазио на пут за Солун.

Пре укрцавања трупа била је издата заповест из команде Приморског Кора, којим ће се редом трупе укрцавати и где ће се упутити када стигну у Солун. Као надзорних укрцавања био је одређен командант Дринске дивизије II поз. пуковник Дамјан Поповић, који је имао да се крене са последњим ешелоном.

Сва наша претекла храна и фураж предата је Црногорцима по наређењу наше Врховне Команде.

Корпусни штаб, штаб команданта Дринске дивизије I поз. и 2 батаљона 17-ог пешад. пука са штабом пука, кренуо се из Медове на броду „Темистоклес“ (прекоокеански) 15 априла у Солун око гребена Матапана (пошто се брод није могао провући кроз Коринтски канал као остали мањи бродови) где је стигао 18 априла, а у Скопље 20 априла. Остале јединице из Солуна транспортоване су жељезницом у раније одређена им места за становање.

На овај начин силом политичких прилика напуштен је Скадар и Јадранско Приморје Медова—Драч.

ГЛАВА VIII

КАПИТУЛАЦИЈА СКАДРА.¹⁾

17 фебруара 1913 год. Есад Паша је писмено замолио Краља Николу, да му пошаље у Скадар Петра Пламенца (с којим се из раније у Цариграду добро познавао и био с њим у личном пријатељству) јер жели с њим да говори. По напиту Краља Николе Пламенац је 19 фебруара отишао у Скадар и састао се са Есад Пашом. Есад је замолио Пламенца, да му Црногорци даду лекова и завојног материјала за рањенике, јер је у овоме био у великој оскудици, а сем тога Есад је желео да дозна и шта се догађа с поља.

Пламенац је остао у разговору са Есад Пашом 4 сата. У прво време вођени су службени разговори у присуству његовог начелнога штаба мајора Керам Един бега и помоћника овога капетана Насуф бега, а потом су, по жељи Пламенчевој, и пристанку Есад Паше, Есад Паша и Пламенац остали у разговору сами. Када су Пламенац и Есад остали на само, Пламенац је упитао Есада, зашто се не предаје, када је даљи отпор узалудан и бесциљан. На то му је Есад одговорио: да би он то учинио, јер и сам увиђа, да је даља одбрана Скадра узалудна, али му не дају „ови Анадолци“ (мајор Керам Един бег и Насуф бег)²⁾, јер кажу, да још нисмо доведени дотле, да се капитулација може оправдати с војничког гледишта. У даљем разговору Пламенац је запитао Есада: колико још има хране? а овај

¹⁾ По подацима дивизијског Јенерала Јанка Вукотића, и Петра Пламенца бив. Министра Спољних Послова Црне Горе, који су били делегати Краља Николе за преговоре са Есад Пашом.

²⁾ Овим „Анадолцима“ Есад Паша није веровао, али исто тако ни они нису имали поверења у њему.

му је одговорио: војска и робље до 1 априла, ни дана више. Затим су овај разговор прекинули „Анадолци“, који су без пријаве ушли код Есада и Пламенца у циљу, да чују разговор. При повратку Пламенца је допратио до турских предстража Керам Един бег. У разговору успут Пламенац је овоме на згодан начин саветовао да се предаду, јер је бесциљно даље проливање крви. Мајор Керам Един бег је одговорио Пламенцу: „да сте дошли 28 јануара по паду Вел. Бардањолта, када сам Вас очекивао, друкчије бисмо разговарали, али данас је ситуација друга. Дали сте ми времена, да поправим оно, што сам био изгубио 27 јануара губитком Вел. Бардањолта. Данас нашу капитулацију не бих могао оправдати са војничког гледишта“.

1 марта Пламенац је однео у Скадар Есад Паши лекове и завојни материјал за рањенике, који је даровала Краљица Миlena. Овом приликом Пламенац је говорио Есад Паши, да ће европске Велике Силе вероватно успоставити назависну државу Арбанију, па му је сугерирао идеју, да преда Скадар Црногорцима све до Дрима, а он да иде у Тирану и да спрема земљиште за његов проглас за кнеза Арбаније. Пламенац је осетио да је ова идеја била пријатна Есад Паши, који је имао велике амбиције, али се по овоме није даље водио разговор.

7 априла Есад Паша упутио је мајора Керам Един бега и Насуф бега у Зогај (Зогање) с писмом, које је било адресовано на црногорског Наследника Престола Данила. У овом писму Есад моли Данила, да му упути преговораче ради преговора о предаји Скадра.

На основу овог Есадовог писма упућен је 8 априла у јутру у Скадар начелник штаба црногорске Врховне Команде, бригадир Сердар Јанко Вукотић у пратњи Петра Пламенца отправника послова у Цариграду, и ајутанта Наследника Престола Данила, командира Блаже Врбице, као преговарачи од стране Црне Горе. Есад Паша их је дочекао на самој обали језера у скадарској царинарници. Али уместо преговора о предаји Есад Паша им је објаснио, како је извештен, да српска војска напушта Скадар под притиском Великих Сила, да исти притисак европске Велике Силе чине сада и на Црну Гору, па чак и да су блокиране црногорске воде од стране Међународне Флоте, и да сада његови команданти а тако исто и Скадрани, не пристају на предају. Сердар Ј. Вукотић и Пламенац потврдили су Есад Паши да је све то истина, као што је истина и то, да су Црногорци од

Краља до последњег војника решени, да не уступају, докле не уђу у Скадар, па ма им свима кости остале под Скадарским зидинама.

Пошто је Есад Паша пажљиво саслушао говор Вукотићев изјавио је, да на основу новостворене ситуације мора позвати још једанпут ратни савет, коме ће ипак предложити, да се Скадар преда Црној Гори. Есад је дао часну реч, да ако му његови команданти предлог одбију, да ће се он са оним делом војске који њега буде послушао, предати Црној Гори без икаквих услова.

После ове изјаве Есад Паше, црногорски су се преговарачи вратили у штаб Сердара Ј. Вукотића у Зогај, који се ту био затекао на путу са две бригаде (Дурмиторском и Колашинском) за сектор Бушатски, који су дотле држале српске трупе.

Када се Вукотић вратио у свој штаб одмах је наредио бомбардовање Скадра артилеријом из свих оруђа са свих положаја. Бомбардовање је трајало цео дан 8 априла и ноћ 8/9 априла.

9 априла у јутру дошли су понова турски парламентарии (они исти који су и пре били) са писмом Есад Паше, у коме овај тражи црногорске парламентарее, да понова преговара о предаји Скадра. Али сада у преговорима Есад, вероватно охрабрен ситуацијом што Срби дижу опсаду, поставља услове, да му се дозволи, да собом поведе, поред пушака и митраљеза и брзометну артилерију.

Наследник Престола Данило био је противан, да се Турцима уступи брзометна артилерија, али му је Вукотић изјавио, да он не слуша, него да ће предају Скадра примити на своју одговорност, па ма под каквим условима то хтели Турци, јер сматра, да треба искористити прилику а не одуговлачити с преговорима, јер су европске Велике Силе поднеле Црној Гори нож под грло.

После овог разговора понова су се упутили Вукотић, Пламенац и Врбица, заједно са турским парламентарима, код Есад Паше, који их је дочекао у Скадарској царинарници. Одмах у почетку преговарања о предаји Скадра Вукотић је прекинуо сваку даљу дискусију о топовима и предложио Есад Паши у начелу:

1) Да турска војска при напуштању Скадра може понети собом све што једна војска носи на маршу;

2) Све остало што је по утврђењима Скадарским припа-

дало турској држави и војсци остаје у својину црногорске државе и војске.

Све остале подробности регулисати једним писменим споразумом.

Ма да су преговори о предаји Скадра овог дана (9 априла) почели у 11 ч., потпис споразума и разних прилога извршио се тек 10 априла у 1 ч. Оволиком одуговлачењу за потпис узрок је био противљење скадарских првака, који су очекивали, да ће у Скадар ући европске Велике Силе, а то им је било милије него да уђу Црногорци, чије су се освете много плашили.

Споразум је потписан од стране Есад Паше, па је потом однет на брод „Нептун“ (на Скадарском језеру) на коме је Наследник Престола Данило чекао резултат преговора, и он га је потписао 10 априла у 3 ч.

Овај споразум о предаји Скадра дословно гласи овако :

СПОРАЗУМ¹⁾

„Закључен између Њ. Кр. Височанства Наследника Престола Данила, Ђенералисимуса Црногорске војске с једне, и

Њ. Екселенције Есад Паше, бригадног Ђенерала Команданта Скадарског корпуса, с друге стране за предају Скадарске тврђаве :

„1) Сваки турски војник, који припада активној војсци, редифу или територијалним трупам (Мустафиз) напустиће Скадар слободно са својим оружјем, пртљагом, опремом и муницијом, које ће понети на себи ;

„2) Становници вароши Скадра, који желе напустити варош са војском, такође су слободни да ово учине и да понесу собом своју опрему ;

3) Право својине, лична права, слободно исповедање религије зајемчена су свима становницима вароши Скадра, који не желе да напусте своја огњишта, а под условима прописаним законима, који важе за Краљевину Црну Гору. Они који су се латили оружја противу Црне Горе неће се узимати на одговор за ово ;

4) Отоманске трупе понеће собом потребна средства за исхрану, снабдевање и за кантоновање ;

5) Војни и цивилни (грађански) чиновници, жандарми и по-

¹⁾ Из података Петра Пламенца.

лиција биће слободни, да такође напусте варош с војском. Они од ових, који желе остати у Скадру, слободни су да ово учине;

6) У времену поласка скадарске отоманске војске, Ђенералисим Црногорске војске имаће доброту, да овој да за пратицу до Љеша једног Ђенерала и неколико официра.

7) Ратни заробљеници српске војске биће прикупљени и стављени на расположење црногорском Ђенералисиму. Црногорска Влада постараће се о рањеним и болесним, које ће Отоманска војска оставити по војним и грађанским болницама. Отоманска војска оставиће извесан број лекара и санитетских чиновника у помоћ црногорском санитетском персоналу, у циљу лечења рањених и болесних. Отомански санитетски персонал и рањени и болесни после њиховог оздрављења вратиће се отоманским трупама по исплати трошкова, које је Краљевска Влада учинила за њих;

8) Службена војна документа понеће собом Отоманска војска. Службена грађанска документа, која имају политички карактер могу се такође понети са собом;

9) Митраљезе и брзометне брдске и пољске топове са њиховом муницијом отоманска војска повешће собом;

10) Отоманске трупе понеће собом саобраћајна средства (телефоне, оптичке телеграфе, хелиографе);

11) Лица која су вршила војничке дужности обавештавања на штету црногорске војске неће се казнити;

12) Лица која су дошла у Скадар (странци), да се боре противу црногорске војске, неће се казнити;

13) Црногорска Влада, ако је могуће, даће отоманској војсци нешто хране;

14) Војни Командант Скадра обавезује се, да преда црногорском Ђенералисиму Скадарску тврђаву без рушења средстава, која су служила за њену одбрану;

15) Евакуација тврђаве извршиће се 10 априла (стари датум) 1913. год. у 8. ч. јутра, почевши са утврђењима на Тарабошу, па на М. Бардањолту и у равници Штој. Црногорске трупе заузеле ове у 11 ч. пре подне, односно од 1—3 часа по подне истога дана.

Рађено у дуплику у Скадру 9 априла 1913 год.“

Главни Командант
Црногорске војске

ДАНИЈО с. р.

Наследник Престола Црне Горе

Командант Скадарског
армиског корпуса

ЕСАД ТОПТАНИ с. р.

По потпису споразума Сердар Ј. Вукотић је са П. Пламенцом и Б. Врбицом, на захтев Есад паше, (вероватно услед бојазни од освете Црногораца) морао исте ноћи вратити се у штаб Есадов; и ту код њега остати све дотле, докле он није са својим трупима 13 априла коначно напустио Скадар и кренуо се за Љеш.

10 априла у 8 ч. Турци су, према споразуму, почели напуштати своје положаје на Тарабошу и примичати се Скадру и Бојани. У 11 ч. Црногорци су кренули напред и око подне црногорске трупе заузеле су Тарабош. Као што је споразумом о предаји било предвиђено, Турци су евакуисали положаје на М. Бардањолту и Штоју, а Црногорци су их заузимали.

Овога дана (10 априла) Есад паша је замолио П. Пламенца да му овај преко црногорског телеграфа упути у Цариград турском министру војном овакав телеграм:

Министру војном

Цариград

Скадар 10 априла 1329 год.

„Пошто су потребе за живот у тврђави утрошене, ја сам морао отпочети од 10 априла 1329 год. да евакуишем тврђаву, и да ову под специјалним условима предам Главном Команданту Црногорске војске.

Са трупима активне војске, редифа и територијалне војске, са свима митраљезима, брдским и пољским брзометним топовима, спреман сам да се кренем у правцу Љеш—Тирана.“—

Командант Скадарског армиског корпуса,
ЕСАД с. р.

11 априла Турци су продужили евакуацију Скадра и тек 12 априла прве црногорске трупе ушле су у Скадар.

12 априла у подне у Скадарску тврђаву свечано је ушао са својом свитом Наследник Престола Данило, да прими од Есад паше кључеве од тврђаве. Есад паша је дочекао црногорског наследника престола на тврђавској капији и потом му предао тврђаву.

Пошто у напред наведеном споразуму о капитулацији Скадра није било никаквог помена о Брдици, то је П. Пламенац хитно спремио за потпис оба главна команданта и овај *додаџак споразуму*:

СПОРАЗУМ

„Закључен између Њ. Кр. Височанства наследника престола Данила, ђенералисима црногорске војске, опсађивача скадарске тврђаве с једне, и

Њ. Екселенције Есад Паше, бригадног ђенерала, команданта скадарског армиског корпуса с друге стране, који се односи на предају тврђаве Брдице, која је саставни део Скадарске тврђаве а која се уступа Црној Гори :

1) Тврђава Брдица, која чини саставни део скадарске тврђаве, а која се уступа Црној Гори, биће евакуисана од стране турског гарнизона 13 априла 1913 год. (стари датум) у 5 ч. јутра.

2) Црногорске трупе заузеће тврђаву Брдицу истог дана у 11 ч. пре подне.

Рађено у дупликату у Скадру 9. априла 1913 год.“—

Главни Командант
Црногорске војске

ДАНИЛО с. р.
Наследник Престола Црне Горе.

Командант Скадарског
армиског корпуса.

ЕСАД ТОПТАНИ с. р.

По завршеном церемонијалу о предаји тврђаве, Есад паша је напустио ову испраћен војничким почастима, и отишао је својим трупам, које су биле прикупљене у логору код с. Бакчелика, спремне за полазак за Љеш.

На дан капитулације у Скадру је било турске војске : 22000 људи, а сем тога и око 5000 башибозука, који је још у очи прадаје Скадра био распуштен својим кућама.

По одласку Есад паше на скадарској тврђави свечано је истакнута црногорска застава. Овом је приликом наследник престола Данило, пред народом и трупам, одржао овај говор :¹⁾

„Црногорци, официри и војници,

Има више од 450 год. како се српска застава на овом месту није залепршала. Ми бесмо допали ропства под туђ јарам. Захваљујући Божјем Провиђењу и мудрој управи Њ. В. Краља Николе и захваљујући храброј црногорској војсци, нама је данас могућно, да црногорску заставу, која је уједно и српска, овде понова развијемо.“ —

¹⁾ Egli: *Drei monate vor Scutari*. Bern 1913. S. 128.

Официри и војници,

„У име Њ. В. Краља и у име целе земље ја вам захваљујем на вашој храбрости и одважности, за ваше пожртвовање и за вашу истрајност, која је на вас свакодневно полагана у овоме дугом рату противу наших угњетача.“ —

Са овим је била завршена званична предаја Скадра.

За цивилног гувернера Скадра био је постављен Петар Пламенац, а за Команданта места бригадир Јово Бећир.

Турци су дефинитивно напустили Скадар и околину 13 априла у 5 ч. јутро и кренули се на пут за Љеш. 14 априла (Ускрс) Есад паша је са својим трупам пропуштен кроз нашу предстражну линију, а код Љешког манастира Есад пашу је дочекао Командант Приморског Кора са својим штабом. Овом приликом на молбу Есад паше, Командант Приморског Кора издао је тродневни оброк хране за све трупе његове, које су биле у великој оскудици у храни.

Турске трупе су у току месеца априла транспортоване на грчким бродовима у М. Азију. Есад паша није са својим трупам отишао у М. Азију, но је остао у Арбанији, имајући намеру, да се са арбанашким контингентом повуче на Тирану и да се потом сједини са Џавид Пашом, који се налазио у јужној Арбанији, где је се повукао после своје катастрофе у битци код Битоља 6 новембра 1912 год.

Есад паша је претендовао на арбански престо, али је сав његов труд по овоме био узалудан, јер за овако што нису биле европске Велике Силе, као и знатан део арбанашког становништва (Арбанаси—Католици), које није симпатисало Есад пашу.

СТАЊЕ У СКАДРУ.¹⁾

У почетку рата у Скадру је била једна аустриска војна болница и једна турска. Лекара за ове две болнице било је довољно.

За посаде трупе Скадарске тврђаве било је на расположењу само 40 лекара. Сем тога турска влада је још пре почетка непријатељства била у Скадру запослила 2 енглеска лекара на 6 месеца, које је затекла опсада Скадра, те су морали издржати целу опсаду. По одласку турске војске из Скадра у Скадру је остало 10 турских лекара ради лечења и неговања турских рањеника и болесника.

¹⁾ *Egli: Drei Monate vor Scutari. Bern 1913. S. 140, 141.*

Саопштења *Dr Selem-a*, управника аустро-угарске болнице у Скадру за време опсаде.

Исхрана је до почетка фебруара била у опште задовољавајућа, али од овог времена почела су средства за исхрану да понестају тако, да је постепено наступала глад. Од месне Команде у Скадру становништво је добијало дневно по 15 артилериских коња за исхрану, и то 5 од ових коња додељивано је хришћанском становништву, а 10 муслиманском, ма да је ово становништво било бројно слабије од хришћанског.

Војници су добијали овчије месо; хлеб је био реткост, а трупе у последњој недељи опсаде употребљавали су за храну двопек. Становништво, у колико није за времена себи припремило хране за дуже време, справљало је у ово време себи за храну једну врсту хлеба са нешто мало кукуруза и траве. За три последње недеље пред капитулацијом, почели су се појављивати први случајеви смрти од глади. Од тога времена дневно је умирало од глади око 30—40 лица. Срећом било је увек добре воде за пиће, те се овоме има захвалити што није било никаквих заразних болести, које би, покрај недовољног и неспремног турског санитета, за овај случај направиле праву пустош.

ГЛАВА IX

ИНТЕРВЕНЦИЈА ВЕЛИКИХ СИЛА У ПИТАЊУ ЈАДРАНСКОГ ПРИМОРЈА И СКАДРА.¹⁾

Аустро-Угарска и Италија водиле су паралелну акцију за стварање аутономне Арбаније и сматрале су све оно што би се косило са овим као повреду својих интереса. Оне су биле одсудно противне изласку Србије на Јадранско Приморје и енергично су захтевале од Великих Сила, да га Србија напусти, мада је Тројни Споразум потпомагао српске захтеве.²⁾ Због овога је питања настала дипломатска међународна затегнутост целог месеца новембра 1912 год. За време ове новембарске кризе Немачка је била посредник у преговорима између Аустро-Угарске с једне, и Тројног Споразума и Србије с друге стране.

У овим критичним данима аустро-угарски наследник престола Фрања Фердинанд учинио је посету немачком цару Виљему у Springe-у, а у овим се данима извршила и измена нота између енглеског министра спољних послова сер Едварда Греја и француског амбасадора у Лондону Камбона о евентуалном закључивању једне нове енглеско-француске војне конвенције. Ово је у целој балканској кризи за светски мир била једна од најопаснијих фаза. Ова крајна затегнутост, која је лако могла изазвати и рат, могла се уклонити само разумним попуштањем. Аустро-Угарска

¹⁾ *Hashagen: Umriss der Weltpolitik II 1908—1914.*

²⁾ На извештај италијанског консула својој влади о некаквим српским корацима са стварање стварне или персоналне уније са Арбанијом, италијански отпраник послова у Београду учинио је код Српске Владе „савете пријатељске али одлучне“, да свака таква акција од стране Србије „погађа непосредно интересе Италије и Аустро-Угарске, и да ова друга може бити подстакнута овим необазривим држањем Србије, да предузме мере, које би упропастиле оне користи, које су до сада Србији обезбеђене“.

се одлучила да не попусти. С тога је била предузела све потребне војничке припреме за рат, и у својим циркуларним нотама од 11 и 16 новембра, упућене Тројном Споразуму, аустро-угарски министар спољних послова гроф Берхтолд објавио је, да он никада не може одобрити српске јадранске планове т. ј. излаз Србије на Јадранско Море.

Из говора немачког канцелара у Рајхстагу 19 новембра 1912 год. јасно се испољавала сва оштрина затегнутости у општој политичкој ситуацији. Бетман Холвег је овом приликом дао сличну изјаву као и Биров за време анексионе кризе 1908 год. а то је ова: „ако они (Аустро-Угарска) при остварењу својих интереса буду нападнути од треће стране, и тиме буду у својој егзистенцији доведени у опасност, тада ћемо ми, верни нашој савезничкој дужности, чврсто стати на њихову страну. Тада би се ми борили за обезбеђивање свог сопственог положаја у Европи и за одбрану наше сопствене будућности и безбедности“.

20 новембра у вече закључено је примирје између балканских држава (сем Грчке) и Турске, које је имало да важи од 21 новембра изјутра па докле се не закључи мир у Лондону од стране делегата зараћених страна. Политика споразума, која је у октобру била отпочела акцију у великим линијама, понова је сада задобила свој значај. Три догађаја од првостепене важности по питање европског мира или рата десила су се истих дана, а то су: обнова тројног савеза 24 новембра; састанак конференције мира у Лондону 2 децембра; и 4 децембра отварање Конференције амбасадора у Лондону о арбанашком питању, под председништвом енглеског министра спољних послова сер Едварда Греја.

Аустро-Угарска је од лондонске амбасадорске конференције захтевала признање независности Арбаније и одбијање Србије са Јадранског мора. Али је при свем том Аустро-Угарска ипак била вољна да Србији одобри један економски излаз на Јадранско море.

У овом смислу Аустро-Угарска и Италија су још 8 октобра у San Rossiore биле направиле споразум о аутономији Арбаније. Италија је овом приликом изјавила, да је противна сваком проширењу српско-црногорске територије на Јадрану, па ма ово и не условљавало освајање целе Арбаније. Она је дакле била противна и идеји српскога коридора за Јадранско море, који је Аустро-Угарска чак била вољна дати Србији.

Према оваквој политичкој ситуацији, Тројни Споразум је сада напустио потпомагање политичког излаза Србије на Јадранско море и задовољио се само економским излазом, који је био понудио сам гроф Берхтолд, али који је имао све изгледе, да ће остати само једно обећање. Поред тога и сама Српска Влада предосећала је опасност општег европског сукоба, или бар делимичног унижавања Србије, коју би њено тврдоглаво држање могло да изазове пред решеношћу Аустро-Угарске, да не попусти у питању излаза Србије на море. Аустро-Угарска је размишљала о разним начинима пресије противу Србије, међу којима је било и проширење дотадање блокаде међународне флоте до Драча и искрцавање трупа, у циљу окупације црногорског приморја. Она је била готова да уђе у Санџак и задржи га у својим рукама, док ми не повучемо војску из Арбаније.

Обавештен о намери Аустро-Угарске, да ће ова у најкраћем времену учинити енергичан корак у Београду, управо ултиматум, наш министар спољних послова изјавио је представницима Великих Сила 28 новембра, да је Српска Влада готова, да питање српског излаза на Јадранско море остави на решавање Великим Силама. Не желећи да стави на коцку војничке тековине успешног рата противу Турске, Србија је отклонла опасност напада од стране Аустро-Угарске тиме, што је одлуку о јадранском питању предала у руке Конференцији Амбасадора.

Конференција Амбасадора, као што се могло очекивати, и поред свих симпатија пријатељских сила из групе Тројног Споразума, сложила се са формулом Аустро-Угарске и Италије о стварању једне аутономне Арбаније. На своме знаменитом састанку од 4 децембра, доносићи ту своју одлуку и одлучивши у начелу да се границе те аутономне Арбаније имају додиривати с једне стране с Грчком, а с друге стране с Црном Гором, она је у исти мах тиме искључила и територијални излаз Србије на Јадранско море. Што се тиче економског излаза, на истом састанку усвојена је једногласно ова формула: „Трговачки излаз биће резервисан Србији једним слободним и неутралним арбанашким пристаништем, које ће бити везано међународном жељезницом под европском контролом, и под контролом посебних међународних органа, са слободом транзита сваке робе, рачунајући ту и војничку муницију.“¹⁾

¹⁾ Француска Жута Књига (*Documents diplomatiques: Les affaires balkaniques*, 1912—1914. Tome II, стр. 7—17).

Аустро-српски хроничан конфликт, који је акцијом Конференције Амбасадора био само ублажен, али не дефинитивно изглађен, и који је трајао све до почетка маја 1913 год. био је ускоро потиснут једним тешким конфликтом, који је настао између Аустро-Угарске и Црне Горе, који је поново и сада у највећој мери био угрозио светски мир. Истина све су Велике Силе сада биле сложне у питању стварања аутономне Арбаније, али оне нису биле сложне о њеним границама. Аустро-Угарска и Италија захтевале су, да се новој држави Арбанији доделе све оне области, за које су оне саме произвољно држале да треба да припадну Арбанији, тежећи, наравно неоправдано, да са овим што више штете нанесу Србији и Црној Гори. Али Србија и Црна Гора нису могле на ово пристати, пошто је ово очевидно ишло на штету њихових животних интереса. Оне су с правом заснованом на историји и етнографији захтевале, да Скадар припадне Црној Гори, пошто је северна Арбанија била кроз дуга времена Средњег Века саставни део Зете, а Скадар је био престоница западне српске државе.

Пошто је Русија енергично потпомагала овај захтев Србије и Црне Горе, то су се руски и аустро-угарски односи у 1913 год. били понова погоршали и заоштрили у толикој мери, да су Аустро-Угарска и Русија поводом овога биле приступиле чак и делимичној мобилизацији. Груповање Великих Сила на конференцији било је онако исто као и за време новембарске кризе 1912.

За Аустро-Угарском и Италијом стајала је Немачка у улози секунданта расположеног за споразум, али увек готовог да пружи лојално и безусловно сваку савезничку потпору; за Русијом стајала је Француска, увек свесна опасности рата и брижна да га уклони; затим Енглеска у улози „поштеносног посредника“, која се уз сву пријатељску лојалност стара да сачува хладноћу и унесе у дискусију потпуну непристрасност свога министра спољних послова.¹⁾

Главну тешкоћу успешном решавању питања о Скадру чинило је непопустљиво држање Аустро-Угарске, њена чврста одлучност, да задржи Скадар за Арбанију ма и по цену рата. Утицај војничке струје, добро познат још из времена анексије Босне и Херцеговине, осетио се сада јаче но икада до сада,

¹⁾ Viscount Grey of Fallodon, *Twenty-Five Years* (1892—1916). London, 1925. Vol. I — *The Cambridge History of British Foreign Policy*, Vol. III London, 1924.

тако да су и сами мирољубивији државници аустро-угарски били искрено забринути, да ли ће моћи одолети притиску ратоборних елемената. Необавештеност и лаковерност великог броја одговорних чинилаца, непријатељска заслепљеност штампе, која је ширењем најфантастичнијих вести успевала, да изазове раздражење у масама, доприносили су у велико одржавању критичне ситуације, створене још у јесен 1912 год. Одушевљење с којим је не само југословенско, већ и свесловенско, становништво Двојне Монархије пратило ослободилачке победе српске војске, изгледало је водећим аустро-угарским круговима као знак блиске опасности по унутрашњи положај државе. Отуда, главни циљ њене дипломатије био је: политичко унижење и економско везивање Србије у свима приликама које су се нудиле, па и у питању арбанском. Пошто је Аустро-Угарска успела, да територијално одбаци Србију с Јадранског мора, ставила је себи у задатак начинити Србији што већих политичких тешкоћа стварањем максимално раширене Арбаније, што већих економских тешкоћа техничким онемогућавањем загарантованог економског изласка на Јадранско море. Питање Скадра по Аустро-Угарску, било је дакле питање политичког и економског карактера.

Решеност Аустро-Угарске, да на свом гледишту остане, ма и по цену рата, данас је потпуно доказана објављеним политичким документима и мемоарским забелешкама њених државника и великих војника. Ње су били свесни у времену решавања самога питања и представници њених противника из Тројног Споразума, који су у тим преговорима узимали учешћа. Осећање, да се Аустро-Угарска овога пута „не шали“, захватило је не само наше пријатеље из Споразума, но и нас саме. И ако је било дипломатске игре и опирања у попуштуњу пред таквим држањем Аустро-Угарске, то је било од стране Русијиних пријатеља питање лојалности, а од стране Русије питање престижа једне велике словенске силе и разумљиво старање, да се Србији и Црној Гори пружи потпора у спасавању свега онога што се под таквим приликама може спасти. Призрен, Дебар и Ђаковица, у мислима оновремених дипломата, имали су да буду нека врста компенсације за Скадар.

Још од почетка јануара 1913 год. Русија нам је почела исказивати своје слабе наде у успешно решење скадарског питања. По њеном министру спољних послова Сазонову, невоља је била у томе, што се Енглеска и Француска мало интересују тим питањем, али њен

амбасадор у Лондону, гроф Бенкендорф, добио је ипак инструкције, да одлучно брани нашу ствар. Међутим, 24 јануара, сер Едвард Греј и немачки амбасадор у Лондону кнез Лихновски подносе заједнички предлог за посредовање између Русије и Аустро-Угарске, и већ 27 јануара и Русија и Аустро-Угарска делимично обустављају своје мобилизације. Аустро-Угарска демобилише 3 корпуса у Галицији према Русији, али оставља 3 корпуса на југоистоку монархије према Србији и Црној Гори, и то: 13, 15 и 16 корпус и још неке специјалне формације. Сем тога у Пуљу (Поли) био је прикупљен највећи део њене ратне флоте, готов да се на случај потребе одмах крене тамо, где буде требало.

25 јануара 1913 год. продужена је свом жестином опсада Скадра од стране Црногораца и Срба, а ово је Аустро-Угарска сматрала као повреду свога достојанства. Она је на конференцији попуштала у питању граница Арбаније, докле се на послетку 16 марта није дошло до споразума о њеној источној граници.

Већ од краја јануара 1913 год. Русија почиње наговештавати Србији и Црној Гори да је ствар Скадра безнадежна, да Аустро-Угарска сматра то питање за животно по своје интересе, а нарочито из разлога унутрашње политике. По изјави њеног министра спољних послова, Француска и Енглеска озбиљно опомињу Русију да не ризикује у овом по њих индиферентном питању. 15 фебруара министар Сазонов телеграфисао је руским посланицима на Цетињу и у Београду, да учине српској и црногорској влади ово саопштење (које је учињено 16 фебруара): „По извршеној измени погледа са Великим Силама, Царска Влада уверила се, да се присаједињење Скадра Црној Гори не може сматрати могућним, и да би Русија у том питању остала усамљена. С обзиром на то, сматрамо за дужност, да укажемо на савршену бесциљност даљих жртава, и да би се избегли неспоразуми, унапред изјављујемо Црној Гори и Србији, да не могу очекивати на оружану помоћ Русије противу јасно изражених погледа Великих Сила о питању судбине Скадра. С обзиром на ту тако опредељену ситуацију, напори Краља Николе за заузеће Скадра безнадежни су, и наносе непоправими удар интересима његове династије“. —

Аустро-угарски посланик у Београду Угрон, који је за све ово време добијао поверљиве извештаје о савезничким тајнама од тадањег бугарског посланика у Београду Тошева, био је већ

УРАДСКИ АРХИВ
"РАЈСКИ АРХИВ"
БЕОГРАД

после неколико дана у могућности, да своју владу извести о овој опомени Београду и Цетињу од стране петроградског кабинета.

Десет дана после поверљиве руске изјаве (26 фебруара) сер Едвард Греј позвао је српског отпавника послова у Лондону Др. Славка Грујића и црногорског делегата Јов. Поповића и предао им текст одлуке Амбасадорске Конференције, који гласи :

„Велике Силе сматрају, да ће Србија (Црна Гора) имати да евакуише приморје и територију Арбаније, пошто њене гра-
нице буду утврђене од стране Великих Сила, и чим јој Велике Силе буду саопштите своју одлуку о томе“.

Даље сер Едвард Греј је изјавио, да је та одлука понављање оне, која је већ раније била донесена и нама саопштена, и да он у вези с тим а са своје стране додаје, да сматра, да би свака даља акција противу Скадра била излишна. Јер питање о томе, да ли ће Скадар припасти Арбанији или савезницима, зависи искључиво од Великих Сила. Према томе напади на Скадар по његовом мишљењу представљали би узалудно крвопролиће, управо злочин.

Србија, међутим, сматрала је, да јој савезничка дужност према Црној Гори налаже, да и даље истраје са Црногорцима у бојевима код Скадра. Уз то нада, да ће се Скадар узети пре но што конференција донесе коначну одлуку о границама Арбаније и да ће се политичка ситуација изменити тим чином, подржавало је српску владу у својој решености, да се до крајних граница одупре Великим Силама. На жалост, већ 16 марта решење конференције, да Скадар има припасти Арбанији, саопштено је и српској и црногорској влади.

19 марта 1913 год. Црна Гора одбила је да се повинује тој одлуци. Непопустљивост Црне Горе у питању напуштања Скадра довела је Конференцију Амбасадора дотле, да је она морала приступити озбиљним мерама и извршити притисак на Црну Гору, да ова у овом питању попусти. За овај циљ Велике Силе : Енглеска ; Француска ; Немачка ; Аустро-Угарска ; и Италија (изузев Русије) приступиле су заједнички *флотној демонстрацији и блокади* црногорског и једнога дела арбанског приморја, у циљу, да се Црна Гора примора, да попусти у питању Скадра, као и да се спречи даљи долазак српских трупа из Солуна за Скадар у помоћ Црногорцима.

На саопштење Команданта Међународне флоте Великих

Сила Црногорској Влади о блокади, ова му је, 24 марта, послала овакав одговор :

„Црногорска Краљевска Влада изјављује своје дубоко жаљење, што у црногорским водама види прикупљену међународну флоту, у циљу вршења притиска на Црну Гору, ради њеног покоравања жељама Великих Сила.

Ако Краљевска Влада тачно тумачи намеру Ваше Екселенције, ова жеља има да значи напуштање опсаде Скадра, као и престанак непријатељства од стране Црне Горе на територији, која је уступљена Арбанији.

Краљевска Влада већ је по овоме изложила своје жеље у свом извештају од 20 марта ове год., упућене представницима Великих Сила. Према томе њој сада не остаје ништа друго, до да понови Вашој Екселенцији ранију изјаву, да упркос притиску, који чини присуство међународне флоте у Бару, Краљевска Влада неће напустити своје досадање држање, које се слаже са захтевима зараћених држава између савезника и Турске, а тако исто и са принципом неутралности, који су прокламовале Велике Силе од почетка непријатељства, а који је повређен на штету Црне Горе присуством међународне флоте у црногорским водама.“ —

Србија је под великим притиском Великих Сила и понављаним саветима Русије, да не ризикује све велике тековине задобијене у рату, а под претњом од стране Аустро-Угарске да ће заратити, попустила, дигла блокаду Скадра са своје стране и обуставила непријатељства према турским трупам; и напустила је, поред пристаништва на Јадранском мору Медове и Драча, још и целу северну Арбанију све до р. Шкумбе, коју је била својом војском заузела и држала, пошто није хтела да своје крваво стечене успехе у досадањим операцијама јединим ризикним предузећем понова доведе у питање. Али црногорски Краљ Никола још није никако попуштао у питању напуштења Скадра, што је у ствари за њега било врло тешко, јер би његов углед у земљи, попуштањем у овом питању, био јако поколебан. Ово у толико више, што ни Црногорска Влада није никако хтела да попусти у овом питању.

Према специјалном споразуму између Црне Горе и Есад паше, овај је капитулирао и Скадар предао Црној Гори. Овим је била задовољена амбиција Црногораца, јер подневши онолике огромне губитке око Скадра, Краљ Никола би се налазио у врло нелагодној ситуацији, ако би олако напустио Скадар. На сваки

начин и овако заузеле Скадра, ма и привремено, могло се ипак сматрати као изванредан политички успех Краља Николе.

Аустро-Угарски министар спољних послова гроф Берхтолд захтевао је од Конференције Амбасадора у Лондону, да се Краљу Николи одмах и неодложно нареди, да напусти Скадар. За овај циљ аустро-угарски контра-адмирал Његован, по упуству аустро-угарске владе, захтевао је од команданта међународне флоте, да се маринске трупе искрцају у Бару и Улцињу и да окупирају црногорско приморје. Али овај је предлог одбијен.

Када је Конференција Амбасадора питање о напуштању Скадра била одложила на неодређено време, Аустро-Угарска је донела одлуку за рат. Овако озбиљна преења Аустро-Угарске имала је дејства у Лондону, јер је Конференција Амбасадора 15 априла 1913 год. упутила Црној Гори свој други ултиматум о напуштању Скадра. Али сада је Краљ Никола дао на знање, да му Аустро-Угарска откупи Скадар за Арбанију, и сер Едвард Греј саопштио је ову понуду Аустро-Угарској. Аустро-Угарска је одбила ову понуду, али је у исто време изјавила готовост, да доцније потпомогне Црну Гору финансики.

Краљ Никола се колебао. Црногорска влада бригадира Митра Мартиновића била је одлучно противна напуштању Скадра.¹⁾ Настала су саветовања владе, саветника активних и бивших, а на последњем саветовању били су присутни и бригадири: Сердар Јанко Вукотић; Рад. Вешовић; Иво Ђуровић; војвода Ђуро Петровић; Милутин Николић; и командири: Лука Гојнић; Милош Лекић и још неки.

После дугога саветовања сви саветници, па и све војне старешине без разлике, изјавили су: ако је влада сигурна, да се Скадар може одржати без оружане интервенције Аустро-Угарске, онда да се држи; у противном да се преда Европи, јер о рату са Аустро-Угарском, са изнуреним и преполовљеним црногорским трупама, несме се ни мислити.

Влада је упорно остала на своме гледишту, да се Скадар не напушта. Краљ Никола био је неодлучан. Сутра дан после овога саветовања око 11 ч. дошао је код Краља Николе енглески посланик на цетињском дворцу и предао му препис депеше добијене од свога министра спољних послова сер Едварда Греја, која је гласила овако :

¹⁾ Подаци дивизиског ђенерала Ј. Вукотића.

„Саопштите Њ. В. Краљу, да је на данашњој Конференцији Амбасадора решено, да се на првој идућој конференцији, која ће бити у понедељак, оставе Аустро-Угарској одрешене руке, да средствима која за сходно нађе, примора Црну Гору да поштује одлуку Европе.“ —

Када је Краљ Никола отпустио енглеског посланика, не рекавши му ни једне речи у име одговора, дошао је код краља српски посланик Др. Мих. Гавриловић и предао му депешу г. Пашића, у којој се саветује краљу Николи, да оружани сукоб са Аустро-Угарском треба избећи из оних истих разлога, из којих смо се и ми морали одлучити на напуштање Јадранског Приморја и да према томе ми неможемо узети учешћа у томе сукобу. С тога моли Краља Николу да напусти Скадар, те да не доводи у питање све тековине српског народа из овога рата.

Краљ је после овога замолио Др. Гавриловића да му остави ову депешу, па га је потом отпустио. По речима г. Вукотића, који је био присутан овоме, ова депеша г. Пашића направила је на Краља Николу силан утисак и узнемиреност.

Како је војнички напад Аустро-Угарске на Црну Гору био потпуно припремљен и само се очекивао тренутак за акцију, Краљ Никола се одлучио на попуштање.

Поводом овога Краљ Никола је 21 априла 1913 год. послао сер Едварду Греју овакав телеграм: ¹⁾ „Моја влада изложила је у својој ноти од 30 априла разлоге свога држања у питању Скадра. Ово држање инспирисано је незастаримим принципима правде. Ја с мојим народом још једном утврђујем наше право освећено историјом и освојењем. Пошто ми моје достојанство, као и достојанство мога народа, не допушта, да се потчиним посебним захтевима, Ја судбину вароши Скадра предајем у руке Великих Сила.“ —

НИКОЛА с. р.
Краљ Црне Горе

Пошто је Краљ Никола изгледа овај телеграм отпратио Греју и не питајући владу за ово, то му је ова истога дана увече поднела оставку, коју је Краљ уважио.

После овога у Медови су отпочели преговори о уступању Скадра од стране Црне Горе Великим Силама. За овај циљ Краљ

¹⁾ Из података Петра Пламеница.

Никола је за свога делегата за преговоре одредио Петра Пламенца цивилног гувернера Скадра. На овој конференцији између делегата Црне Горе с једне, и команданата међународних дивизија (који су учествовали у блокади) с друге стране, утврђена је и потписана ова :

КОНВЕНЦИЈА¹⁾

„Њ. В. Краљ Црне Горе, пошто је заузео 9 (22) априла 1913 год. својом победоносном војском утврђену варош Скадар, који је бранила Отоманска војска, одлучио је, да 22 априла (5 маја) 1913 год., у вишем интересу мира, своје трупе изведе из Скадра и судбину ове вароши повери европским Великим Силама.

За регулисање свих питања односно слободног напуштања од стране црногорске војске плодова своје победе и уласка у варош Скадар маринаца Међународне флоте, Њ. В. Краљ Црне Горе овластио је свог цивилног гувернера вароши Скадра г. Петра Пламенца, да се споразуме са г. вице-адмиралом енглеским Сесил Берне-ом и са осталим командантима међународних дивизија.

Пошто се дискутовало о свима питањима, која се односе на њихову мисију, ова су се господа сложила :

- 1) Црногорска војска напустиће варош и тврђаву Скадар идуће среде 1 (14) маја у 2 часа по подне;
- 2) Међународне трупе заузеће варош Скадар, који је Црна Гора слободно напустила, истог дана у 2 часа по подне;
- 3) Црногорска жандармерија и полиција остаће у Скадру ради одржавања реда само до уласка међународних трупа у варош;
- 4) Будући је Црна Гора оружјем заузела варош Скадар, који је сачињавао интегрални део турског царства, све што је припадало Отоманској влади и Отоманској војсци, било у вароши било у тврђави и у утврђењима (коље и гвоздене жице), која је бранила варош противу Црне Горе, самим чином освојења постало је својина црногорске војске и владе; Црна Гора задржава право, да овим располаже после поседања вароши Скадра од стране Великих Сила, како хоће и како би могла чинити пре уласка међународних трупа у варош. да транспортује у Црну

¹⁾ *G. Fr. Martens: Nouveau Recueil général de Traités et autres actes relatifs aux rapports de droit international. Troisième Série, Tome IX, p. 648, 649.*

Гору што хоће да траспортује, да прода на лицу места што неће, или пак не може да транспортује.

Транспорт и продаја извршиће се према средствима с којима црногорска влада располаже у што је могућно краћем року;

5) Ако црногорска влада пре уласка међународних трупа не буде имала потребно време да подигне или да прода све оно што је она донела у Скадар, и оно што јој припада као плен, вице-адмирал главни командант уједињене међународне флоте одредиће офицере, који ће са црногорским официрима израдити подробен инвентар. Све што буде у том инвентару чуваће међународне трупе и њихово одржање биће гарантовано од Великих Сила;

6) 1000 људи црногорске војске логороваће на десној обали р. Бојане и моћиће слободно улазити у варош Скадар, да изнесу и ликвидирају све што је припадало војсци и влади Црне Горе, и што неби могло бити изнесено и ликвидирано пре уласка међународних трупа у варош;

7) У тренутку уласка међународних трупа у Скадар, вице-адмирал главни командант и остали команданти навалних дивизија ангажују се, да одмах дигну блокаду црногорске обале од Спича до утока Дрима.

Рађено у пристаништу Сан Ђовани ди Медуа 26 априла (9 маја) 1913 год. на енглеском ратном броду „Краљ Едуард VII“.

П. Пламенац цивилни Гувернер Скадра с. р.

Сесил Берне вице-адмирал с. р.

Патрис Г. контра-адмирал с. р.

Његован М. царско-краљевски контра-адмирал с. р.

Г. Ложије капетан бојног брода с. р.

Фон Клицинг капетан фрегате с. р.

Командант брода „Бреслава“.

Према одредбама ове конвенције Скадар су заузеле маринске међународне трупе 1 (14) маја 1913 год. образоване од војника међународне блокадне флоте. Са овим је у исто време скинута и блокада Јадранске обале од стране Међународне флоте од Спича до ушћа Дрима.

По смени међународних маринских трупа, Скадар је заузет од стране једног детаשמана Великих Сила (изузев Русије), под

командом енглеског пуковника *Филијса*, који је примио дужност гувернера Скадра. Јачина тог деташимана износила је: 1000 Аустријанаца и Мађара; 1000 Италијана; 400 Енглеца; 350 Француза; и 105 Немаца.

Завршеним дипломатским спором око Скадра и Јадранског Приморја, био је приведен крају и први Балкански рат, који је трајао седам месеца (од октобра 1912., па до априла 1913 год.). Са овим су, на велику штету Срба и Црногорала, негирана њихова историска права и огромне поднете жртве, да би само биле задовољене неоправдане жеље Аустро-Угарске и Италије, две највише и непосредно заинтересоване велике силе за Јадране и за Балкан.

К р а ј .

ГРАДСКА БИБЛИОТЕКА
"РАДСЈЕ ДОМАНОВИЋ"
ПЕСКОВАЦ

НАРОДНА БИБЛИОТЕКА
"РАДОЈЕ ДОМАНОВИЋ"

СО 94(497.11)
ПАВЛОВИЋ Ж. Г.
Опсада Скадра

ЛЕКОВИЋ

000016057

COBISS